

SOMMAIRE

Ára: 1300 Ft

Zsoldos, Endre: <i>Libellus Auguriorum</i> : tableaux astrologiques	261
id. Frivaldszky, János: La première minéralogie de la Transylvanie – ses partisans et ses adversaires	273
Markó, Veronika: La première et la dernière bibliothèque de Dezső Szabó	286

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Un fragment de l'antiphonaire Ms I 3c de la Bibliothèque archiépiscopale d'Esztergom aux Archives municipales de Nagyszombat (<i>Eva Veselovská-Körmendy, Kinga</i>)	300
Le poeta christianus du <i>Cod. Lat. 423</i> de l'OSZK (<i>Bolonyai, Gábor</i>)	303
Le codex 'I' est-il de Presbourg? (<i>Kovács, Andrea</i>)	305
Un chronique inconnu du 16. siècle sur l'invasion des tartares dans le chansonnier Petrovay (<i>Schelhammer, Zsófia</i>)	312
Un drame sur Lazare en latin conservé au département de manuscrits de l'OSZK (<i>K. Kaposi, Krisztina</i>)	316
<i>Ex bello pax, expace ubertas</i> . Une source possible d'une gravure par le maître G. C. (<i>Lovas, Borbála</i>)	322
Poèmes sur la mort par Kristóf Thurzó (1614) (<i>Szőke, Kornélia</i>)	326
Un nouveau volume provenant de la bibliothèque de Miklós Bethlen (<i>Simon, Melinda</i>)	335
Imprimés inconnus du 18e siècle (<i>Knapp, Éva</i>)	337

CHRONIQUE

A l'occasion du prix <i>Patrimoine hongrois</i> accordé à Csaba Csapodi et à son épouse, 2015 (<i>Rozsondai, Marianne</i>)	349
--	-----

REVUE

Ruth Kestenberg-Gladstein, Heraus aus der „Gasse“. Böhmens Juden im 19. Jahrhundert. Neuere Geschichte der Juden in den Böhmischen Ländern, Zweiter Teil, 1830–1890, hrsg. v. Dorothea Kuhrau-Neumärker. Münster–Hamburg–London, LIT Verlag, 2002 (<i>Rózsa, Mária</i>)	351
Pesti Brigitta, Dédicaces et mécénat dans la Hongrie de la première moitié du 17e siècle, Budapest–Eger, Kossuth Kiadó–EKF, 2013 (<i>P. Vásárhelyi, Judit</i>)	354
Chronologie hongroise des bibliothèques, 4. volume, 2008–2010, Suppléments, corrections, 996–2007, Établie par Gyula Gerő avec la collaboration d'Ágnes Rácz, Budapest, OSZK, 2014 (<i>Kéglí, Ferenc</i>)	357
Ein Heiliger unterwegs in Europa, Tausend Jahre Koloman-Verehrung in Melk (1014–2014), hrsg. von Meta Niederkorn-Bruck, Wien, Weimar, Köln, Böhlau, 2014 (<i>Veszprémy, László</i>)	360
Ősz Sándor Előd, Bibliotheca Calviniana Transylvanica, Éditions de Calvin dans la Transylvanie des débuts de l'âge moderne, Kolozsvár, EME, Erdélyi Református Egyházkerület, 2014 (<i>Oláh, Róbert</i>)	363
John Roger Paas, The German Political Broadsheet 1600–1700, Volume 12, (1686–1700), Harrassowitz, Wiesbaden, 2014 (<i>G. Etényi, Nóra</i>)	367
Eubomír Jankovič, Inkunábuly. Umenie európskych knižných tvorcov 15. storočia v zbierke Slovenskej národnej knižnice, Martin, Slovenská národná knižnica, 2014 (<i>Rozsondai, Marianne</i>)	372
Komorová, Klára–Saktorová, Helená, Tlačé 16. storočia vo františkánskych knižniciach – Opera impressa saeculi XVI quae in bibliothecis Ordinis Franciscanorum asservantur, Martin, Slovenská národná knižnica, 2014 (<i>Zvara, Edina</i>)	374
Szinnyei et ses successeurs. Commémoration du centenaire de la mort de József Szinnyei senior, établie par Éva Szőnyi, Budapest, OSZK, Gondolat, 2014 (<i>Buda, Attila</i>)	376

AUTEURS	379
---------------	-----

MAGYAR KÖNYVSZEMLE 2015. 3. SZÁM

MAGYAR
KÖNYV-
SZEMLEKÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATREVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

131. ÉVFOLYAM

2015

3

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

Alapítva 1876-ban

Fondée en 1876

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BŐLCSÉSZEETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE
ÉS AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

CENTRE DE RECHERCHES EN SCIENCES
HUMAINES DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES
DE HONGRIE ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA
PRESSE

Magyar Könyvszemle (Revue pour l'histoire du livre et de la presse – abrégé: MKsz)
Magyar Könyvszemle (Journal for the History of Book and Periodicals in Hungary – abbreviated: MKsz)
Magyar Könyvszemle (Zeitschrift für Buch-, und Pressegeschichte in Ungarn – gekürzt: MKsz)

131. ÉVFOLYAM 2015. 3. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társzerkesztő*
TERBE ERIKA *szerkesztő*

BOKA LÁSZLÓ BUDA ATTILA CSÁSZTVAY TÜNDE FARKAS GÁBOR FARKAS
MADAS EDIT NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE P. VÁSÁRHELYI JUDIT

NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS TANÁCSADÓ TESTÜLET – COMITÉ SCIENTIFIQUE INTERNATIONAL

FRÉDÉRIC BARBIER (Paris), EDOARDO BARBIERI (Milano), VILIAM ČIČAJ (Bratislava),
HOWARD HOTSON (Oxford), EVA MÁRZA (Alba Iulia), FERENC POSTMA (Amsterdam),
URSULA RAUTENBERG (Erlangen), SIPOS GÁBOR (Cluj Napoca), VLADIMÍR URBANEK (Praha)

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

<http://epa.oszk.hu/00000/00021> · mksz@oszk.hu

Les articles de la revue sont indexer et préserver dans

HISTORICAL ABSTRACTS, AMERICA: HISTORY AND LIFE, MTA: REÁL, MTA: MTMT

A Magyar Könyvszemlét az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, valamint e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: (+36-1) 303-3440; További információ: (+36-80) 444-444. Példányonként megvásárolható az *Írók Boltyjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és az *Argumentum Kiadóban* (1085 Budapest, Mária u. 46.).

Előfizetési díj egy évre 5200 Ft.

TARTALOM

Zsoldos Endre: <i>Libellus Auguriorum</i> : asztrológiai táblázatok	261
Id. Frivaldszky János: Erdély első mineralógiája – támogatói és támadói	273
Markó Veronika: Szabó Dezső első és utolsó könyvtára	286

KÖZLEMÉNYEK

Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Ms I 3c jelzetű antifonáljének egy töredéke a Nagyszombati Városi Levéltárban (<i>Eva Veselovská-Körmendy Kinga</i>)	300
Az OSZK <i>Cod. Lat. 423</i> -as kódex „poeta christianus”-a (<i>Bolonyai Gábor</i>)	303
Pozsonyi-e az „I” kódex? (<i>Kovács Andrea</i>)	305
Egy ismeretlen 16. századi história a tatárjárásról a Petrovay-énekeskönyvben (<i>Schelhammer Zsófia</i>)	312
Egy latin nyelvű <i>Lázár-dráma</i> az OSZK Kézirattárában (<i>K. Kaposi Krisztina</i>)	316
<i>Ex bello pax, ex pace ubertas</i> . G. C. mester egyik metszetének lehetséges forrásáról (<i>Lovas Borbála</i>)	322
Thurzó Kristóf halotti versei (1614) (<i>Szöke Kornélia</i>)	326
Egy újabb kötet Bethlen Miklós kancellár könyvtárából (<i>Simon Melinda</i>)	335
Ismeretlen 18. századi magyarországi nyomtatványok (<i>Knapp Éva</i>)	337

FIGYELŐ

Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára <i>Magyar Örökség Díja</i> , 2015 (<i>Rozsondai Marianne</i>)	349
---	-----

SZEMLE

Ruth Kestenberg-Gladstein, Heraus aus der „Gasse”. Böhmens Juden im 19. Jahrhundert. Neuere Geschichte der Juden in den Böhmischen Ländern, Zweiter Teil, 1830–1890, Hrsg. v. Dorothea Kuhrau-Neumärker. Münster–Hamburg–London, LIT Verlag, 2002 (<i>Rózsa Mária</i>)	351
Pesti Brigitta, Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében, Budapest–Eger, Kossuth Kiadó–EKF, 2013 (<i>P. Vásárhelyi Judit</i>)	354
Magyar könyvtártörténeti kronológia, 4. kötet, 2008–2010, Pótlások, javítások, 996–2007, Összeállította: Gerő Gyula, A szerkesztésben közreműködött Rácz Ágnes, Budapest, OSZK, 2014 (<i>Kéglí Ferenc</i>)	357
Ein Heiliger unterwegs in Europa, Tausend Jahre Koloman-Verehrung in Melk (1014–2014), Hrsg. von Meta Niederkorn-Bruck, Wien, Weimar, Köln, Böhlau, 2014 (<i>Veszprémy László</i>)	360
Ősz Sándor Előd, Bibliotheca Calviniana Transylvanica, Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben, Kolozsvár, EME, Erdélyi Református Egyházkerület, 2014 (<i>Oláh Róbert</i>)	363
John Roger Paas, The German Political Broadsheet 1600–1700, Volume 12, (1686–1700), Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 2014 (<i>G. Etényi Nóra</i>)	367
Lubomír Jankovič, Inkunábuly. Umenie európskych knižných tvorcov 15. storočia v zbierke Slovenskej národnej knižnice, Martin, Slovenská národná knižnica, 2014 (<i>Rozsondai Marianne</i>)	372
Komorová, Klára – Saktorová, Helená, Tlač 16. storočia vo františkánskych knižniciach – Opera impressa saeculi XVI quae in bibliothecis Ordinis Franciscanorum asservantur, Martin, Slovenská národná knižnica, 2014 (<i>Zvara Edina</i>)	374
Szinnyei és követői, id. Szinnyei József halálának 100. évfordulójáról megemlékezéső centenárium emlékkönyv, szerk. Szőnyi Éva, Budapest, OSZK, Gondolat, 2014 (<i>Buda Attila</i>)	376

SZÁMUNK SZERZŐI	379
-----------------------	-----

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója. HU ISSN 0025–0171

A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája. Tördelte Láng András.

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme.

ZSOLDOS ENDRE

Libellus Auguriorum: asztrológiai táblázatok*

A Libellus

Az OSZK Kézirattárában található a *Libellus Auguriorum* (Oct. Lat. 761) című 17–18. századi kézirat. Lőcsén készült, a szerző személye ismeretlen. Mint a címe is állítja, a kézirat jóslatokat tartalmaz (1. ábra).¹

A szöveg 36 lapot foglal el (1–36^r). A 2^r–3^r oldalakon (2. ábra) 'Primus' címszó alatt 42 úgynevezett 'váratlan esemény' van felsorolva, melyek bekövetkezése esetére vonatkoznak a jóslatok. Ezek a Hold égi pozíciójától függenek, az égitestnek a zodiákusban elfoglalt helyzete mutatja meg, hogy az adott esemény bekövetkezése esetén mi várható. Mivel mind a tizenkét állatövi csillagképhez tartozik 42 jóslat, így összesen 504-et tartalmaz belőlük a kézirat.

Néhány váratlan esemény: 'fülek csengése' (*Tinnitus aurium*), 'üvöltő kutya' (*Canis ululatus*) vagy 'macska nyávogása' (*Clamor seu Fletus Catti*). Ezekhez az eseményekhez tartozik egy-egy jóslat, mely attól függ, a Hold éppen melyik állatövi jegyben tartózkodik. Példaként nézzük azt az esetet, amikor a Hold a Bika csillagképben van (3. ábra), más csillagképben a jóslat is más lesz.

Ha ekkor cseng a fülünk, akkor valamilyen hatalmasságra rossz idők jönnek, például meghal.² Ha viszont macskanyávogást hallunk, akkor ez jó álmot, látványt vagy egyéb kellemes dolgot jelent.³ Nem minden jóslat különbözik egymástól, például ha egy kutya üvölt, annak ugyanaz a hatása, mint a fülek csengésének, azaz meghal egy fontos ember (ne feledjük, csak akkor, ha a Hold éppen a Bikában van). De van fiúgyereket ígérő,⁴ az olvasó szexuális életére vonatkozó⁵ vagy időjárás- és viszontagságokat kilátásba helyező jóslat is.⁶

* Köszönettel tartozom Bakos Józsefnek, Farkas Gábor Farkasnak és Földesi Ferenecnek a cikk elkészítésében nyújtott segítségükért.

¹ Az alcíme: „Auguria quadraginta duo, hic ordine proposita ex quibus subsequens manifestatur accidere. Id quod Luna teneat signum Zodiacum, diem istum considerabis et hoc ex calendarijs facilius singulis diebus invenire poteris: illud enim Augurij interpretatio non elucidabit.”

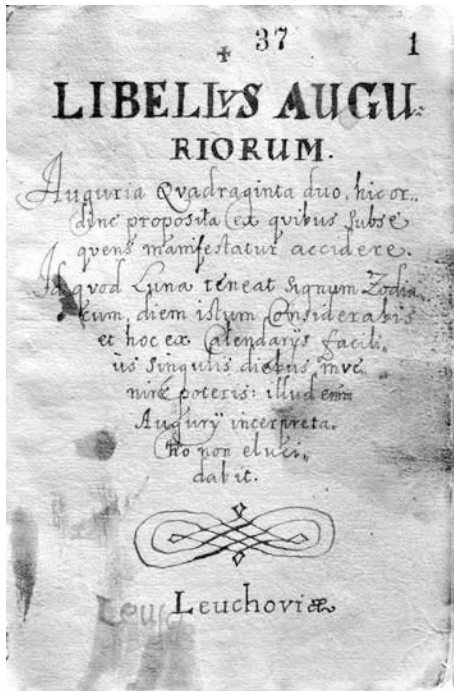
² Potens quidam Homo brevi morietur aut damnificabitur.

³ Somnium bonum, visionem bonam, aut aliquam laetitiam denotat.

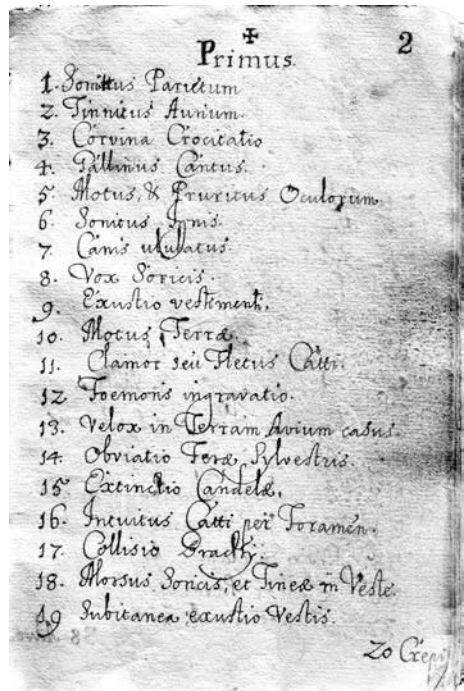
⁴ Uxor tua pariet tibi Filium.

⁵ Adulterium, fornicationem, aut luxuriam aliquam significat.

⁶ Pluviam, grandinem, aut aliam aliquam tempestatem denotat.

1. ábra. *A Libellus auguriorum cimlapja*
(OSZK Oct. Lat. 761)

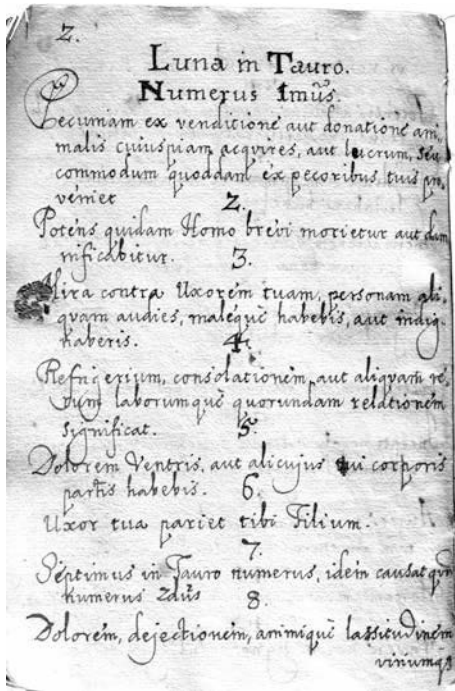
2. ábra. *Az első tizenkilenc*
'váratlan esemény'

A kézirat forrása Heinrich Khunrath⁷ könyve Zebelis arab király és bölcs jóslatairól, mely 1592-ben jelent meg Prágában.⁸ Khunrath egy berlini kódex nyomán készítette könyvét,⁹ mely eredetileg Joachim I. Nestor (1484–1535) brandenbur-

⁷ Heinrich Khunrath (c. 1560–1605), német alkimista. Lásd FORSHAW, Peter, *Curious knowledge and wonder-working wisdom in the occult works of Heinrich Khunrath = Curiosity and Wonder from the Renaissance to the Enlightenment*, ed. R. J. W. Evans, A. Marr, Aldershot, Ashgate, 2006, 107–129.

⁸ KHUNRATH, Heinrich, *Zebelis regis et sapientis arabum vetustissimi, de interpretatione quorundam accidentium, tam externorum quam internorum, sive eventuum innopinatum, rarorum & insolitorum, secundum lunae motum, per duodecim zodiaci celestis signa, observationes accuratissimae*, Pragae, Peterle, 1592. Ez egy kétnyelvű, latin és német szöveget tartalmazó kiadás. Megjelent később egy csak német változat is: UÖ, *Verzeichnis und Auslegungen Zebelis, Etlicher Zufälle, welche den Menschen unversehens zuwiederfahren pflügen, nach unterschiedlichen Lauff des Monden durch die zwölff himlischen Zeichen*, Braunschweig, Moltrecht, 1669.

⁹ ROSE, Valentin, *Verzeichniss der lateinischen Handschriften*, Zweiter Band, Berlin, A. Ascher, 1905 (Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin, Dreizehnter Band), 1213–1215. Az incipit: „Incipit zebelis sapientis arabum de interpretatione diversorum eventuum secundum lunam in 12 signis zodiaci.”

3. ábra. Ha a Hold a Bikában van...

gi választófejedelemé volt.¹⁰ A kódex egy lapját Aby Warburg egy cikkében közzétette,¹¹ és ebből jól látszik, hogy Khunrath a kódexbeli jóslatokat latinul egy kicsit, németül alaposabban bővítette (erről még később).

A címben szereplő Zebelis eredendően Sahl ibn Bishr (Zael, Zahel stb.) 9. századi zsidó csillagász és asztrológus nevének egyik latinosított változata.¹² Számos művét lefordították latinra, de ez nincs köztük,¹³ Valentin Rose pedig egyértelműen pseudo-Zebelről beszél.¹⁴ A kódexnek és így Khunrath könyvének is egy Salamon neve alatt szereplő táblázat a forrása, a *Tabula prenostica Salomonis*.¹⁵ Ez több 11–12. századi kódexben is megtalálható.¹⁶ A táblázat vízszintes tengelyén találjuk a csillagképeket, a függőlegesen pedig 24 eseményt, a táblázatban pedig 288 rövid jóslatot. Az eseményekből

¹⁰ ROSE 1905, i. m. 1213–1214.

¹¹ WARBURG, Aby, *Heidnisch-antike Weissagung in Wort und Bild zu Luthers Zeiten = Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Jahrg. 20, 26. Abh., 1920, 66.* – Magyarul WARBURG, Aby, *Pogány-antik jóslás Luther korából*, ford. Adamik Lajos, Bp., Helikon, 1986, VI. tábla.

¹² SARTON, George, *Sahl ibn Bishr = Uö, Introduction to the History of Science, I*, Huntington NY, Robert E. Krieger Publ. Co., 1975, 569.

¹³ CARMODY, Francis J., *Arabic Astronomical and Astrological Science in Latin Translation. A Critical Bibliography*, Berkeley-Los Angeles, University of California Press, 1956, 40–46. – Közülük több megjelent nyomtatásban a *Liber quadripartiti Ptholemei*, Uenetij, per Bonetum Locatellum, 1493 kötetben.

¹⁴ ROSE 1905, i. m. 1213.

¹⁵ BURNETT, Charles, *A Note on Two Astrological Fortune-Telling Tables = Revue d'histoire des textes*, 1988, 257–262. – Újraadván BURNETT, Charles, *Magic and Divination in the Middle Ages*, Aldershot, Variorum, 1996.

¹⁶ Burnett két kódexet említ: Leiden, Bibliothek der Rijksuniversiteit, Scaliger 38 a 11. századból, és Paris, Bibliothèque nationale, lat. 16208 a 12. század végéről. Ez utóbbi megtalálható a Gallica honlapon (gallica.bnf.fr). A táblázat a 135^r fölión látható.

21 megegyezik a kéziratban találhatóakkal, három hiányzik: 'De eo [ti. sorex] si uestim(en)tu(m) lan(er)it', 'De subito i(n)cursu bestie i(n) curte' és 'Si ignis sintillat'. Az alábbi táblázatban összehasonlítom a *Tabula*, Khunrath és a kézirat eseményeit.

<i>Tabula prenostica Salomonis</i>	<i>Khunrath</i>	<i>Kézirat</i>
de sonitu domus	Sonitus parietum	Sonittus Parietum
de tinitu aurium	Tinnitus aurium	Tinnitus Aurium
de uoce corui	Coruina crocitatio	Corvina Crocitatío
de uoce galli	Gallinus cantus	Gallinus Cantus
de motu oculorum(m)	Motus oculi	Motus, & Pruritus Oculorum
de sonitu ignis	Sonitus ignis	Sonitus Ignis
de ululatu canis	Canis ululatus	Canis ululatus
de uoce soricis	De uoce soricis	Vox Soricis
de incensis uestibus	Exustio vestimenti	Exustio vestimenti
de teremotu	Motus terrae	Motus Terrae
de clamore gatte	Clamor catti	Clamor seu Fletus Catti
de inq(ui)nata este femo(re)	Ingravatio femoris ¹⁷	Foemoris ingravatio
de casu auis iuxta te i(n) uia	Avis cadens in terram	Velox in Terram Avium casus
de occursu fere	Obuiatio ferae siluarum	Obuiatio Ferae Sylvestris
de subito ca(n)dela exsti(nc)ta	Extinctio candelae	Extinctio Candelae
de intuitu gatte i(n) fo(r)a(m)i(n)e	Intuitus catti per foramen	Intuitus Catti per Foramen
	Collisio brachij	Collisio Brachij
si sorex uestim(en)tu(m) rose(r)it	Sorex vestem rodens	Morsus soricis, et Tineae in Veste
	Subita exustio vestium	Subitanea exustio vestis
de crepitu ignis	Crepitus ignis	Crepitus ignis
	Pestis in corte	Dolor in corde
	Inconsuetus fumus ignis	Inconsuetus ignis fumus
si uestime(n)tu(m) i(n)q(ui)nat(um) sanguine	In veste macula sanguinis	Sanguinea Macula in Veste
de pulsu brachii	Pulsus Brachij	Pulsus Brachij
	Reptinum gaudium	Reptentium gaudium
	Subitanea tristitia	Subitanea Tristitia
	Pruritus manus	Pruritus Manus
	Pruritus pedum	Pruritus Pedis
	Sternutatio aliqua insolita	Sternutatio insolita
	Labiorum ¹⁸ apertio	Librorum apertio s. Motus
	Sanguinis repe(n)tinus fluxus	Reptentinus Sanguinis fluxus
	Auium pugna	Avium in Aere pugna

¹⁷ A kéziratban 'femoris' helyett 'foemoris' található.

¹⁸ A kéziratban 'labiorum' helyett 'librorum' található.

<i>Tabula prenostica Salomonis</i>	<i>Khunrath</i>	<i>Kézirat</i>
	Animalium pugnatio	Animalium Sylvestrium pugna
	Oscitatio hominis	Oscitatio Hominis
	Vox & clamor anseris	Vox & clamor Anseris
	Clamor pavonis	Clamor Pavonis
	Clamor asini ¹⁹	Rugitus Asini
	Auis ad fenestram	Advolutio Avis ad Fenestram
	Obuiatio mortui	Obviatio Mortui
	Obuiatio vetulae	Obviatio Vetulae
	Subita poculi effusio	Subita poculi effusio
de pauore somnii	Pavor visionis somnii ²⁰	Pavor visionis Somnij

A táblázat igazolja, hogy Khunrath könyvének és így a lőcsei kéziratnak is a *Tabula prenostica Salomonis* a végső forrása. Salamon táblázata az évszázadok alatt újabb 'váratlan eseményekkel' bővült ki és a jóslatok maguk is részletesebbekké váltak. Míg a Tabula jóslatai esetenként csak egy szóból álltak (például 'bonu(m)' vagy 'fornicatio'), addig Khunrath már jóval részletesebben kifejtette a várható eseményeket. Érdeemes össze is hasonlítani ezeket. Ha például a Hold a Kosban található, és cseng a füled (*Tinnitus aurium*), akkor:

<i>Tabula prenostica Salomonis</i>	<i>Kódex</i>	<i>Khunrath</i>	<i>Kézirat</i>
bo(n)a re(s) aliquant(a)	Pecuniam vel Vestimentum aut domum aut nunciu(m) bonum.	Pecuniam vel vestimentum nouum, aut donum aut nuncium bonum habebis.	Pecuniam, indumentum, novum aliquod, aut vestimentum donum, aut nuncium bonum habiturus es.

Az eredeti tömör jóslat láthatóan egyre bővült. Mivel a kéziratban még a Khunrathénál is hosszabb változat szerepel, két eset lehetséges. Vagy a másoló nem közvetlenül Khunrath könyvét írta le, hanem egy másik, már bővebb kéziratot másolt át, vagy pedig ő maga egészítette ki a nyomtatott változatot. A jóslat német fordítása mindkét kiadásban azonos, de hosszabb mind Khunrath, mind a kézirat latin verziójánál.²¹ Érdeemes megemlíteni azt is, hogy ugyanezek a 'váratlan események' megtalálhatók voltak tőlünk keletebbre, a cári Oroszországban is.²²

¹⁹ Ez és az előtte levő Khunrathnál fordított sorrendben van.

²⁰ Khunrathnál a „Collisio brachii” után következik.

²¹ KHUNRATH 1669, i. m. Aiii: „So bedeut es ein new Ehrenkleid / oder einem ein Geldgeschenck / oder stattliche Gaben / grosse Verehrung / oder ein fröhlich angenehme Botschafft / gute Briefe / frembde Gesandten: oder daß man Geld oder böse ungewisse Schulden einkriegen / oder gute Versicherung / oder Pfandschafften bekommen werde.”

²² W. F. RYAN, *What Was the 'Volkhovnik'? New Light on a Banned Book = The Slavonic and East European Review*, 1990, 718–723; Uő, *Magic and Divination. Old Russian Sources = The*

Heinrich Khunrath, a kézirat forrásának kiadója nem teljesen ismeretlen Magyarország. Legnevezetesebb könyve, az *Amphitheatrum sapientiae aeternae*²³ több példányban megtalálható volt hazánkban. A Zrínyi-könyvtár²⁴ és a sárospataki Rákóczi-könyvtár²⁵ is rendelkezett az 1609-ben Hanauban megjelent kiadásal és Esterházy Pál (1635–1713) nádor könyvtárában szintén volt egy példány valamelyik kiadásból.²⁶ A főúri könyvtárakon kívül a nagyenyedi kollégium olvasói is hozzáfértek Khunrath legismertebb művéhez.²⁷ A Zebelisnek tulajdonított jóslatoknak viszont úgy tűnik, ez az első, de nem az utolsó ismert magyarországi megjelenése. Az OSZK egy másik kézirata (Oct. Lat. 983)²⁸ szintén tartalmazza ugyanezt a művet. Feltehetően ez a későbbi mű, a katalógus²⁹ szerint ez 18. századi, míg az Oct. Lat. 761 pedig 17. század végi vagy 18. század eleji. A két kézirat azonos forrástól (Khunrath könyve) származik, de valószínűleg egymástól függetlenek. A váratlan események hatására bekövetkező dolgok nagyon hasonlóak, de nem azonosak. A fenti táblázatban található várható esemény a későbbi kézirat szerint: „Pecuniam, indumentum novum aliquod, aut vestimentum donum, aut nuncium, aliquem bonus habiturus es.” Jelentős különbség található a címükben, a későbbi kézirat ugyanis megadja a forrást: „redactorum ex bibliotheca nobilis viri Cunradis medici, ac doctori excellentissimi principis ac domini Vilhelmi a Rosis ordinarii Pragae commorantis desumpti.” Ez nem más, mint a Khunrath-könyv címlapjáról egy részlet, „Ex Bibliotheca Henrici Khvnrath Lips. Medic. Doct. Illvstrissimi Principis ac Domini, Domini VVilhelmi a Rosis,³⁰ &c. Medici ordinarij, Pragae jam commorantis.” A kézirat címlapján szereplő Cunrad orvos maga Heinrich Khunrath, míg Wilhelm a Rosis, azaz Wilhelm von Ro-

Occult in Russian and Soviet Culture, ed. Bernice Glatzer Rosenthal, New York, Cornell University Press, 1997, 35–58.

²³ KHUNRATH, Heinrich, *Amphitheatrum Sapientiae Aeternae, Solius, Verae, Christiano-Kabalisticum, Divino-Magicum, Physico-Chymicum, Tertriumum-Catholicon*, h. n., 1595.

²⁴ HAUSNER GÁBOR, KLANICZAY TIBOR, KOVÁCS SÁNDOR IVÁN, MONOK ISTVÁN, ORLOVSZKY GÉZA, *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, Bp., Argumentum Kiadó–Zrínyi Kiadó, 1991, 362.

²⁵ MONOK ISTVÁN, *A Rákóczi-család könyvtárjai 1588–1660*, Szeged, Scriptorum, 1996, 39.

²⁶ BAJÁKI RITA, BUJDOSÓ HAJNALKA, MONOK ISTVÁN, VISKOLCZ NOÉMI, *Magyarországi magánkönyvtárak IV. 1552–1740*, Bp., OSZK, 2009 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/4), 200.

²⁷ JAKÓ ZSIGMOND, MONOK ISTVÁN, NÉMETH NOÉMI, TONK SÁNDOR, *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*, Szeged, Scriptorum, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/2), 154.

²⁸ A címe: *Libellus auguriorum quorundam infra scriptorum per signa duodecim zodiaca Quurattissime (?) in ordinem redactorum ex bibliotheca nobilis viri Cunradis medici, ac doctori excellentissimi principis ac domini Vilhelmi a Rosis ordinarii Pragae commorantis desumpti*. Hely és idő nincs megadva. A mű a 30° és 60° oldalak közt található. A benne található pecsét szerint az OSZK a „Bibliotheca in Keszthely”-től kapta 1953-ban.

²⁹ *Kézirattár: Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának katalógusai*, Arcanum CD, é. n.

³⁰ ENNEPER, Annemarie, *Rosenberg, von = Neue Deutsche Biographie*, 22, Berlin, Duncker und Humblot, 2005, 57–58.

senberg (Vilém z Rožmberka, 1535–1592) cseh főnemes volt, akinél Khunrath 1591-től háziorvosként működött.

Khunrath más összefüggésben is szerepel a hazai művelődéstörténetben. A brassói lelképásztor, Bayer János elítélése indoklásában téveszméit (többek között) Khunrath műveire vezetik vissza.³¹

A *Tabula prenostica Salomonis*-hoz hasonló táblázatokat talált Paul Kunitzsch két 12. századi kódexben.³² Ezeknél a táblázat vízszintes tengelye tíz állatövi jegyet tartalmazott a tizenkettőből, míg a függőleges a bolygókat, a teleholdat, a Hold felszálló csomóját és feltehetően a Sírúst – így száz jóslatra volt hely.

Noha nem táblázatos alakban van, a *Libellus Auguriorum* valójában egy táblázat. A táblázat vízszintes tengelyén található a zodiákus jegyei, míg a függőlegest a váratlan események alkotják. Ilyen mennyiségű jóslat táblázatos elhelyezése azonban elég kényelmetlen lett volna, nyilván ezért írta őket a másoló oszloponként egymás után.

Egyéb táblázatos jóslatok: a Csízó

Hasonló táblázatos jóslatokat találhatunk a Regiomontanus (Király Hegy János) neve alatt árult csízókban. Ez a zodiákus csillagképek (asztrológiai) tulajdonságainak felsorolása után következik: „Tábla, mellyből meg-ismérni, mindennik Égbéli Jegyben mit kell mivelni, és mit nem, mellyben az j. jót, az m. mérték szerént, g gonoszt jegyez.”³³ Itt arra kapunk útmutatást, melyik csillagképben mit érdemes a felsorolt cselekmények közül csinálni.

Noha nincs részletezve, itt a Hold helyzete számít. Mint Weger Imre megjegyezte: „az állatövi jegyek és a bolygók uralkodása a döntő, azzal a különbséggel, hogy a születéseknél az állatövi jegyek uralkodását a bennük járó *Nap*, ebben az esetben a bennük járó Hold állapítja meg. Így például, ha a *Hold* a vízöntő jegyében jár, jó házat építeni, házasodni, új dolgokat vásárolni stb.”³⁴ Bár azt várnánk, hogy a táblázat változatlan maradt minden kiadásban, ez valójában nincs így. Az 1770-es években először a Halakban vált előnyössé a borotválkozás,³⁵ majd a további csízókban a cseléd fogadása is.³⁶

³¹ FONT Zsuzsa, KESERŰ Bálint, *Egy brassói lelképásztor spirituális eltévelyedése az 1670-es években* = „Nem sülyed az emberiség!”... *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. Jankovics József, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 485–491.

³² BURNETT 1988, i. m. 257.

³³ PSEUDO-REGIOMONTANUS, *Ciszó. Az az: az astronomiai tudománynak, rövid értelemnek való leírása...*, Buda, Landerer, [1763–1772], D4^r. A jelzete 324.073.

³⁴ WEGER Imre, *Regiomontanus és a népnaptárak*, Bp., 1937 (Német néprajzi tanulmányok, 1), 40.

³⁵ A 326.034 jelzetű csízó az OSZK-ban, 1797 előttre datálva.

³⁶ Az 1772–1797 közé datált 324.074 jelzetű, az 1790-es évekre datált 77.514/2 jelzetű és az 1802 és 1806 közé datált 826.665 jelzetű csízók.

	Kos	Bika	Kettős	Rák	Oroszlány	Szűz	Mérték	Scorpio	Nyilas	Bak	Víz-öntő	Halak
Utra indúlni	j	j	g	j	g	j	j	g	m	j	m	j
Venni, s el-ádni	m	j	j	g	j	j	j	g	j	g	m	j
Tselédet fogadni	g	j	j	g	g	j	m	g	m	g	j	g
Házát építeni	g	j	m	g	j	j	g	g	m	m	j	m
Házba költözni	g	j	m	g	j	m	m	g	m	g	j	m
Új ruhába öltözni	j	g	g	j	g	m	j	g	m	j	g	j
Házasúlni	g	j	m	g	m	j	j	g	j	g	j	j
Borotválkozni	g	j	m	g	m	j	j	g	j	m	m	g
Követet botsátani	j	g	j	j	g	j	j	g	m	m	g	m
Értzet művelni	j	g	m	g	j	m	g	m	j	g	g	m

Ezek a táblázatok Regiomontanus kalendáriumának utóéletére vezethetők vissza.³⁷ Az 1512-ben megjelent *Kalendarium teütsch*-ban már megtalálhatjuk a bővebb változatot, mely 32 cselekedetet sorol fel.³⁸ Ugyanez jelent meg a népszerű *Astronomia Teutsch*-ban is, és a későbbiekben egyéb kalendáriumokban is. Még több, 87 cselekményt sorol fel a Grimmelshausen (1622–1676) által kiadott kalendárium.³⁹

A *Kalendarium teütsch* 32 cselekménye az először 1532-ben megjelent *Temporal* című kötetben lecsökkent tízre, ennyi van a magyar *Csizióban* is. Nem egyedül a németeknél és a magyaroknál volt népszerű ez a kis táblázat, az 1600-as évek körül számos dán almanachban is megtaláljuk. Az alábbi táblázat mutatja a jóslandó cselekedeteket:

³⁷ ZINNER, ERNST, *Regiomontanus: His Life and Work*, transl. Ezra BROWN, Amsterdam, North-Holland, 1990, 128 (a német eredeti 1938-ban jelent meg); BORSA Gedeon, *A magyar csizió kialakulásának története = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974–1975*, 1978, 265–347.

³⁸ *Kalendarium teütsch Maister Joannis Künigspersgers*, Augspurg, Durch Joannem Syttich, 1512, Hhiii^v–Hhiv^f.

³⁹ VON GRIMMELSHAUSEN, Hans Jakob Christoffel, *Des Abenteurlichen Simplicissimi Ewig-währender Calendar / Worinnen ohne Die ordentliche Verzeichnus der unzehlbar vieler Heiligen Täge auch unterschiedliche Curiose Discursen von der Astronomia, Astrologia, Item den Calendern / Nativitäten ...*, In Nürnberg, Verlegt und zu finden bey Wolf Eberhard Felbecker, 1670 [megjelent 1677]. A kalendárumról I. ZELLER, Rosmarie, *Grimmelshausen's Ewig-währender Calendar: A Labyrinth of Knowledge and Reading = A Companion to the Works of Grimmelshausen*, ed. Karl F. Otto, Jr., Rochester, NY, Camden House, 2003, 167–199.

⁴⁰ PSEUDO-REGIOMONTANUS, i. m. D4^f.

⁴¹ REGIOMONTANUS, Johannes, *Temporal. Des Weitberhümpten M. Johan(n) Künigspersgers / natürlicher kunst der Astronomei / kurtzer Begriff...*, Erfurd, bey Wolfgang Sthürmer gedrückt, 1534, C^f.

⁴² HERLITZ, David, *Calendarium eller Almanach / paa det Aar / effter vor Herris Jesu Christi naaderige fødsel. M. DC. IIII. Beregnet ved / Davidem Herlicium, Philosophiae & Medicinae Doc-*

<i>Csízio</i> ⁴⁰	<i>Temporal</i> ⁴¹	<i>Calendarium eller Almanach</i> ⁴²
Utra indúlni	Wandern	At vandre
Venni, s el-ádni	Kauffen / verkauf.	At kiøbe eller selle
Tselédet fogadni	Eehalten dingen	Ecteskab at holde
Házát építeni	Heuser bawen	Hus at bygge
Házba költözni	In heuser ziehen	At flytte i hus
Új ruhába öltözni	new kleider anle.	At iføre ny klæder
Házasúlni	Hochzeit mache(n)	At giøre bryllup
Borotválkozni	har abschneiden	At skære haar aff
Követet botsátani	Boten senden	At sende bud
Értzet mívelni	Metal arbeiten	At arbeide i ild
		At jage

A fordítások nem minden esetben egyeznek teljesen az eredetivel. Például míg a német és a dán változat házasságról beszél, addig a *Csízio* cseléd fogadásáról. Az adott cselekedet sem egyformán jó vagy rossz a különböző nyelvű változatokban, a magyar szorosabban követi a német eredetit, mint a dán.

A nagyszombati kalendárium

Jóslatokat nem csak a kevésbé művelt rétegeknek szánt csíziókban olvashatunk. A nagyszombati egyetem által kiadott kalendáriumok (*Calendarium Tyrnaviense*) is szép számmal tartalmaznak előrejelzéseket. Zemplén Jolán szerint Szentiványi Mártonnak, a kalendárium szerkesztőjének „[á]lláspontja elvileg elutasító ugyan, de Fröhlichhez hasonlóan kalendáriumában kénytelen prognos-ticonokat adni.”⁴³

A kalendáriumok tartalmaznak táblázatos jóslatokat is (nem mindegyik, például az 1687. évi kalendáriumban nem volt táblázat). Ezek orvoslással kapcsolatos előrejelzések. Az orvosi asztrológia a csillagjóslás legelfogadottabb része volt évszázadokon keresztül. Mivel az arisztotelészi kozmoszban a Hold feletti világ hatott a Hold alattira (l. például az árapály jelenségét), így teljesen magától értetődő volt, hogy a betegségek gyógyításához szükséges az ég megfigyelése. A zodiákus csillagképek és a bolygók hatással voltak éppúgy az emberi test különböző részeire, mint az orvosságok készítéséhez felhasznált gyógynövényekre vagy ásványi anyagokra.⁴⁴ Egyes csillagoknak is lehettek jó és nemkívánatos hatásai, ilyen például a Sirius (*Canicula*, α *Canis Maioris*), melyről Cicero írta, hogy

torem / oc den lofflige Stads ny Stargard hos Ihna / forordnet phisicum, Prentet i Kiøbenhaffn / hos Henrich Waldkirch, 1604.

⁴³ M. ZEMPLÉN Jolán, *A magyarországi fizika története 1711-ig*, Bp., Akadémiai, 1961, 149.

⁴⁴ Orvosi asztrológiáról l. AZZOLINI, Monica *The Duke and the Stars. Astrology and Politics in Renaissance Milan*, Cambridge, MA-London, Harvard University Press, 2013, 142–153; MAYER Ferenc Kolos, *Az orvosi asztrológiáról = Orvosi Hetilap*, 1927, 913–915; DEMKÓ Kálmán, *A magyar*

„ahogy hallottuk, a ceosiak évenként gondosan meg szokták figyelni a kutya (Canicula) csillagkép⁴⁵ feljövetelét, és ebből következtetnek arra – ahogy a pontusi Heraclidés írta –, vajon az esztendő egészséges lesz-e, vagy pedig ártalmas. Ha ugyanis a csillagzat sötétebben és mintegy ködösen jelenik meg, akkor a légkör nehéz és nyomasztó lesz, következésképpen kigőzölgése is sűrű és veszedelmes lesz; ha azonban fényesen, csillogón tűnik fel a csillagkép, akkor ez azt jelenti, hogy a légkör ritka és tiszta lesz, éppen ezért egészséges.”⁴⁶ Hasonló véleményen volt Temesvári Pelbárt is: „Canicula, Izidor, Plinius és Constantinus együttes véleménye és általában a komputisták véleménye szerint egy csillag, róla kapták a nevüket a kánikulai napok. Azért nevezik kutyának, mert a testeket megbetegíti, amíg a Nap hozzá felemelkedik. Amikor együtt áll a Nappal a melegsége megkészsereződik, a testek bomlani kezdenek és párolognak és ilyenkor vannak a kutyák a legjobban megveszve... Így ekkor a purgálás káros, és az orvosi érvágás, és a túlzott hő elleni italok...”⁴⁷ Egy másik helyen pedig még egyértelműbben fogalmaz: „mely csillagképek alkalmasak érvágásra, orvosi purgálásra, gyógyszerek bevételére és ez megfontolandó a Hold mozgása szerint, tudniillik a Zodiákus jegyeiben, Hippocrates alapján...”⁴⁸

Kevésbé meglepő tehát, hogy a nagyszombati kalendáriumban található táblázatok közül az egyik a köpölyözés ('scarificatio') vagy érvágás ('sectio venae') megfelelő időpontját adja meg, minden hónapban felsorolva a szóba jöhető napokat. A csízióval ellentétben ezek a napok évente változtak, nagyobb bizalmat keltve az olvasóban, aki láthatta, hogy évente újraszámolták őket. A másik rendszeresen előforduló táblázat az orvosságok bevételére szerencsés napokat sorolja fel. Példaként itt látható néhány megfelelő januári nap mindkét eseményre:

Év	Köpölyözésre vagy érvágásra megfelelő januári napok
1700	1., 4., 5., 8., 9., 10., 11., 14., 15., 16., 25., 27., 28., 29.
1699	6., 14., 15., 22., 23., 24., 25., 26., 27., 28.
	Orvosságok bevételére megfelelő januári napok
1694	1., 7., 8., 9., 10., 15., 17., 19., 20., 21., 27., 28., 29.
1683	3., 7., 10., 17., 18., 21., 22., 31.

A táblázatokhoz néhány évben hosszabb magyarázat is járult, ahol Szentiványi alaposabban kifejtette, hogy mikor helyes orvosságot bevenni vagy eret vágni.

orvosi rend története tekintettel a gyógyászati intézmények fejlődésére Magyarországon a XVIII. század végéig, Bp., Dobrowsky és Franke, 1894, 269–280.

⁴⁵ Valójában végig csillagról van szó, nem csillagképről vagy csillagzatról.

⁴⁶ CICERO, *De divinatione* I, 57.130. Magyarul CICERO, Marcus Tullius, *A jóslásról*, ford. Hoffmann Zsuzsanna, Szeged, Belvedere, 2001, 62.

⁴⁷ PELBARTUS DE THEMESWAR, *Secundus liber Rosarii Theologie aurei: ad Sententiarum secundum librum accomodatissimus*, Hagenaw, 1504 (RMK III/125), k3^r.

⁴⁸ PELBARTUS 1504, i. m. R7^v. Pelbárt csillagászati és asztrológiai nézeteiről I. ZSOLDOS Endre, *Temesvári Pelbárt csillagászati tudománya = Magyar Könyvszemle*, 2013, 23–46.

Végezetül

A lőcsei kézirat tehát egy régi hagyományt hozott el Magyarországra. Ez jól illeszkedett a különféle (nem feltétlenül asztrológiai) jóslások itthoni népszerűségéhez,⁴⁹ mely a későbbi századokban sem változott. A miskolci „törvény tudó” Décsy Antal például egy csillagászati felfedezést vont kétségbe asztrológiai hiedelmei és Cardano jóslatai alapján.⁵⁰ Az általa hivatkozott Comes de Flisco (Maurizio de Fieschi, 17. századi francia asztrológus) ismert volt II. Rákóczi Ferenc és Bercsényi Miklós előtt is, akik számon tartották jóslatait. Sőt, valaki 1812-ben Nagyváradon még készített egy kéziratos másolatot Flisco egy művéről.⁵¹ Décsy egy későbbi kézírata szintén tele van asztrológiai utalásokkal az 1811. évi nagy üstökös kapcsán, bár töretlen hite a csillagjóslásban addigra már kissé megingott.⁵² A 20. század elején pedig több évszázados karrier után a csízió is megszűnt. A ’váratlan események’ azonban azóta is velünk vannak (például ’fekete macska átmegy előtted az utcán’, ’beütöd a könyököd’ stb.), még ha esetleg senki se veszi őket komolyan.

ZSOLDOS, ENDRE

Libellus Auguriorum: astrological tables

The manuscript Oct. Lat. 761 in the National Széchényi Library is a collection of prognostications. These are based on the occurrence of 42 ’unexpected events’ – such as *sonitus parietum* or *tinnitus aurium*, and the Moon’s position in the zodiac. For any event and zodiacal sign belonged a prediction, for example the death of an important person, or the birth of a baby. This kind of prognostication goes back to at least the 12th century, to a *Tabula prenostica Salomonis*. The immediate source of the manuscript, however, is the book of the German alchemist Heinrich Khunrath, printed in Prague in 1592: *Zebelis regis et sapientis arabum vetustissimi, de interpretaatione quorundam accidentium*... Khunrath was known in Hungary during the 17–18th centuries. There is another

⁴⁹ L. pl. VISKOLCZ Noémi, *Jövendölések és váradalmak 17. századi protestáns irodalmunkban = A harmincéves háború prófétái és chiliasztái*, szerk. Keserü Gizella, Szeged, 2003 (Fiatal Filológusok Füzetei, Korai Újkor, 4), 65–93.

⁵⁰ FARKAS Gábor Farkas, ZSOLDOS Endre, *Décsy Antal és a Ceres = Magyar Könyvszemle*, 2012, 442–454.

⁵¹ OSZK Kézirattár, Fol. Lat. 263. *Comitis de Flisco De Fato Austriaco. Hoc est an augustissimae domus Austriacae ex effectibus magnae coniunctionis superiorum in igneo trigono, et instanti rerum mundanarum revolutione (ut multi credunt) proximus sit finis. Opusculum divo Leopoldo primo caesari ... consecratum 1664. – Monarhae futuro Ludovico XIV. Galliae et Navarrae regi ... Comes de Flisco de causis mutationum sectarum, imperiorum et regnorum mundi opusculum sacrat ... 1662.*

⁵² OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 399. *Mulatságos Elmélkedések az mostani üstökös Tsillagról, Melly látzatik az Égen a Mérték Jegyében, irta Détsy Décsy Antal Törvény Tudó, Miskoltzon 1811. esztendőben.* Ennek feldolgozása folyamatban van Farkas Gábor Farkassal.

manuscript in the National Széchényi Library (Oct. Lat. 983) which also follows Khunrath's book, but it differs in small details. We can find Khunrath's works in contemporary book-lists, too, and there is one instance, when someone was accused of having false ideas because of reading Khunrath. One can find other tabular prognostications in Hungary. One such is printed in certain calendars (*cisio*), their origin is in Regiomontanus' popular calendar (*Temporal*). Similar, though made apparently with more care, tabular prognostication is found in the calendars of the Jesuit University of Nagyszombat. They give the date for taking medicines or for making *scarificatio* or *sectio venae*, in the tradition of medical astrology.

Keywords: Astrology, manuscripts, prognostications, Heinrich Khunrath

ID. FRIVALDSZKY JÁNOS

Erdély első minerológiája – támogatói és támadói

Fridvaldszky Jánosnak (1730–1784), a kolozsvári jezsuita akadémia professzorának 1767 lelegején jelent meg *Minerologia*-ja,¹ amely az erdélyi ásványvilág topográfiáját adja. A maga korában az ásványtan a 'kameralisztikai stúdium' egy ága vagy tantárgya volt, vegytan, kohászati kémlészet, agronómia, népese-désztan, oklevéltan, pénzverési ismeretek, közgazdaságtan, stb. mellett, amelyek a kamarai tisztviselők kiképzését célozták.² Annak magyarázatát, hogy hivatalos szerzetesrendi tanulmányai mellé a kameralisztikát is felvette, abban lehet megtalálni, hogy édesapja ezen ismeretek híján ment tönkre mint érseki provisor.³ E stúdiumot Fridvaldszky Bécsben J. H. G. von Justinál (1717–1771) hallgatta, s nemcsak a *Minerologia*, hanem minden gazdasági természetű írása (a *Siebenbürgen*, a *Projectum oeconomicum* és a *méhészeti kézirat*)⁴ is egyértelműen Justi

¹ *Minero-logia magni principatus Transylvaniae seu metalla, semi-metalla, sulphura, salia, lapides & aquae conscripta* A Joanne FRIVALDSZKY Societatis Jesu Sacerdote. Anno Sal. M. DCC. LXVII Claudiopoli, Typis Academicis Societatis Jesu [továbbiakban: FRIVALDSZKY 1767]. (<http://mek.oszk.hu/09000/09095.pdf>) – Tartalma: CSETRI Elek, ID. FRIVALDSZKY János, *A köz hasznára – az Ég kegyelmével – Fridvaldszky János a jezsuita, tudós és feltaláló, (1730–1784)*, Budapest, METEM, 2003, 93–110; ID. FRIVALDSZKY János, *Erdély első ásványtana = Természet Világa*, 2007, július, 330–331 [továbbiakban: FRIVALDSZKY 2007A]; ID. FRIVALDSZKY János, *Erdély és egyúttal Magyarország első ásványtana kétszáznegyven éves = Magyar Könyvszemle*, 2007, 368–370 [továbbiakban: FRIVALDSZKY 2007B].

² ID. FRIVALDSZKY János, *Hadik András Minerva szolgálatában = Hadtörténelmi Közlemények*, 2002, 2, 394 [továbbiakban: FRIVALDSZKY 2002].

³ ID. FRIVALDSZKY János, *Fridvaldszky János SJ (1730–1784) élete és öröksége* (www.fridvaldszky.hu/FridJSJ – utolsó letöltés: 2010. június).

⁴ [FRIVALDSZKY J.] *Siebenbürgen*, Kézirat, [1768] (Wien, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Specialia 1761–1825, Transylvanica Separata, fasc. 362., Konv. A., fol. 248–375.) Mikrofilmen: MNL, W787; FRIVALDSZKY J., *Projectum Oeconomicum*, Kézirat, [1769] MNL, Erdélyi Főkormányzóság, Ügyiratok, F46, 225. fasc., 293–299. (Korábban: MNL, Acta Societatis Agriculturae, F48); FRIVALDSZKY, Joannes, [*De multiplicatione Apum*], Kézirat, 1772, MNL, Erdélyi Főkormányzóság, Ügyiratok, F46, 225. fasc., 289–292. (Korábban: MNL, Acta Societatis Agriculturae, F48, 11 080/1771).

hatását mutatja.⁵ Az azonban, hogy első két publikációja (a *De natura ferri*⁶ és a *Minerologia*) minden személyes indíték ellenére mégsem a gazdálkodásról, hanem a kameralisztika egy másik ágáról, az ásványtanról szól, azzal magyarázható, hogy 1762-ben, amikor első tanulmányútjára indult, még alapítás alatt állt a később Selmecbányán megnyílt bányász-kohász akadémia, s Frivaldszky számíthatott arra, hogy őt is meghívják tanárnak. A könyv vegytani, ásványtani hivatkozásai Bécsben olvasott művekre utalnak.⁷ A numizmatikai részek viszont Cornides Dániel segítségével⁸ jöttek létre, s feltehetően az epigráfiaiak⁹ is. Cornidest mint a kolozsvári református akadémia tanáráként ismerhette meg. Az első levél, amely a *Minerologia*-t említi, éppen Cornidesé, 1766. december 8-áról Frivaldszkynek. Elragadtatottan nyilatkozik a megjelenés alatt álló könyvről. Kettejük közt szinte testvéries barátság alakul ki, amíg csak Cornides 1770-ben Erdélyből történt távozásával egy időre meg nem szakad.¹⁰ Forrása még „autopsziája” is, azaz erdélyi tanulmányútjainak tapasztalatai. Az első útján, 1765-ben az Erdélyi-érchegységben Kern Fülöp bányatisztviselő¹¹ és a Thorocz-kayak támogatását élvezzi, a másodikon, 1766-ban pedig gróf Hadik András kíséretének tagjaként járja végig a Kárpátok vonulatát.¹² Az 1764-ben Erdélybe érkezett gubernátor már 1765/66 telén megismerkedett a kolozsvári jezsuitákkal. A műveltséget nagyra becsülő tábornok¹³ felfedezi maga számára Frivaldszkyt. Már a nagy körutazás elején, Nagyszebenben módja van megismerkedni Hadik révén báró Samuel von Brukentallal,¹⁴ az erdélyi udvari kancellária elnökével is. Frivaldszky lelkesedése az ásványok világa mind Hadikot,¹⁵ mind Brukentalt¹⁶ arra inspirálta, hogy maguk is gyűjteni kezdjenek kövületeket, illetve ásványokat.

Ami a könyvkiadás költségeit illeti, nagyon várt – de hasztalanul – támogatást Andrassy I. Károly ezredestől, Krasznahorka urától. Ennek ellenére egy üd-

⁵ ID. FRIVALDSZKY JÁNOS, *Egy kétszázötven éves gazdaságpolitikai reformjavaslat = Jászsági Évkönyv*, 2012, 110–125 [továbbiakban: FRIVALDSZKY 2012A].

⁶ FRIVALDSZKY, Joannes, *Dissertatio de natura ferri et ferrariis*, Claudiopoli, 1766.

⁷ ID. FRIVALDSZKY JÁNOS, GÁLFI Emőke, SZÖKE Imola, *Egy 18. század-közepi kolozsvári természettudományos életmű forrásvidékei = Erdélyi Múzeum*, 2005, 1–2, 107–109, 120–121.

⁸ FRIVALDSZKY 1767, i. m. 111–112.

⁹ Ezzel ellentétben: FRIVALDSZKY, GÁLFI, SZÖKE 2005, i. m. 119; továbbá nem veszi tekintetbe ezt a lehetőséget: ID. FRIVALDSZKY JÁNOS, *Az első, Kolozsvárt kiadott római feliratgyűjtemény = Magyar Könyvszemle*, 2012, 384 [továbbiakban: FRIVALDSZKY 2012B].

¹⁰ MTA Kézirattár, M. Irod., 156. F. I. jezsuita történész Cornides Dánielnek [továbbiakban: *MTA Frivaldszky–Cornides*]; CSETRI, FRIVALDSZKY 2003, i. m. 55, 58.

¹¹ FRIVALDSZKY 1767, i. m. 67, 87, 92; CSETRI, FRIVALDSZKY 2003, i. m. 53.

¹² ID. FRIVALDSZKY JÁNOS, *Iff. Cserey Farkas és a neptunisták = Erdélyi Múzeum*, 2008, 1–2, 107 [továbbiakban: FRIVALDSZKY 2008].

¹³ FRIVALDSZKY 2002, i. m. 389–391.

¹⁴ ID. FRIVALDSZKY JÁNOS, *Adatok a szabadkőművesség korai történetéhez = Valóság*, 2007, 11, 73–74 [továbbiakban: FRIVALDSZKY 2007C].

¹⁵ FRIVALDSZKY 2002 i. m. 392.

¹⁶ SCHULLER, Georg Adolf, *Samuel von Brukenthal*, Oldenburg, 1967, 284.

vözlettel adózik neki a könyvben.¹⁷ A későbbi gróft 1762-ben, zólyomi-gömöri tanulmányútja alkalmával ismerhette meg.¹⁸ Fridvaldszky Wagner Károly bazini szerzetestársa példáját követte ebben, aki a vakációk alkalmával távoli levéltárakba járt kutatni.¹⁹ Cornides ezzel szemben gróf Ibarra Ignác, radnai bányatisztviselőtől szerez anyagi támogatást.²⁰ A legfőbb támogató azonban báró Anton Cothmann volt,²¹ az azonban nem világos, honnan jött létre a kapcsolata a báróval. Kézenfekvőnek tűnne feltételezni, onnan, hogy miután a szerző apja tönkrement, a Pozsonypüspökiben lévő birtokát történetesen ő vette meg, a megvásárlásakor talán méltányos árat kínálhatott.²² A professzor azonban erről az ügyletről mit sem tudott.²³ A dobai Székely-levelezés kutatása kínál megoldási lehetőséget,²⁴ mert kiderül belőle, hogy a báró felé Székely Sámuel közvetített. Cothmann és Székely már az 1754–55-ös években kapcsolatban álltak.²⁵ Viszont honnan ismerte Fridvaldszky Székelyt? Nem Cornides révén ismerkedtek meg, mert Székely 1767. január 6-án Cornidesnek elmondja, hogy Cothmann bárótól származik a Fridvaldszkyknak küldött összeg, nem tőle, ezért nem is méltó a szerző hálájára. Ha azonban Cornides lenne a közvetítő a szerző és a mecénás közt, ez nem szorulna magyarázatra. Az is kiderül ebből, hogy Cornides már értesítette őt a könyv megjelenéséről és benne a Székelynek mondott köszönetről.²⁶ Kifejti továbbá Székely, hogy a szívesség fejében arra számít, hogy a szerző majd a 'Respublica Litteraria' munkása lesz, mint Palma is lett a heraldikában, Kaprinai és Wagner pedig a diplomatikában. Ilyen tettel az ember végül magának tesz jót.²⁷ – Mint közvetítő, Székely felé így szóba jöhet Wagner Károly is. Székely és Wagner 1765–1776 közt valóban leveleznek egymással, ám Fridvaldszkyt nem említik.²⁸ Tovább gyengíti ezt a feltételezést, hogy Fridvaldszky 1767. május 29-én írt leve-

¹⁷ FRIDVALDSZKY 1767, i. m. 126–127.

¹⁸ CSETRI, FRIVALDSZKY 2003, i. m. 38–39.; FRIVALDSZKY 2008 i. m. 107.

¹⁹ OSZK, Quart. Lat. 784. *Dobai Székely Sámuel leveleskönyve*, [továbbiakban: *OSZK Székely lev.*] 3. köt., 138. fol.

²⁰ CSETRI, FRIVALDSZKY 2003, i. m. 55, 103; FRIDVALDSZKY 1767, i. m. 105–106, 201–206.

²¹ FRIDVALDSZKY 1767, i. m. ajánlás.

²² FRIVALDSZKY 2007A, i. m. 368.

²³ CSETRI, FRIVALDSZKY 2003, i. m. 83.

²⁴ SZELESTEI NAGY László, *A 18. századi magyarországi respublica litteraria (tudóslevelezések tükrében)* = *Ünnepi kötet Maróth Miklós hetvenedik születésnapja tiszteletére*, Fodor György, Sarkak Gábor (szerk.), Budapest, Szent István Társulat, 2013, 152. – Észrevételét illetően vö. CSETRI, FRIVALDSZKY 2003, i. m. 54–55, 57–58, 77–84, 110–111.

²⁵ *OSZK Székely lev.* 1. köt., 137–141. fol.

²⁶ FRIDVALDSZKY 1767, i. m. 33–35.

²⁷ Evangélikus Országos Levéltár, Acta Generalis Ecclesiae, III. V36. *Cornides Dániel leveleskönyve* [továbbiakban: *EOL Cornides lev.*] 3. köt., 70. fol. V.; – „Respice me mox levitat aliena tibi sanat priorem.”

²⁸ *OSZK Székely lev.* 3. köt., 134–155. fol.

leben Wagner Károlyt mint barátját mutatja be Székelynek.²⁹ Ha a közvetítő ő lenne, erre nem volna szükség.

Hogy Fridvaldszky hogyan került kapcsolatba Székellyel, és ő miért éppen Cothmannra gondolt mint mecénásra, stb. – bár nem tudtuk meg, ám mégsem tanulság nélküli Székely Sámuel levelezésének megismerése. A nyugdíjas kapitány, ha nem is volt jelentős tudományos tevékenységű, sem gazdag vagy magas rangú személy, a mindennapi élet hálózatai e speciális fajtájának, az egymással levelező, egymást támogató tudósok körének, a levelében említett 'Respublica Litteraria'-nak kulcsszemélye azáltal lett, hogy a legjobb kapcsolatalakító képességgel ő rendelkezett. A Fridvaldszkyval is kapcsolatba kerülő tagok protestáns lelkészek, orvosok és jezsuiták voltak. A közös klasszikus műveltség hozta össze őket, felekezeti ellentétek nem voltak köztük.³⁰ Az igazi problémát a tudományos közéletben nem is a vallási különbség okozta, hanem a szabadkőművesség, mert míg a 'Respublica Litteraria' nyílt közösség volt, a másik viszont titkos és zárt.

E különbség a *Minerologia* esetében is szembetűnő. Egy szabadkőműves bányavállalkozó és szakmájában elismert szakember, Ignaz von Born gyakran járt csehországi lakhelyéről Erdélybe bányái felügyelete céljából, így 1766 őszén is. Levizítelve a szintén szabadkőműves Brukentalnál, ennek az Erdélyi Kancellária elnökévé való kinevezése alkalmából, hallhatott a bárótól Fridvaldszkyról és készülő *Minerologia*-járól, mert még 1767 elején, közvetlenül a megjelenés után már meg is szerzi egy példányát. Fél Európa mineralógusait még 1769-ben is a benne leírt újdonságok foglalkoztatják.³¹ S mindez úgy, hogy minderről a szerző nem is értesül.

Székely és köre ezzel szemben a *Minerologia* terjesztésével foglalkozik. Fridvaldszky Székelynek 1767. április. 23-án küld 2 példányt a könyvből, további egyet-egyet a szepesi superiornak és a kassai rektornak is.³² A könyv Székely közvetítésével 1767 nyár elejéig eljut Pozsonyba, Lőcsére, Kassára, Debrecenbe, még Andrassy Károly ezredesnek is.³³ Az iglói lelkész, Czirbesz Jónás, Cornides révén kér a könyvből.³⁴ Székelynek a kapott két példányt augusztus 10-én meg is köszöni. Fridvaldszky Székellyel olyan meghitt kapcsolatba kerül, hogy a másokat annyira lelkesíteni tudó professzor egy aláírás és dátum nélküli leve-

²⁹ OSZK Székely lev. 2. köt., 10. fol. – „*Errorem reparavit meum*”: Baráti figyelmeztetéssel, emberi hibáit.

³⁰ Ez általános jellemzője volt ennek a „fiktív köztársaságnak” (KUN Tibor, *Hans Bots–Françoise Waquet, La République des Lettres (Az Irodalmi Köztársaság)*, Berlin, Párizs – De Boeck, Louvain-la-Neuve, 1997, 188 p., Klió, 1999/3, 77; SZABÓ András, *Respublica litteraria, irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról*, Budapest, Balassi, 1999, 101–102).

³¹ FRIVALDSZKY 2008, i. m. 106–107.

³² OSZK Székely lev. 2. köt., 8. fol.

³³ *EOL Cornides lev. 3. köt.*, 80. fol R–V, 90. fol. V; OSZK Székely lev. 2. k. 1, 10. fol.

³⁴ MTA Kézirattár, M. Irod. 60. köt. *Czirbesz Jónás Cornides Dánielhez* [továbbiakban: *MTA Czirbesz–Cornides*], 162.

lében elpanaszolja neki, hogy nyomorúságos a sorsa. Legvégül kapja Cothmann 450 példányát Bécsbe. A *Minerologia* példányai ezzel el is fogytak.³⁵

Némileg bepillanthatunk Székely és levelezőtársai személyes viszonyaiba is. Székely és Kaprinai kapcsolatát például valami terhelheti, mert 1767. április 12-én Kaprinait kérdezi, hogy megjelent-e a könyv, holott január 6-a óta már tud róla. Sőt, 1767. augusztus 3-án még mindig azt állítja, hogy a művet nem látta,³⁶ habár Fridvaldszky Székelynek 1767. április. 23-án küldött két példányt a könyvből.³⁷ Akkor enyhül meg, amikor Fridvaldszkytól értesül, hogy Kaprinai egy művében őt megemlítette.³⁸ 1768. június 30-án meg is írja Kaprinainak, hogy jól esett, hogy Fridvaldszky megemlítette a *Minerologia*-ban.³⁹ Egyébként úgy tűnik, Fridvaldszky Kaprinaival nem ismerték egymást, amint Pray Györggyel sem.⁴⁰ A nagy történész-generációból a történeti műveiről is ismert Fridvaldszky csak Wagnert és Cornidest ismerte.

Fridvaldszkyban Cornides és levelezőtársai támogatásának hatására új terv érlelődik: egy *Minerologia Ungariae*, amit Székelynek (1767. április. 23.) ajánlana, ha az segítene forrásokat szerezni hozzá. Neki csak Bél Mátyás és Marsigli műve, Hoffman írása Tokaj boráról, Hermanné a keserűsőről és a stubnyai vízről van meg. Megírná még az ásványok, állatok és növények országát is. Székely egy oldal bibliográfiát ír össze,⁴¹ ez azonban nem volt elég, mert május 10-én Fridvaldszky egy Perillustris, generosus ismeretlennek is ír egy levelet, amelyben arra kéri, hogy Rayman doktornál, az orvosok nesztoránál járjon közbe, egy bibliográfia érdekében egy *Minerologia Ungariae* megírásához, felsorolva itt is a már említett könyveit.⁴² Fridvaldszky Székelynek 1767. május 29-én írt levelében mérlegeli a kapott művek használhatóságát.⁴³ Egy, talán 1767 nyarán írt levélben pedig a következő évre tervezi a mű megírását.⁴⁴ Czirbesz 1767. augusztus 10-én arról értesíti Székelyt, hogy három napja váratlanul megkapta Brückmann könyvét, amely Magyarország fémeit is leírja. Ha ez Fridvaldszky-nak nem volna meg, szívesen kijegyzeteli.⁴⁵ Fridvaldszky írja Székelynek 1767. szeptember 13-án, hogy Cornidesen keresztül megkapta az alkalikus ásványi

³⁵ OSZK Székely lev. 1. köt., 152. fol. R; 2. köt., 1, 4, 5. fol.

³⁶ Dobai Székely Sámuel és Kaprinai István levelezése, szerk. M. Horváth Mária, Pilisecsaba, 2008, 73–74, 76 [továbbiakban: M. Horváth 2008].

³⁷ OSZK Székely lev. 2. köt., 8. fol.

³⁸ MTA Fridvaldszky–Cornides; OSZK Székely lev. 2. köt., 13–14. fol.; M. Horváth 2008, i. m. 78, 82–84.

³⁹ M. Horváth 2008, i. m. 82–84.

⁴⁰ CSETRI, FRIVALDSZKY 2003, i. m. 78.

⁴¹ OSZK Székely lev. 2. köt., 8–9. fol.

⁴² Matica Slovenská, Martin, (Türócszentmárton) Archív Lieratúry a Umenia, 144 A 1. *Ján Fridvaldszky–Neznámim.* – Korábban ennek címetztjét véltem – tévesen – Székelynek (CSETRI, FRIVALDSZKY 2003, i. m. 57).

⁴³ OSZK Székely lev. 2. köt., 10. fol.

⁴⁴ OSZK Székely lev. 2. köt., 1. fol.

⁴⁵ OSZK Székely lev. 1. köt., 152. fol. R.

sókról szóló művet,⁴⁶ Czirbesz pedig Székelynek 1767. december 18-án, hogy befejeződött Brückmann kivonatolása.⁴⁷ Nem jut el úgy látszik Czirbeszhez egy olyan információ, hogy Frivaldszkyknak van már van egy ilyen jegyzete.⁴⁸ Ehhez a projekthez tartozik, hogy Frivaldszky Székelynek dátum nélkül, de kb. 1767 végén írt levelében opált kér a közeli bányából,⁴⁹ Székely Cornidesnek pedig 1768. január 10-án megírja, hogy P Frivaldszkinak küldött megkövesedett fát, nádat és árpa- és zabszemet, opált az ottani Kárpátokból.⁵⁰ Frivaldszky Cornidesnek 1768. február 6-án nyugtázza a Czirbesztől kapott ásványküldeményeket. 1768. február 22-én pedig arról ír, hogy ő is küldött ásványokat Eperjesre cserébe, valamint 3 forintot.⁵¹ Frivaldszky ezután 1768. március 17-én Székelynek is megírja, hogy fizetett Czirbesznek,⁵² Cornidesnek pedig 1768. április 13-án, hogy Czirbesznek és Székely Sámuelnek.⁵³ Frivaldszky 1768. május 5-án nyugtázza Székelynek az április 19-én tőle kapott küldeményt.⁵⁴ Frivaldszky 1769. március 30-án beszámol Székelynek az általa gyűjtött nagy gránátokról és „elegans” ónércről,⁵⁵ valamikor 1769 tavaszán ónércről, galenitről, arzén- és vasásványról. Ismét megemlíti az opált, hogy egy szép példányért 2 rajnai forintot is hajlandó volna adni. – Közben már jó ideje nincs is szó a tervezett *Minerologia Ungariae* című könyvről, amelyről végül is lemond: „Carpathum excolans alii, mihi Dacia reliqua est.”⁵⁶

A levelezés egyre inkább az oklevelek irányába terelődik. Egyfelől a Frivaldszkyval Székely Sámuel révén kapcsolatba kerülő levelezőtársak zömmel amúgy is forrásgyűjtőkből álltak, másfelől Frivaldszky – minden kameralisztika iránti rajongása ellenére – osztotta azt az általános felfogást, hogy a humán tudományok magasabb rendűek a reáltudományoknál.⁵⁷ Székely Cornidesnek 1767. május 18-án azt írja, hogy egy oklevélmásolatot küld Frivaldszkyknak, Thurzó György Biccsén, 1616. február 20-án kelt menlevelét a Ferenc vajda vezette szerencsétlen, nyomorult, nincstelen cigányoknak.⁵⁸ Az irántuk rokonszenvvel viseltető Frivaldszky Székelynek 1767. május 29-én reagál is erre az oklevélre, egyéb okleveleket is említ, sőt maga is küld egy oklevélmásolatot. Megemlíti, hogy írja a *Reges Mariani* című könyvét,⁵⁹ amely egyebek közt a kolozsmonostori hiteleshelyi levéltár

⁴⁶ OSZK Székely lev. 2. köt., 12. fol.

⁴⁷ OSZK Székely lev. 1. köt., 155. fol. R.

⁴⁸ FRIVALDSZKY, GÁLFI, SZÓKE 2005, i. m. 111, 120.

⁴⁹ OSZK Székely lev. 2. köt., 5. fol.

⁵⁰ EOL Cornides lev. 3. köt., 102. fol. R–V.

⁵¹ MTA Frivaldszky–Cornides.

⁵² OSZK Székely lev. 2. köt., 17. fol.

⁵³ MTA Frivaldszky–Cornides.

⁵⁴ OSZK Székely lev. 2. köt., 18. fol.

⁵⁵ Uo., 2. köt., 2. fol.

⁵⁶ Uo., 2. köt., 6. fol.

⁵⁷ Vö. CSETRI, FRIVALDSZKY 2003, i. m. 94.

⁵⁸ EOL Cornides lev. 3. köt., 80. fol. R–V.

⁵⁹ OSZK Székely lev. 2. köt., 11. fol.

anyagára támaszkodva bemutatja a régi királyok Mária-tiszteletét. Székely 1767. június 18-án ír Cornidesnek egy ismertetőt, neki és Fridvaldszkynek Mátyás király okleveleinek jellegzetességeiről.⁶⁰ Fridvaldszky Székelynek egy valószínűleg 1767 nyarán írt levelében jelzi, hogy befejezte a *Reges Ungariae*-t.⁶¹ Most már csak a mecénás hiányzik. Székellyel osztja meg 1767. szeptember 13-án aggodalmát, hogy Andrassy esetleg elutasítja. Erre gondolva Cothmann bárónak az *Inscriptiones* egy példányát küldi, valamint erdélyi érméket. Ezt követően egy megjegyzés következik Székelynek arról, hogy a cigányoknak adott Thurzó-féle privilégiumról írtakat a cenzúra nem engedélyezte, további bizonyítást kérnek.⁶² A bizonyítás hihetőleg a kényes tartalmú, és még aktualizálási lehetőséggel is rendelkező oklevél hiteles voltára vonatkozhatott, amely a *Reges Mariani Ungariae* egy lábjegyzetébe kerülhetett volna valamilyen apropóval, köszönetképpen Székelynek. Fridvaldszky a *Minerológiá*-hoz kapott támogatásért hálából bőven küldött Székelynek oklevél másolatokat, a 'respublica' közjavit gyarapítva.⁶³ Az említett *Inscriptiones*⁶⁴ római feliratgyűjtemény, amit egy tanítványával, a baráti Thoroczky család fiával közösen készített, akit ezzel Hadik előtt helyzetbe tudott hozni. Fridvaldszky Székelynek 1767. szeptember 13-án írja meg a mű – egyébként sejthető⁶⁵ – történetét, hogy a Hadikkal való „társalgásból” értesült annak az antikvítás iránti vonzalmáról.⁶⁶ A részben diákmunka kissé ziláltra sikerült,⁶⁷ ezért Czirbesz Székelynek 1767. október 29-én írt levelében szerzőjét mindössze egy „diligentissimus” minősítéssel értékeli.⁶⁸

Tovább folyik a protestánsok számára eleve érdektelen *Reges Mariani* mecénásának keresése. Andrassy visszalépett. Tervez viszont egy másik művet is: IV. Jenő pápa bullájáról, amelyet Albert magyar király feleségének, Erzsébetnek írt 1439-ben Firenzéből, a Bázeli Zsinatról. Bajthai Antal püspöknek dedikálná, s még húsvét előtt megjelenhetne.⁶⁹ A püspök egy versét a hőforrásokról már

⁶⁰ *EOL Cornides lev.* 3. köt., 86. fol. V.

⁶¹ *OSZK Székely lev.* 2. köt., 1. fol.

⁶² *Uo.*, 2. köt., 12. fol.

⁶³ Eredménye: BÉL, CORNIDES, FRIDVÁLSZKI, KAPRINAI, KOLLÁR, PRAY, WAGNER Károly, *Collectio variorum diplomatum ad illustrandam Historiam Hungaricam pertinentium*, szerk. Székely Sámuel, kézirat, folio, Egyetemi Könyvtár, MS G 654 (korábban MS G 151v.).

⁶⁴ *Inscriptiones romano-transylvanicae, honoribus com. Andreas ab Hadik... a Jos. P. b. Thoroczky oblatae*, Claudiopoli, 1767. (<http://mek.oszk.hu/09200/09244/09244.pdf>)

⁶⁵ FRIVALDSZKY 2002, i. m. 391.

⁶⁶ *OSZK Székely lev.* 2. köt., 12. fol.

⁶⁷ FRIVALDSZKY 2012B, i. m. 386–387.

⁶⁸ *OSZK Székely lev.* 1. köt., 153. fol. R–V; A professzor egy másik kolozsvári tanítványa, a román Gheorghe Şincai azonban, amikor 1774–1779 közt Rómában tanul, pártfogójának, Stefano Borgia bíborosnak (1731–1804) ennek egy kézíratos másolatával kedveskedett. Ezt nyilván egykori tanára beleegyezésével készítette, aki 1774-ben még Kolozsvárott tartózkodott, amellel – mint több művében is látszik – rokonszenvezett is a románokkal (FRIVALDSZKY 2012B, i. m. 386).

⁶⁹ *OSZK Székely lev.* 2. köt., 4. fol.

leközölte a *Minerologia*-ban.⁷⁰ Vázlata alapján a mű nagy ívű, ám érdeklődik, hogy tud-e valami irodalmat is mindehhez? Neki nyilván nincsen.⁷¹ Székely ezt 1768. január 10-én tovább kérdezi Cornidestől.⁷² Fridvaldszky 1768. január 31-én közli, hogy *Ungaria Mariana* című könyvét a cenzorok két történelmi és egy diplomatikai okból elutasították, amiért már fellebbezett is provinciai előljáráshoz.⁷³ 1768. február 6-án Cornidesnek is megírja, hogy min dolgozik. A Jenő pápa oklevele miatti *Pestifera* [!] problémák miatt pedig irodalomra van szüksége. 1768. február 28-án változatlanul azon tanakodik, hogy ki lehetne majd a mecénása.⁷⁴ Székelyt kéri (1768. február 25.), hogy támogassa őt Cothmannál. Küld neki ezért egy, a dálnoki Székely családra vonatkozó oklevélmásolatot. Ám Székely a dobai Székely család tagja, Frivaldszky viszont ilyen oklevelet nem ismer (1768. március 17.). Székely ír (1768. május 5.) is Cothmannak⁷⁵ egy régészeti leletet küldve, akinek irodája Székelynek azt válaszolja március 8-i levelére Bécsből, 1768. március 15-én, hogyha az az aranyeszköz, amit Fridvaldszky János atya küldött valóban antik, pénzt fog érte kiutalni.⁷⁶ Azaz nem mecénatúrát. 1768. május 17-én végül jelzik, hogy a lelet egy satrapa lándzsájának bizonyult.⁷⁷ Még egy utolsó ötlete támad: tudva, hogy Cornides Teleki Istvánnál van,⁷⁸ Teleki Lászlónak 1768. június 4-én egy „csekélységet” küld ismeretlenül Cornides levelével, mivel úgy hírlik, a gróf úr tud franciául, sőt, még matematikai műveket is olvas. A küldemény azon kívül nem is tiszta matematika.⁷⁹ Talán a *Minerologia*-ja egy saját példányát küldte el, annak reményében, hogy támogatásra lel. Eredménytelenül. A kézirat több évre fiókba kerül, Fridvaldszky kameralisztikai tudását igénybe vevő feladatokat kap.

Fridvaldszky még a Hadik gróf kíséretében 1766 és 1767 nyarain megtett erdélyi utazásokon⁸⁰ kaphatott megbízást egy Erdélyt leíró munkára. Ilyen ország- vagy vidékleírásokat a tábornok rendszeresen készíttetett helybeliekkal, kifejezetten gyakorlati célból.⁸¹ 1767 végén készül el a *Siebenbürgen* című országleírás, amelyet radikális reformjavaslatokkal kombinált. A javaslatokból azonban nem lett semmi, mert mint Fridvaldszky Székelynek 1768. január 31-én írja, Hadik január 6-án Budára távozott,⁸² végleg. Ez Hadik személyének és az általa terve-

⁷⁰ FRIVALDSZKY 1767, i. m. 198.

⁷¹ OSZK Székely lev. 2. köt., 5. fol.

⁷² EOL Cornides lev. 3. köt., 102. fol. R–V.

⁷³ OSZK Székely lev. 2. köt., 19. fol.

⁷⁴ MTA Frivaldszky–Cornides.

⁷⁵ OSZK Székely lev. 2. köt., 15, 17, 18. fol.

⁷⁶ Uo., 1. köt., 142. fol.

⁷⁷ OSZK Székely lev. 1. köt., 143. fol.

⁷⁸ OSZK Székely lev. 2. köt., 5. fol.

⁷⁹ MNL, Teleki család gyömrői levéltára, P654-III-29-79, *Fridvaldszky János Teleki Lászlónak*.

⁸⁰ ID. FRIVALDSZKY János, *Hadik András erdélyi jelentése = Erdélyi Múzeum*, 2003, 3–4. 67 [továbbiakban: FRIVALDSZKY 2003].

⁸¹ FRIVALDSZKY 2002, i. m. 390, 394–395.

⁸² OSZK Székely lev. 2. köt., 19. fol.

zett reformoknak esküdt ellensége, Brukental⁸³ műve volt, közös szabadkőműves páholyban lévén a királynő férjével.⁸⁴ Számára a legelfogadhatatlanabb a lakatlan és megműveletlen szász földek kiosztásnak terve volt telepések részére, habár ezek hangsúlyozottan német protestánsok lettek volna.⁸⁵ Hadiktól azonban, aki bár magyar volt és meggyőződéses katolikus, sőt, kedvelte a jezsuitákat is, távol állt akár a protestánsok, akár a szászok hátrányos megkülönböztetése.⁸⁶ Mária Terézia nem is katolizálni küldte őt Erdélybe, hanem pacifikálni azt, elődjének kegyetlenkedései miatt. Az emlékiratnak mindössze egyetlenegy javaslata⁸⁷ valósul meg, a Mezőgazdasági Egyesület (1769–1772) létrehozása.⁸⁸ Fridvaldszky 1768-ban már erre készülve kezdett el kísérletezni ekékkel,⁸⁹ mi több, száraz malmot is konstruál, mint Székelynek 1769. március 30-án ezt megírja. Lábbal hajtható, csekély erővel, 2-3 öl a mérete, a malomkő akkora, amekkora szükséges. A már elkészült malomról írja, hogy tízéves gyerek is könnyen mozgatja. Ha megvalósítanak, akár 280 rajnai forintot is hozna.⁹⁰ Ebben is méltó volt a 'Respublica Litteraria' tagságára, hiszen közülük „a legjelentősebbek ,technikusok' is voltak, azaz saját maguk készítették eszközeiket.”⁹¹ A Mezőgazdasági Egyesületnek nyújtotta be a már említett kéziratát, s egyesületi pályázatára készül el földművelési szakmunkája, a Wallerius még Bécsben olvasott munkáján és saját erdélyi kísérletein alapuló *Dissertatio*.⁹² Fridvaldszkyt tudása miatt bevonták az Egyesületbe commembrumként, holott inkább csak előkelőségek voltak a tagjai. A rendje így 1769-től felmenti az akadémiai oktatástól.

Számtalan beszámolót írt különféle nyersanyagok felfedezéséről, felkeltette még Mária Terézia érdeklődését is.⁹³ Feltalálja a gyékénypapírt⁹⁴ Justi nyomán.⁹⁵ Az Egyesületben ismerkedett meg a báró Bánffyakkal. Tőlük ismeri azt a birtokukban lévő oklevelet, amely a *Diploma*⁹⁶ című oklevélkiadvány írására készítette gróf Bánffy Dénes főispáni beiktatása alkalmából. A Gertrudis elleni merényletet

⁸³ FRIVALDSZKY 2012A, i. m. 125.

⁸⁴ FRIVALDSZKY 2007C, i. m. 73.

⁸⁵ FRIVALDSZKY 2012A, i. m. 121.

⁸⁶ FRIVALDSZKY 2002, i. m. 391.; FRIVALDSZKY 2007C, i. m. 73.

⁸⁷ FRIVALDSZKY 2012A, i. m. 117.

⁸⁸ CSETRI, FRIVALDSZKY 2003, i. m. 61–62.

⁸⁹ 1771-ben azt írja, hogy három éve: FRIVALDSZKY, Joannes, *Dissertatio de agris fimandis et arendis pro M Principatu Transilvaniae*, Kézirat, 1771, MNL, Erdélyi Kancellária, Acta generalia, B2, 1772, 829. – Román fordítással: Alexe CSETRI, Carol ENGEL, *Prima lucrare agronomică de specialitate din Transilvania, Fridvaldszky János: Dissertatio. Publicat în original și traducere românească cu o introducere și note de ~* București, 1970.

⁹⁰ OSZK Székely lev. 2. köt., 3, 6, 7. fol.

⁹¹ KUN 1997, i. m. 78.

⁹² L. 89. jegyzet.

⁹³ CSETRI, FRIVALDSZKY 2003, i. m. 60–65, 119–22, 125–126.

⁹⁴ CSETRI, FRIVALDSZKY 2003, i. m. 123–125.

⁹⁵ FRIVALDSZKY 2012A, i. m. 125.

⁹⁶ FRIVALDSZKY, Joannes, *Diploma Andreae II. Hierosolimitani, honoribus [...] comitis Dionysii*

illetően fontos forrás lábjegyzetében a királyné ártatlansága mellett áll ki,⁹⁷ ismertetve a lengyel Długosz („Longinus”) álláspontját is. Sort kerít Cornides és Bajthai püspök említésére, majd egy Bánffy-t ünneplő verssel fejezi be, a végén Mária Terézia háromszoros dicséretével. Cornides erről a fontos forráskiadványról írja Székelynek 1770. július 3-án, hogy szeptemberben fog megjelenni.⁹⁸

1771-ben Székely egy talányos levélben úgy emlékszik Fridvaldszkyra vissza Kaprinainak írva, mint erdélyi szásztra, aki annak idején a szepesi szászok után (és nem ásványtani kérdések iránt) érdeklődött volna tőle. Egyébként „Totus est pater velle bonus in laboribus.”⁹⁹

Nem így a szabadkőművesek. Born csaknem minden évben meglátogatta bányaérdekeltségeit,¹⁰⁰ anélkül, hogy a *Minerologia* szerzőjére kíváncsi lett volna. A könyv újdonságai időközben külföldön lecsengtek. 1770-ben egy nagyobb út kapcsán végre meglátogatja őt Kolozsvárott, érdeklődve, hogy most mivel foglalkozik. Fridvaldszky éppen a Mezőgazdasági Egylet keretében egyik találmányán dolgozott, a gyékénypapíron. Born azt tapasztalja, hogy az erdélyi urak előtt nagy tekintélye van, óvatosan közeledik hozzá. Hazatérve úti élményeit egyelőre nem teszi közzé.¹⁰¹ 1772-ben azonban megszűnik a Mezőgazdasági Egyesület, 1773-ban szabadkőműves nyomásra feloszlatják a jezsuita rendet is. Mindkettő nagy csapás volt Fridvaldszkyra és kutatásaira.

Csak a tanárokat veszik át a piaristák, ő egzisztencia nélkül marad, holott egy ipari növény, az addig importált cserszömörce egyetlen erdélyi termőhelyét fedezte fel örmény vándorkereskedőkkel folytatott beszélgetésből szerzett ötlet alapján, s Kern költségén termesztését is elkezdte. Ezt írja meg a *De skumpia*¹⁰² című füzetében, amit már a reformátusok adnak ki, s hihetőleg ők is finanszírozzák. Egy lábjegyzetében zsúfolja mindazokat a felfedezéseket (puskába való kovakövet, tüzelőnek alkalmas tőzeget) és találmányokat (csicsókakenyeret, ku-

Bánffy [...] *dum Supremus Provinciae Colosensis comes inauguratur*; oblatum a ~ e S. J. Claudiopoli Typis Coll. Acad. S. J. 1770.

⁹⁷ GYULAI Pál, *Katona József és Bánk Bánja*, Gyulai Pál válogatott művei, Szépirodalmi, 1956, II., 129.

⁹⁸ OSZK, Quart. Lat. 784/1, 130. fol.

⁹⁹ M. Horváth 2008, i. m. 100–101; FEJÉR György, *Codex diplomaticus*, I–XLII., Buda, 1829–1844, VII/1. köt., Előszó, 9.: „Meus RP Fridvaldszky quaedam de Saxonibus Transilvanis et Scepusensibus meditatur edere; consuluit me etiam de Scepusensibus; quae sciebam, perscipi; spero plura ipsum edocendum esse ex Tuo opere.” – CSETRI, FRIVALDSZKY 2003, i. m. 57.

¹⁰⁰ FRIVALDSZKY 2008, i. m. 107.

¹⁰¹ CSETRI, FRIVALDSZKY 2003, i. m. 68.

¹⁰² FRIVALDSZKY, Joannes, *Dissertatio de skumpia seu cotino planta*, Claudiopoli 1773. (<http://mek.oszk.hu/08900/08906.pdf>) „faksimile bilingvis kiadása: FRIVALDSZKY János, *Értekezés a skumpiáról*, Szerk. Lászlófi Zita, Perlaki Gabriella, Tudománytörténeti Könyvtár, Tudóscsaládok, Tudós Frivaldszkyak, Szeged, Primaware, 2012, 64 p., ISBN 978-963-306-201-2”

koricapálínkát), amelyeket az elmúlt években tett.¹⁰³ Ekkorra datálható az *Atlas botanicus*¹⁰⁴ is.

Czirbesz Jónás nemcsak Székely Sámuel levelezőtársa, hanem a van Swieten által támogatott, s a kilépett jezsuita Kollár Ádám által szerkesztett bécsi *Anzeigen* című tudományos folyóirat recenzense is. 1773-ban egy felirattani mű kapcsán a folyóiratban említi a *Minerologiá*-t és az *Inscriptiones*-t is.

Ez utóbbit „száraz és többnyire hibás jegyzéknek” nevezi, megengedve ugyan szerzőjének a korábbi „szorgalmas” minősítést.¹⁰⁵ Born 1774-ben kiadja *Leveleit* négy év előtti erdélyi utazásáról,¹⁰⁶ amely nagy mértékben veszi át Fridvaldszky *Minerologiá*-jából, ami ott a vas- és aranybányákról szerepel,¹⁰⁷ ugyanakkor nagy terjedelemben pertraktált mondanivalója éppen a professzor lejáratása. Arról, hogy milyen, európai hírűvé vált ásványokról van szó benne, mélyen hallgat. Sikkerrel járt: Fridvaldszkyt mint természettudóst véglegesen tönkretette, lényegében egészen a jelenkorig.¹⁰⁸

Fridvaldszky viszont végre megtalálja a mecénást a *Reges Ungariae*¹⁰⁹ című könyvéhez, özvegy Heruláné gróf Petky Klára személyében. Ő azonosítható azzal a grófnővel, akinek 1766 végén ásványt küld ajándékba.¹¹⁰ A könyv lábjegyzetben tudja közölni Jenő pápa bulláját, Erzsébet királyné rövid méltatását.¹¹¹ Hivatkozik Cornidesre is.¹¹²

Az *Anzeigen* azonnal reagál a *Briefe* megjelenésére. A névtelen recenzor Fridvaldszkyt gúnyosan említi.¹¹³ Egy évvel korábban Augustini ab Hortis ugyan már forgatta a *Minerologiá*-t, de csak egy, nem-erdélyi ásványra vonatkozó utalás érdekelte belőle.¹¹⁴ Czirbeszhez egyszerre, 1775 elején jut el a *Briefe* és a *Reges*

¹⁰³ CSETRI, FRIVALDSZKY 2003, i. m. 119–120, 122.

¹⁰⁴ *Atlas botanicus, Herbarium Vivum secundum Cl: Authores Hyeronimum Tragum, Mathiolium, Banhinum, Rinum, Turnefortium, nominibus genuinis rite insignitum* A Patre Joanne FRIVALDSZKI Societatis Jesu, Kézirat, [1774], Bp. Egyetemi Könyvtár, MS E53; CSETRI, FRIVALDSZKY 2003, i. m. 129.

¹⁰⁵ *Allergnädigst-privilegierte Anzeigen aus sämtlich-kaiserlich-koeniglichen Erblandern / herausgegeben von einer Gesellschaft*, Wien, 1771–1776, III, (1773), 298 [továbbiakban: *Anzeigen*]. – „Cz.” szerzői megjelöléssel.

¹⁰⁶ Von BORN, Ignaz, *Briefe über mineralogische Gegenstände auf seiner Reise durch das Temeswarer Bannat, Siebenbürgen...geschrieben*, Frankfurt und Leipzig, 1774; CSETRI, FRIVALDSZKY 2003, i. m. 111–113.

¹⁰⁷ Még az aranyász cigányokról szóló tudósítást is: *Anzeigen...*, i. m. (V.) 1775, 343. – de Hortistól.

¹⁰⁸ CSETRI, FRIVALDSZKY 2003, i. m. 114–117.

¹⁰⁹ FRIVALDSZKY, Joannes, *Reges Ungariae Mariani*, Wien, Trattner, 1775.

¹¹⁰ Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, Mike Sándor gyűjtemény, Missiles, *Fridvaldszky János – Ismertelennek*, Kolozsvár, 1766. december 29.; CSETRI, FRIVALDSZKY 2003, i. m. 54, 70.

¹¹¹ FRIVALDSZKY 1775, i. m. 88–98.

¹¹² *Uo.*, 30, 63–64.

¹¹³ *Anzeigen...* i. m. (IV.) 1774, 39. – A FRIVALDSZKY 1767, i. m. 183. kapcsán.

¹¹⁴ *Anzeigen...* i. m. (III.) 1773, 82.

Ungariae. Ingerülten kérde Cornidest: „Mit akar ez a jó páter”? Ha nem volt neki elég, amit Borntól kapott, majd ő fog szatírárt írni róla az *Anzeigen* hasábjain.¹¹⁵

A folyóirat 1775. március 29-én tájékoztatja olvasóit Born *Leveleinek* megjelenéséről, majd április 5-én Augustini ab Hortis egy, Fridvaldszkyt érintő epés kitéréssel záródó recenziót ír róla.¹¹⁶ Cornides Pray Györgyhöz fordul a könyv ügyében.¹¹⁷ A *Reges Ungariae* csak 1777 februárjában érkezik meg Cornideshez. Szerzőjéről ezt írja Praynak: „Mindig igen megtisztelő emléket kelt bennem. Jó ember, egykor igen szoros kapcsolatban állottunk.”¹¹⁸

Mária Terézia Fridvaldszkyt tudományos működéséért 1776 végén szepesi kanonokká teszi, ez egyben tudományos pályája végét is jelentette. Az új kanonok Bécsben jártában váratlanul meglátogatja Cornidest, aki közben szabadkőműves lett, ezért megpróbálja ebből megtéríteni. Czirbesz szívesen megismerkedne az Iglóhoz közel került volt professzorral, ám nem tudja, hogy mint vélekedjék róla. Cornides eloszlatja előítéleteit, biztatja, hogy keresse csak fel a kanonokot. Ez meg is történik Húsvét után. Fridvaldszkyhoz ekkor jut el Born írása. A legjobban az bántja benne, hogy barbár latinsággal vádolta. 1777. június 25.-én ezért Cornides tanácsát kéri, hogy s mint védekezzék.¹¹⁹ Védekezésre végül nem kerül sor, mert új könyvében egy hosszú lábjegyzet erejéig Cornides tiszteleg előtte, hangsúlyozva kiváló műveltségét, nem mulasztva megemlíteni nem is a *Reges Mariani*-t, hanem éppen a támadott *Minerologia*-t.¹²⁰

Fridvaldszky Szepeshelyen klasszikus ünneplő verseket¹²¹ ír, – talán latinságot is igazolandó. 1781-ben kiadja saját költségén teológiai fő művét, a *Supellex*-et.¹²² Amikor címlapon szereplő címeit Czirbesz Cornides részére lemásolja, ezt fűzi hozzá: „Ő igazi emberbarát.”¹²³ A kanonok könyvet kölcsönöz tőle, apját,

¹¹⁵ MTA Czirbesz–Cornides, 189. fol., R, V.

¹¹⁶ *Anzeigen*... i. m. (V.) 1775, 109. – „H” szerzői megjelöléssel a FRIVALDSZKY 1767, i. m. 181.-re hivatkozva.

¹¹⁷ MTA Cornides fog. III. köt., 46. fol. R, 48 fol. R, 58 fol. V.

¹¹⁸ MTA Cornides fog. III. köt., 127. fol. R, V; EOL Cornides lev. I. köt., 116. fol.

¹¹⁹ MTA Czirbesz–Cornides 199, fol. V; MTA Cornides fog. II. köt., 20. fol. R–21 fol. V; MTA Cornides fog. II. k., 200. fol. V–201. fol. R; MTA Frivaldszky–Cornides;

¹²⁰ CORNIDES, Daniel, *Regnum Hungariae, qui saeculo XI. regnavere, genealogiam illustrat...* Pozsony, Kassa, 1778, 338; CSETRI, FRIVALDSZKY 2003, i. m. 80.

¹²¹ Disztichonokat: [FRIVALDSZKY, J], *Hic, ubi celsa domus...* [1778] = HRADSKY, Josephus, *Initia, progressus ac praesens status Capituli ad s. Martinus E. C. de Monte Scepsio olim collegiati, Szepesváralja, 1901, 63; alkaioszi strófákat: FRIVALDSZKY, Joannes, Ode in Carolum e comitibus Palffy ab Erdöd etc....* Lőcse, 1779; FRIVALDSZKY, Joannes, *Poemation ad Solemnia consecrationis Antonii L. B. de Andrassy E.*, Rozsnyó, 1780.

¹²² FRIVALDSZKY, Joannes, *Supellex concionatoria in festa Deiparae Virginis et angelorum concinnata*, I. rész (Lőcse), II. rész (Kassa.) 1781; Ditrich, 1782.

¹²³ MTA Czirbesz–Cornides, 216. fol. V.

Czirbesz Sámuel 1779. februárban pedig arra kéri, segítsen eljuttatni a közben erdélyi gubernátorrá emelkedett Brukental címére egy átalag aszú ajándékát.¹²⁴

Ez a gesztus azonban érdekes kérdést vet fel: Vajon megtudta-e közben a báró szerepét az ő tönkretételében? Vagy éppen ezért küldte? Ismerve Fridvaldszky lelkületét, nem lehetetlen.

FRIVALDSZKY PÈRE, JÁNOS

La première Minéralogie publiée en Transylvanie – ses partisans et ses adversaires

La *Minerologia* de János Fridvaldszky (1730–1784), professeur jésuite de Kolozsvár, est le premier ouvrage de minéralogi qui ait vu le jour en Hongrie ou en Transylvanie. En vérité, c'est une topographie minéralogique composée d'un point de vue caméralistique. La présente étude analyse les sources de l'ouvrage, les raisons personnelles ayant amené son auteur à l'écrire et sa diffusion. Elle rend compte des personnes qui, ayant profité des connaissances accumulées par Fridvaldszky, s'efforçaient néanmoins de le discréditer aux yeux du public. Ses soutiens appartiennent à la *respublica litteraria*, dont le personnage principal est Sámuel Székely de Doba ; ceux qui avaient cherché à le compromettre sont les francs-maçons (Ignaz von Born, le baron Samuel Brukental).

L'auteur a trouvé son inspiration dans les travaux du viennois J. H. G. von Justi, dont les ses ouvrages imprimés (*De natura ferri* [1766], *De skumpia* [1773]) et manuscrits (*Siebenbürgen* [1768], *Projectum oeconomicum* [1769]) illustrent l'influence. Son œuvre historique remonte à l'intérêt de ses correspondants pour ce domaine: il envoya les pièces de sa *Collectio variorum diplomatum* (manuscrits) à ses amis notables (au comte András Hadik: *Inscriptiones* [1767], au baron Dénes Bánffy: *Diploma Andreae II* [1770]). De la grande génération des collectionneurs de sources, il ne connut personnellement que Károly Wagner et Daniel Cornides. Ses amis érudits étant protestants, son ouvrage consacré à la vénération de Marie (*Reges Ungariae Mariani* [1775]) resta longtemps inédit. Son dernier ouvrage – à l'époque il n'était plus professeur à Kolozsvár, mais chanoine à Szepeshely (*Supplex concionatoria* [1781, 1782²]) est strictement mariologique.

Keywords: minerology, Fridvaldszky János jesuit, cameralism, freemasonry, republic of letters

¹²⁴ OSZK Levelestár, *Fridvaldszky János levelei Czirbesz Jónáshoz és Sámuelhez*, 1779. február. 25., április 5.; 1782.

MARKÓ VERONIKA

Szabó Dezső első és utolsó könyvtára

Szabó Dezső, a szenvedélyes könyvgyűjtő élete során többször vált meg – hol kényszerből, hol saját akaratából – addig gyűjtött könyvtárától. Közismert, hogy halála után könyvei az Eötvös Collegium könyvtárába (ma MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet Eötvös Könyvtár) kerültek,¹ az azonban feledésbe merült, hogy első gyűjteményét is itt őrizzük már csaknem száz éve.

Az első

Szabó Dezső 1900-tól 1904-ig volt az Eötvös Collegium tagja, olyan társakkal, mint Kodály Zoltán, Horváth János, Szekfű Gyula, Kuncz Aladár, Laczkó Géza, Balázs Béla. 1904-ben jelent meg nagy elismerést kiváltó tanulmánya *A vogul szóképzés*, amellyel elnyerte az Akadémia fiatal nyelvészeknek kiírt Sámuel-díját, s így ösztöndíjasként egy teljes évet tölthetett Franciaországban. Önéletírásában, az *Életeim*-ben részletesen beszámol párizsi könyvvásárlásairól. Ízelítőül:

„A Szajna-parti bouquiniste-ek, különösen a balpartiak, általában mind ismeretek engem. Sokkal valóságos barátságban voltam. Alig volt nap, hogy ne szimatoltam volna szét a ládáikban [...] Sok vacsorám és sok ebédem valorizáltam át könyvre.”² Máshol: „A könyv, meleg sugárzású egykorú kötésben megvolt. Ára:

¹ Szabó Dezső könyvtárának 1945–1949 közti sorsát a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) iratanyagára támaszkodva feldolgozta: KERESZTES Csaba, *Szabó Dezső könyvtára = Archiv-Net*, 2005/4; az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet Archivuma könyvtárra vonatkozó dokumentumaiból válogat: *A Nagyboldogasszony úttól a Ménesi útig*, összeáll., s. a. r. Simon Zsuzsanna, Bp., Nap, 2011, 11–30; az Eötvös Collegium, majd az Irodalomtudományi Intézet könyvtára történetének egy szeletét feldolgozta: MARKÓ Veronika, *Eötvös József Collegium könyvtára – Irodalomtudományi Intézet Eötvös Könyvtár, Egy válságos évtized története (1945–1955) = Magyar Könyvszemle*, 2010, 226–241, és MARKÓ Veronika, *Hogyan lett az Eötvös Collegium könyvtárából az Irodalomtudományi Intézet Eötvös Könyvtára = Lustrum*, eds. László Horváth et al., Bp., Typotex, Eötvös Collegium, 2011, 220–235.

² SZABÓ Dezső, *Életeim I–II*, Bp., Szépirodalmi, 1965, II. kötet (a továbbiakban *Életeim II*) 126; életrajzához: NAGY Péter, *Szabó Dezső*, Bp., Akadémiai, 1964 (a továbbiakban NAGY 1964), és Budai Balogh Sándor folyóiratcikkei – összegyűjtve megjelent: BUDAI BALOGH Sándor, „Megtö-

hatvan frank. A szívem a nyeldeklóm alá csuklott fel. Abban az időben ez az összeg igen tekintélyes volt egy könyvért [...] De a könyv, a nő és a szép vidék hívásainak nehéz ellenállni.”³

Hazatérésekor már egy héttel korábban megvette vonatjegyét, nehogy könyvkereskedőknél hagyja az erre félretett pénzét is, s kilenc hatalmas ládában küldette Budapestre egy szállítóvállalattal gyűjteményét.⁴ Az I. világháborúig még négy nyarat töltött Párizsban, s mindegyik útjáról rengeteg könyvvel tért vissza.

„Háború előtti élete valóságos bolyongás egyik vidéki városból a másikba. Egy állandó pontja van, életének egy forró kiterjeszkedése: Párizs, és rajta keresztül a világműveltség legszebb álmai. Szegényes útipoggyászában Párizsból hozta hangszereit, amelyeken ezeket az álmait megjárta: a nyugati Európa majd mindegyik nyelvén írott könyveit” – foglalta össze Kuncz Aladár ezeket az éveket.⁵

„Bolyongásainak” oka, hogy botrányai miatt évről évre más iskolába helyezték: Budapestről Székesfehérvárra, Nagyváradra, majd Székelyudvarhelyre, ahonnan fegyelmi ügye miatt került 1913-ban Sümegre. Az itteni négyosztályos reáliskolában tanítani valóságos büntetés volt,⁶ mégis – itt is – fegyelmit kapott 1914 elején vallásgyalázás miatt,⁷ s szeptembertől Ungvárra kellett költöznie. „A háború első három évében Ungvárt voltam tanár” – kezdi *Ólj!* című elbeszélését, majd arról ír, hogy ezekben az években ismerte meg a szenvedést, az éhezést, gyakran bujdosott a hitelezők elől.⁸ A szakirodalom itteni éveiről nem sokat tud,⁹ ezért értékes dokumentumok az Eötvös Collegium levéltárában őrzött levelei, melyeket Bartoniek

röm a villámokat”, Tanulmányok, írások Szabó Dezsőről, Bp., Püski, 2004 (a továbbiakban BUDAI BALOGH 2004), valamint újabban (bár a könyvtárra vonatkozóan nem találtam benne újdonságot, de életrajzi adatokban igen gazdag): SZÖCS Zoltán, *Szabó Dezső enciklopédia*, Bp., Kairosz, 2011. Irodalomtörténeti megítéléséhez: VERES András, *Szabó Dezső újraértékelése = Jelenkor*, 2013/1, 61–68.

³ *Életeim II*, 85–86.

⁴ *Életeim II*, 135.

⁵ KUNCZ Aladár, *Szabó Dezső = Ellenzék*, 1923. július 22.; kötetben: *Az elsodort író*, In memoriam Szabó Dezső, vál., szerk. Gróh Gáspár, Bp., Nap, 2002, 150; ill. KUNCZ Aladár, *Erdély az én hazám*, Válogatott tanulmányok és cikkek, s. a. r. Pomogáts Béla, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2013, 152–153.

⁶ „Sümeg a legbüntetőbb állomás” (SZABÓ Dezső, *Segítség!*, Bp., Püski, 1997, 207). – „Ide tettek, ebbe a derék falucskába, ahol csak véletlen, kegyúri szeszély, hogy négyosztályos középiskolát csináltak egyszer. Innét nincs hova büntetésből elhelyezni...” (KAFFKA Margit, *Reggeli kávé = Pesti Napló*, 1917. 285. sz.; kötetben: KAFFKA Margit, *Álom*, Kaffka Margit kiadatlan elbeszélései, Bp., Franklin, é. n., 73).

⁷ DEGRÉ Alajos, *Szabó Dezső sümegi fegyelmi ügye = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1966, 591–593; *Életeim II*, 577–583.

⁸ SZABÓ Dezső, *Ólj! és egyéb elbeszélések*, Bp., Genius, 1921, 11.

⁹ NAGY 1964, i. m. 101; POMOGÁTS Béla, *Szabó Dezső Ungváron = Együtt*, 2006/1, 13–17.

Gézához, az intézmény első igazgatójához írt.¹⁰ Szabó Dezső igen nagyra becsülte BG urat (a collegisták így nevezték), diákévei után is házitanítóskodott lányai mellett (Juliska kezét meg is kérte).¹¹ Évekkel később nehéz helyzetében hozzá fordult segítségért. A legkorábbi levelet teljes egészében betűhíven idézem:¹²

„Méltóságos Uram!

Ne méltóztassék tolakodásnak venni levelem. Nem a volt hallgatót akarom fel-támasztani, igen szemtelen insistence volna ez részemről. Mint egészen idegen könyvvigéc vagyok bátor egy üzletet ajánlani.

Két év óta mintegy ezerkétszáz – valószínűleg több – kötetből álló könyvtáram a sümegi Népbanknál van zálogba téve. A könyvtár francia, magyar, angol, német, olasz, spanyol szépirodalmi, esztétikai, történelmi, filozófiai és szociológiai könyvekből áll. Bár a könyvek nagy részét antikvárice jutányosan vettem, mégis több – tízezer koronánál aligha kevesebb pénzemben áll.

Ez a könyvtár nekem már semmiképpen nem kell, én ilyen terhet többé nem bírok el. A bank most rám írt, hogy helyi viszonyai miatt s a könyvek érdekében is, most már többet igazán nem várhat, s ha három hét alatt nem intézem el a dolgot, ott Sümegen elárverezteti.

A könyvtár a banknál kétszázharminc koronáért van letéve, de a hivatalos költségekkel kiváltása kb. háromszáz K.ba kerülne.

A köv. ajánlatot bátorkodom tenni. Ha Méltóságod a könyvtár megszerzését az intézetre hasznosnak véli, méltóztassék a banktól kiváltatni és elhozatni s itt személyes megtekintés után nekem hét-nyolcszáz K. vételárt fizetni. Ha azonban ez az összeg a megtekintés után soknak találtatnék, Méltóságod bármilyen becslését elfogadnám. Becslés csakis személyes megtekintés után volna lehetséges, mert semmiféle katalógusom nincs.

Igaz, hogy a könyvek túlnyomó része a Koll. könyvtárában megvan, de ezek talán több példányban is szükségesek s akad nem egy érdekes kiadás is.

Ha Méltóságod ajánlatom elfogadhatónak találja, igen kérem lehetőleg rögtöni válaszát, mert a gyertya kissé körmömre égett s író ismerőseim egy másik megoldást is ajánlottak, ami némi időt vesz igénybe.

Bpest, 1916. aug. 1

Maradok méltóságodhoz

mély tisztelettel

Szabó Dezső

I. Bécsikapu tér 1 sz. fdsz.2.”

¹⁰ ELTE Eötvös József Collegium Mednyánszky Dénes Könyvtár és Levéltár (a továbbiakban EJC MDL) 38. doboz 64/a dosszié. (Bartoniek 1895-től 1928-ig volt a Collegium igazgatója.)

¹¹ *Életeim II*, 142–145; NAGY 1964, i. m. 33.

¹² EJC MDL 38. doboz 64/a dosszié 8. – A budapesti cím oka: későbbi leveleiből kiderül, hogy Budapesten nyaralt.

Az ezt követő levélváltásból kiderül, hogy BG elfogadta régi diákja ajánlatát: kifizette a Sümegi Népbank követelését (371 K 90 f) és ezen felül a könyvek vételáraként 800 koronát adott Szabó Dezsőnek.¹³ Az egykori tanítvány augusztus 6-án jelzi Bartonieknek, hogy a könyveket annak idején hét nagy deszkaládában szállították a bank raktárába, megerősítés után ezekben vonatra tehető, a banktisztviselők sürgetik is ezt, „nehogy valami új katonaszállítás miatt hetekre kidobják valamelyik állomáson.” Megírja még: „a lefoglaláskor vettek fel hivatalosan egy katalógust, mely ott van hivatalos letétben. Ez ugyan mind ilyenekből áll:

Szerző: Tomo Primo

Munka c. Secunda edizione etc.

de ők nem tudják, hogy ilyen s félnek tőle.”¹⁴

Önéletrajzi regénye, az *Életeim* 1914-ben, sümegi tartózkodása közepén szakad meg (írását 1944 decemberében kénytelen abbahagyni, amikor az ostrom kezdetén végleg levonul a pincébe), így sem könyvei 30 éve történt lefoglalásáról, sem az 1916-os kiváltásról nem tudhatunk már meg semmit belőle. Vagy mégis? Még székelyudvarhelyi tanárkodása idejéből (1912-ből!) érdekes történetet mesél el: egy szabócég 3600 koronára perelte az addig neki készített ruhákért (különösen fiatal korában nagy hangsúlyt fektetett öltözködésére, megjelenésére), s lefoglalták egyetlen vagyonát, szép és értékes könyvtárát. „Megkezdték elkészíteni a könyvek listáját. De a francia, olasz, angol, német, spanyol, finn könyvek dzsungelében már az első kötetnél megakadtak. Ügyvéd, végrehajtó, segéd tanácstalanul néztek egymásra, én pedig egy karszékéből nem minden humor nélkül szemléltem őket.” Végül az ügyvéd könyörgésére ráállt, hogy lediktálja a könyvek szerzőjét és címét: „lediktáltam egy éktelen hosszú listát, melyen néhol a megjelenési helyet, néhol a címet vagy annak egy részét tettem meg szerzőnek, a szerzőt vagy a megjelenési helyet címnek és így tovább. Az ügyvéd kövér meglepéssel távozott kíséretével.”

Az ezt követő bírósági tárgyalás vádbeszédének egy jellemző mondata: „mint írónak, mint tanárnak, lehet húsz, lehet harminc, lehet negyven kötetre szüksége, de nem több mint kétezer kötetre, melyek különben is a legkülönbözőbb szakmákból valók, melyek őt nem is érdekelhetik”.

Szabó Dezső a tárgyaláson visszaemlékezése szerint önmagát védte – a bírót meggyőznie és az ügyvédet megaláznia azzal sikerült, hogy elővetette a lefog-

¹³ EJC MDL 38. doboz 64/a dosszié 12. – A Sümegi Népbank 1916. aug. 4-i levele BG-nek: 371 K 90 fillér követelésük ellenében adják ki a lefoglalt könyveket; 13. „Nyugtatvány 800 Koronáról, mely összeget a Br. Eötvös J. Kollégium pénztárától később kiállítandó jegyzék szerint átadott könyvek vételára fejében átvettem. Bpest, 1916. aug. 21-én Szabó Dezső”; valamint 19. doboz 55. dosszié (Szabó Dezső személyi anyaga): 7. Postai föladóvevény a Sümegi Népbanknak 371K 90f-ről 1916. aug. 7. dátumbélyegzővel.

¹⁴ EJC MDL 38. doboz 64/a dosszié 11. Szabó Dezső levele BG-nek 1916. aug. 6. – sajnos nem maradt fenn sem ez a lefoglaláskor felvett „ál”, sem bármilyen „valódi” könyvlista.

lalás könyvjegyzékét, s elkezdte azt fordítani: „Szerző: Második kiadás, Cím: Maimbourg Lajos. Megjelenési hely: A lutherizmus története [...] A bíró rögtön elutasította a keresetet, és feloldotta a lefoglalást.”¹⁵

Barátja (szerelme?¹⁶), Kaffka Margit *Reggeli kávé* című, 1917-ben megjelent novellájában mutatja be Szabó Dezső könyvszeretetét. Az író egy sümeget reggel, mielőtt tanítani indul, szobaasszonyával beszélget, collegiumi éveitől egész addigi életét elmeséli (párizsi utazásai, tanárkodása...), utal a válásgyalázás miatti fegyelmire, majd ezt mondja: „Akkor már több mint a fele fizetésem lefoglalták adósságba, a könyvtárom, ... igen, nyolc-tízezer koronát egy pesti nyilvános könyvtár ígért érte, de *ezt* nem, *ezt* az egyet nem! Egyetlen kötetét se! *Ennyi* a morál és az erő maradék morzsája bennem!”¹⁷ (Kaffka novellája három évvel a lefoglalás, s egy évvel a könyvek Collegiumba kerülése után jelent meg!)

Úgy tűnik, első könyvtára elvesztése érzékenyebben érintette, mint későbbi, a gyűjtőszennvedély mellett sokszor üzleti megfontolású könyveladásai-vételei. Erre utalnak Kaffka Margit idézett sorai, s egy 1918-as levelének részlete is: „A háborús évek teljesen tönkretettek. Elvitték könyvtárom és lerongyoltak.”¹⁸ Vajon, ha folytathatta volna önéletrajzi regényét, szembe tudott volna nézni e nagyon nehéz időszakkal, az első világháború éveivel, tetézve legbecesebb tulajdona, gondosan gyűjtött könyvtára elvesztésével?

A 20-as, 30-as évek collegistái még tudtak erről a könyvanyagról, hiszen gyakran forgatták, mégis mindössze két rövid utalást találtam Szabó Dezső korai könyvtárának a Collegiumba kerülésére: egyrészt Féja Géza említi meg a *Szabadcsapat*-ban, másrészt Borzsák István írja meg, hogy Tacitust az ő Firmin-Didot kiadású kötetéből olvasta először 1933 nyarán.¹⁹

Milyen kötetekből állt ez a könyvtár? 1914 elején a *Nyugat*-ban megjelent *Beteg a könyvek között* című novellájában részletesen bemutatja:

„A falakat magas könyvszekrények takarják, melyeket minden színű és formájú könyvek zsúfolnak tele. A könyvek különös, gazdájukhoz szabott rendben

¹⁵ *Életeim II*, 477–480. – Az a motívum, hogy a végrehajtók a művek (bár itt szobrokról van szó) listáját nem tudják összeírni, s Szabó Dezsőnek (Boór Bálintnak) kell diktálnia, a *Segítség* című regényben is megjelenik (SZABÓ Dezső, *Segítség!* Bp., Püski, 1997, 189).

¹⁶ BODNÁR György, *Kaffka Margit*, Bp., Balassi, 2001, 62–64.

¹⁷ KAFFKA Margit, *Álom* 75.

¹⁸ NAGY 1964, i. m. 186.

¹⁹ „Az első világháború folyamán könyvtárának az eladására kényszerült, az Eötvös Kollégium vette meg, ismertem a gyűjteményt, csupa jelentős műből állott, Szabó Dezső kiválasztó ösztöne tökéletesen dolgozott.” – FÉJA Géza, *Szabadcsapat*, Bp., Szépirodalmi, 1965, 86; BORZSÁK István, *A klasszika-filológia az Eötvös Collegiumban = Antik Tanulmányok*, 1985–86, 251; ill. újraközlése: BORZSÁK István, *Dragma I.* kötet, Bp., Telosz, 1994, 392; az említett mű: TACITE, *Oeuvres complètes*, publ. par M. NISARD, Paris, 1842 (Szabó Dezső possessor bejegyzéssel). – Nagy Péter, Szabó Dezső monográfiusa diákként, majd kutatóként is használta a könyvtárat (s a régi Collegium iratanyagához is hozzáférhetett), mégsem említi sem a lefoglalást, sem az első gyűjtemény könyvtárunkba kerülését.

szomszédjai egymásnak. Tertullianus és Szent Jeromos közt Zola-kötetek, Szent Ferenc mellett Van Lerberghe és Jammes, Butler *Hudibras*-a mellett *A magyar alkotmány története*, Comte és Marx között Szent Ágoston, századokon vénült bőr-fóliánsok közt a *Mercure de France* sárga kötetei. És ez a bizarr egymasmellettiség mégis egy lélek titkos egységét adja.” Majd Dante, Keats, Whitman iránt lelkesedik.²⁰

Olyan szerencsés helyzetben vagyunk, hogy – bár lista nem maradt fenn – immár 120 éve folyamatosan működő könyvtárunk eredeti leltárnaplójából rekonstruálható a megvásárolt könyvanyag. Maga Bartoniek Géza írta be az első tételhez: „Szabó Dezső könyvtára”, a „szerzés módja” rovatba pedig a „vétel 1916 (SzD)” megjegyzést. Sok kötetben találunk possessor bejegyzést – néhol évszámmal (1901 és 1912 közöttiek), helymegjelöléssel (Sz hely, illetve Székelyudvarhely, Sümeg, Paris stb.).

Szabó Dezső saját bevallása szerint nyolc nyelven olvasott,²¹ tükrözi ezt könyvtára összetétele is: csaknem fele (365 kötet, 287 mű) a francia irodalom és irodalomtörténet, kb. egynegyede az angol, spanyol, olasz irodalom, valamint a finnugor irodalom és nyelvészet körébe tartozik. A fennmaradó negyeden a magyar irodalom, a történelem, filozófia, lélektan osztozik, valamint néhány szótár, Biblia²² (német nyelvű mindössze hat mű, pl. Nietzsche is francia fordításban olvasta inkább).

A könyvtár részletes tartalmi elemzése külön tanulmány feladata lehetne, itt épp csak megemlítem, hogy a gyűjtemény számos darabjához találhatunk az író életművében (az *Életeim* párizsi könyvvásárlásairól beszámoló részleteiben, folyóiratcikkeiben, fennmaradt leveleiben) kapcsolódó hivatkozást, érdekes történetet.²³

Az *Életeim*ben beszámol pl. arról, hogy *A futurizmus, az élet és irodalom* (helyesen: *művészet*) új lehetőségei címmel a *Nyugat*-ban megjelent tanulmányát valaki lefordította, s eljuttatta Marinettinek, aki könyvcsomagot küldött neki hosszú levéllel, melyben megköszöni írását, s kéri, foglalkozzon továbbra is a futuriz-

²⁰ SZABÓ DEZSŐ, *Beteg a könyvek között* = *Nyugat*, 1914/5, 299.

²¹ NAGY 1964, i. m. 26.

²² A gyűjtemény egyik legrégebb köteté egy 1626-os első kiadású KÁLDI György Biblia.

²³ Néhány példa: *Életeim II*, 559: 1913 őszén egy Sümeg környéki erdőben VAN LERBERGHE, *La Chanson d'Ève* kötetét olvasta – a mű „Didier Szabó 1911” possessor bejegyzéssel itt áll könyvtárunk polcán 1916 óta. Victor Hugo versei iránti lelkesedését is többször megírta, mind első, mind utolsó könyvtárából több kötetet őrzünk. Bauer Hilda, Balázs Béla húga visszaemlékezése párizsi találkozásukra: „Egyszer egy Victor Hugo verskötetnek [...] első kiadását találta meg. Majd megörült örömeiben [...] egész du. olvasott, szavalta, kiabálta Victor Hugo verseit. Rajongott érte akkoriban.” (BAUER HILDA, *Emlékeim*, MTA Filozófiai Intézet Lukács Archivum, Bp., 1985, 18–19.); *Életeim II*, 123: „egy hétig minden kora délelőtt felmentem a Notre Dame tornyának a tetejére [...] Mindig magammal hoztam Baudelaire-t, és ha kiámultam magamat, itt, Párizs nagy horizontjában tanultam meg két-három versét könyv nélkül”, majd két idézet következik a *Les fleurs du mal*ból. A kötet, amelyet valószínűleg föl vitt magával: BAUDELAIRE, Charles, *Les fleurs du mal*, Paris, Calmann-Lévy, é. n. Szabó Dezső 1906 Pa[r]is possessor bejegyzéssel kézbe vehető könyvtárunkban.

mussal.²⁴ A *Nyugat*-ban abban az időben megjelent cikkei szerint visszaemlékezése nem pontos! Marinetti *Le Futurisme* című kötetét Párizsban egy könyvtárúrnál vette, s az erről írt kritikája hatására küldte meg a futurista a könyvtárunkban a mai napig őrzött *Le Monoplan du Pape* kötetét, melyet Szabó Dezsőnek dedikált („à Szabó Dezső hommage de F T Marinetti”) – derül ki az ez utóbbi műről írt recenziójából.²⁵ Az általa említett nagyobb lélegzetű futurizmus-cikke pedig csak a következő év elején jelent meg.

A leltárnaplóban 600 mű (770 kötet) szerepel, tehát a levélben említett 1200 kötet vagy túlbecsült, vagy elképzelhető, hogy a legkedvesebb darabokat Szabó Dezső visszakapta Bartoniektól. (Ezt valószínűsíti, hogy arányaiban nagyon kevés a magyar irodalom a könyvtárunkba került anyagban.) Kétségtelen, hogy az *Életeim*-ben említ olyan köteteket, amelyeket első párizsi útján vett, s még 1944-ben is megvannak könyvtárában, így pl. egy 1735-ös Desprez kiadású bőrkötéses Szent Ágostont, amelyet csak halála után kapott meg könyvtárunk (ugyanakkor egy korábbi kiadást már az 1916-os vásárlással).²⁶ Szintén ezt támasztja alá, hogy *Beteg a könyvek között* című novellája korábban idézett részletében több olyan mű szerepel, amelyeket nem vett Bartoniek állományba. (Butler csak utolsó könyvtárából került hozzánk, vagy említhetjük Marxot – ebben a gyűjteményben nem, az 1924-ben eladásra szánt könyvei között viszont már szerepel.²⁷)

A második

A korabeli közéletben, lapokban könyvei 1924-es kiadását nagy nyilvánosságot kapott. Hogyan is jutott el idáig? Sajtó útján elkövetett igaztalan és nemzetgyalázas miatt börtönre és komoly pénzbüntetésre ítélték, a Kúria az ítéletet felfüggesztett fogházra, s a pénzbüntetést felére csökkentette, de így is kilátástalannak érezte helyzetét. Elhatározta, hogy „kivándorol”. Kifizette tartozásait, eladta művei kiadói jogát a Stádiumnak, majd kiadta Szirtes úti lakásán 6000 kötetes könyvtárát.²⁸

²⁴ *Életeim II*, 462–463; SZABÓ Dezső, *A futurizmus, az élet és művészet új lehetőségei = Nyugat*, 1913/1, 16–23.

²⁵ Az említett kötet: F. T. MARINETTI futuriste, *Le Monoplan du Pape*, Paris, E. Sansot & Cie, 1912; SZABÓ Dezső, *Marinetti, Le futurisme = Nyugat*, 1912/14, 156; SZABÓ Dezső, *Marinetti, Le monoplan du pape = Nyugat*, 1912/16, 298–299.

²⁶ *Életeim II*, 19. – Nagy Péter monográfiájában megemlíti, hogy egy fennmaradt feladóvevény tanúsága szerint Székelyudvarhelyről Sümegre 8 láda könyvvel költözött, amit ő legalább 3000 darabnak gondol (NAGY 1964, i. m. 84). Szabó Dezső az *Életeim* 1912-es könyvfoglalási történetében 2000 kötetet említ (*Életeim II*, 477). Ha hihetünk e becsléseknek, akkor nem a teljes könyvtárat foglalták le, esetleg már korábban is értékesített köteteket...

²⁷ TAXNER Ernő, *Szabó Dezső kéziratok könyvtár-„lajstroma” = Irodalomtörténet*, 1972/3, 725.

²⁸ BUDAI BALOGH Sándor, *Szabó Dezső ismeretlen naplója = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1985, 688–708; NAGY 1964, i. m. 365–369. – A könyvkiadás történetét megírta *Segítség!* című regényében (SZABÓ Dezső 1997, i. m. 451–458). Cs. Szabó László segédkezett a kiadásánál, sze-

Amiért megemlíjtük e gyűjteményt (hisz ebből a Collegium nem vásárolt): Szabó Dezső listát írt eladásra szánt könyveiről (ma a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi). Taxner Ernő e „lajstrom” alapján elemezte a könyvtár összetételét,²⁹ s fel-tette a kérdést: az újabb irodalomhoz tartozó művek vajon miért zömében 1917 és 1924 közötti megjelenésűek és nem első vagy legalábbis korábbi kiadások. Fel-tételezései: a korábbi kötetek az évenkénti költözésekkor eltűntek, esetleg meg-tartotta a legértékesebb darabokat stb. Utóbbi gondolata azóta beigazolódott: az író még a kiadás előtt kiválogatta a legbecsesebb köteteket, s ezeket Szalay József rendőrfőkapitány őrizte meg számára.³⁰ De a fő ok mégiscsak az, hogy az 1916-os kényszerű könyvtáreladás után újra kellett építenie könyvtárát.

Az utolsó

A könyvkiadás után, 1924 őszén Olaszországba, majd Párizsba utazott, de a következő év márciusában már vissza is tért – Szegedre. „Kilenc láda könyvem utazott velem. Háromszázhuszmilliót költöttem öt hónap alatt!”³¹ Hazatérte után befejezte *Segítség!* című regényét, melynek a kiadói jogáért kapott összegből egyből ismét Párizsba ment, s szép és drága könyveket vásárolt. Ezután már csak egyszer, 1928-ban járt Párizsban.

A 30-as években a Városmajor utcában bérelt lakást. A kortársak visszaemléke-zése szerint az egyetlen szobában egymásra rakott ládák alkották a könyvállványt a mennyezetig. Az író állandóan rendezgette könyveit: ahogy az Eötvös Collegium-ban, itt is külön csoportban volt a magyar szépirodalom (ez volt a leggazdagabb), a külföldi szépirodalom, a történelem, vallás, természettudomány, szótárak.³²

1939-ben költözött utolsó, József körüti lakásába, ahol az új könyvpolcok valóságos könyvutkákat képeztek, s a falakat is mennyezetig fedte a 13 000 kö-tet.³³ Sűrűn látogatta az antikváriumokat, Stemmer Ödön visszaemlékezésében megírja, hogy egy-egy vásárlásakor annyi könyvet választott ki, hogy taxival kellett hazaszállíttatnia. S még egy fontos gondolata: „A németeket utálta. Idegen nyelvű készleteim böngészése közben német könyvhöz soha hozzá nem nyúlt.”³⁴ Márpedig mégiscsak összegyűjtött rengeteg német nyelvű szakirodalmat (főleg

rinte nem anyagi szükségből, hanem hordozhatatlan mérete miatt vált meg könyvtárától (Cs. SZABÓ László, *Levél a szerkesztőhöz Szabó Dezsőről = Új Látóhatár*, 1960, 460–461).

²⁹ TAXNER 1972, i. m. 724–733.

³⁰ BUDAI BALOGH Sándor, *Szabó Dezső ismeretlen naplója = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1985, 695. – „A nagy magyar auktorok mind megvannak még és megvan Saint-Beuve összes munkája!” (BUDAI BALOGH 2004, i. m. 63.)

³¹ BUDAI BALOGH Sándor, 1985, i. m. 707; Uő 2004, i. m. 77.

³² BUDAI BALOGH Sándor, *Szabó Dezső Ludas Mátyás-füzetei = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1982, 219; Uő 2004, i. m. 141.

³³ BUDAI BALOGH 1982, i. m. 227; Uő 2004, i. m. 154; FÜSI József, *Szabó Dezső = Beszélő há-zak*, Hatvany Lajos szerk., Bp., Bibliotheca, 1957, 253.

³⁴ STEMMER Ödön, *Egy antikvárius visszaemlékezései*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 275.

a filozófia, pszichológia, művészettörténet, földrajz és történelem területéről), s szépirodalmat is – igaz, ez teljes könyvtárát tekintve elenyésző: Goethe, Schiller, Hauptmann, Lessing gyűjteményes kiadásai maradtak ránk.

Az *Életeim* egyik utolsó kitekintése a múltból a mára, azaz 1944. november 19-re: „A köd alig ritkul, csak éppen hogy látok írni közvetlenül az ablak mellett. A kályhában táncoló lángok rá-rávezetik fényüket egy-egy könyvsorra. Nevek csillognak fel egy pillanatra a szoba hígult homályából: Szent Ágoston... Dante... Shakespeare... Cervantes... Michelangelo... Petőfi...”³⁵

Az író 1945 januárjában hunyt el a József körüti ház pincéjében. Végrendeletet nem hagyott hátra, csak művei jogait ígérte több írásában egykori iskolájának, a Kolozsvári Református Kollégiumnak.³⁶

Hőgye Mihály (akit a MADISZ hatalmazott fel minden Szabó Dezső hagyatékával kapcsolatos ügy intézésére az ostrom után) visszaemlékezésében³⁷ beszámol a lakásban tapasztalt állapotokról: meglepte a könyvek mennyisége, s hogy az elmúlt hónapok eseményei ellenére viszonylag rendben álltak a polcon – nyelvek, tudományterületek szerint csoportosítva. Azonnal lépéseket tett a könyvtár szakszerű katalogizálása érdekében, de mielőtt a felkért bibliográfusok hozzákezdhetek volna a munkához, a lakás két szobájába bérlőket költöztettek, így a harmadikba kellett mindent összezsúfolni. Az előjáróság emberei az átpakolásakor „leltárba vették” a könyveket: „tíz nagyobb, húsz kisebb könyv”, kezdték a legfelső polccal. Ezt látva döntött úgy Hőgye, hogy a lakásban talált, s általa már korábban összeszedett kéziratokat – a zavaros körülményekre tekintettel – magához veszi (néhány személyes tárggyal együtt), s őrzi mindaddig, míg biztosítottnak nem látja azok megfelelő helyre kerülését.

³⁵ *Életeim II*, 443.

³⁶ „Halálom percétől kezdve minden, bárhol található írásom, összes műveim minden joga a kolozsvári református Kolégyomé. Tehát: minden művem magyar nyelvű kiadója és minden művem minden szerzői joga (fordítás, film, dramatizálás, rádió stb.) [...] A mostani kiadásai műveimnek rosszak, tele vannak lényegrontó hibákkal. Én alkonyodó napjaim ellátására természetesen ki fogom adni egyik-másik művemem. De a nagy kritikai kiadását összes műveimnek úgy fogom előkészíteni éveken át teljes filológiai és keletkezéstörténeti jegyzetekkel: hogy azt majd az Alma Mater adhassa ki rögtön, halálom után. Azt akarom, hogy azonnal nagy összeghez jusson egy páratlanul hiteles és részletes tájékoztatású kritikai kiadás első piacrabocsátásával.” (*Szabó Dezső újabb művei 60*, Bp., 1940. július–november hava, 72–75; A Szabó Dezső Füzetek, vagy Ludas Máttyás-füzetek a 30. szám után Szabó Dezső újabb művei címmel jelentek meg.) – Életében utolsó nyomtatásban megjelent írásában is a Református Kollégiumra hagyta műveit: *Búcsú és testamentum* (*Magyar Ünnepe*, 1944. nov. 12.), újraközlése: *Confessio* 1979/4, 106–107. Itt említést tesz a könyvtárról is: „Körülbelül tizenháromezer kötet nagy értékű könyvtáramat, arra az esetre, ha ezerkilencszáznegyvenöt előtt halnék meg, a budapesti Fővárosi Könyvtárra hagyom. De ez a hagykozás nem érinti azt a szabadságomat, hogy addig könyveimmel másként rendelkezem. Kérem a Fővárosi Könyvtárat, imádkozzék, hogy ne kapja meg könyveimet.”

³⁷ HŐGYE Mihály, *Szabó Dezső-émlékek = Hítel*, 1990/7, 37–39; a személyes beszélgetéseik során elmondottakról beszámol BUDAI BALOGH Sándor, *A Szabó Dezső-életrajz története = SZABÓ Dezső, Életeim*, Bp., Püski, 1996, 909–913.

Hivatalos végrendelet hiányában a könyvek jogilag az örökösöket illették volna, akik azonban nem tartottak rájuk igényt, így a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1947 elején megvásárolta az egész könyvállományt. A miniszter ekkor Keresztury Dezső (egyben az Eötvös Collegium igazgatója), aki közvetlenül a háború után már Halász Gábor és Balogh József könyvtárát is a Collegiumba mentette.³⁸ Az ő és az általa a Felsőoktatási és Tudományos Főosztály élére kinevezett Zsebők Zoltán hatékony együttműködésével sikerült a könyvtárat megszerezni azzal a tervvel, hogy nagyobbik részét a Kolozsvári Református Kollégium kapja meg (ügyeit ideiglenesen a Kolozsvári Egyetemi Iroda intézte), kisebbik része pedig az Eötvös József Collegiumba kerül.³⁹

A könyvek átszállítására, őrzésére, leltározására Tomasz Jenő, az Eötvös Collegium aligazgatója kapott megbízást 1947 júliusában, az ő – a minisztérium számára készített – beszámolójából részletes képet kapunk a szállítás és feldolgozás nehézségeiről.

„A felnyitott szobába bemenni nem lehetett; könyvpolcok, szekrények, székek, zenélő órák s rengeteg könyv egymás hegyén-hátán, teljes összevisszaságban volt a szobában felhalmozva, úgy, hogy a könyveket lépésről-lépésre kellett kibányásznunk onnan.”⁴⁰

Az átszállítás (kosarakban le a 3. emeletről az autóhoz, s fel a Collegium épületébe a növendékek és alkalmazottak segítségével) két teljes napot vett igénybe kínzó kánikulában, úgyhogy Tomasz Jenő alapos elszámolása 6 liter bort is tartalmazott a kemény munka jutalmául. Mivel a könyveket teljesen összekeverve tudták csak a kosarakkal átvinni, elhelyezték azokat a földszint 10. szobában (ma az Irodalomtudományi Intézet igazgatói tárgyalószobája Sötér István könyvhagyatékaival), majd 50–100 darabonként fölívve az első emeleti díszterembe (a mai olvasóterem) az állomány minden egyes darabjáról katalóguscédulát vettek föl a munkát vállaló kollégisták. Ennek alapján történt aztán a betűrendezés és a többkötetes művek összeválogatása.

Az író és a kortársak által is 13 000 kötetesre becsült könyvtárból a dokumentumok tanúsága szerint 9340 darabot sikerült megmenteni. Ebből emelték ki a Collegium könyvtárából hiányzó műveket, a végső összesítés szerint 2872 darabot. E kötetek leltározása 1948 őszén–telén meg is történt. A minisztériumból átküldtek 9000 darab *ex librist*, ezeket minden kötetbe beleragasztották.⁴¹

³⁸ MARKÓ 2010, i. m. 237–238.

³⁹ ZSEBŐK Zoltán, *Lépcsőfokok*, Szépirodalmi, Bp., 1982, 322–323. – Zsebők visszaemlékezésében azt is megírja, hogy „LT” (Lutter Tibor, a Collegium utolsó igazgatója a megszüntetés előtt) nem csökkenő makacssággal támada a minisztériumban Kereszturyt, többek között azt is kifogásolva, hogy miért kellett Szabó Dezső könyvtárát az intézménynek adni.

⁴⁰ MTA BTK ITI Archivum 16. fond 56/1948: „Dr. Tomasz Jenő, Eötvös József-Collegium aligazgatójának jelentése a néh. Szabó Dezső-féle könyvtárról” (1948. január 30.), közli KERESZTES 2005; SIMON 2011, i. m. 14–19.

⁴¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) XIX-I-1-h-90-3-Bp-iEő -184568-1947 (1947. dec. 17.): Zsebők osztályfőnök utasítására az Egyetemi Nyomdától 9000 db *ex libris*

Kisebbs állományrészeket különböző intézményeknek kellett átadni, a Kolozsvári Református Kollégiumnak szánt köteteket pedig I–XXIV-ig, illetve 1–65-ig számozott ládákban helyezték el.⁴² Az anyag kisebbik részét, a 24 ládát (646 db) Malán Mihály, a kolozsvári egyetemi ügyek intézésével megbízott egyetemi tanár átvette, majd miután a Kolozsvárra szállítás ellehetetlenült (a KEI-t is felszámolták), a könyveket az Országos Könyvtári Központ kapta meg, s valószínűleg szétesztették különböző könyvtáraknak.⁴³ A gyűjtemény nagyobb része, 65 láda (4400 db) a Collegium pincéjében várta sorsa alakulását.

Térjünk vissza még egy percre a kéziratokhoz. Högye Mihály a magához vett anyagot (közte az *Életeim* utolsó fejezeteit) édesanyjánál rejtette el, majd Párizsba utazott (külségi titkári megbízást kapott). Mikor értesült arról, hogy Keresztury Dezső a könyveket az Eötvös Collegiumba mentette, megkérte fivérét, vigye el hozzá a kéziratokat, személyes tárgyakat tartalmazó táskát. Keresztury, miután átvette, azonnal jelezte a minisztériumnak, ahonnan azt az utasítást kapta: vegye leltárba, s őrizze, míg a jog szerinti örökös megállapítható lesz. 1950 nyarán, az Eötvös Collegium megszűntetésekor a teljes (a Högye Mihály által megmentett, valamint a József körúti lakásban maradt és 1947-ben a könyvekkel együtt átszállított) kéziratanyagot át kellett adni az OSZK-nak, azóta ott őrzik.⁴⁴

A felszámolt Collegium gyűjteménye az Akadémiai Könyvtár kezelésébe került, annak fiókkönyvtáraként maradhatott eredeti helyén. Az ekkortól az MTA Eötvös Könyvtár nevet viselő intézmény élére az Akadémiáról kinevezett Szőke Sándor könyvtárvezető kétszer is kérte felettesét, Scher Tibor főkönyvtárost, hogy az anyagból hiányait pótolhassa (a megnövekedett olvasószám miatt szükség volt a kötetekre).

„Szabó Dezső könyvtárának nagyobbik felét, kb. 6.500 kötetet, a kultuszminisztérium 1947-ben az Eötvös Kollégiumban raktározta el. Az az intézmény (a Kolozsvári Iroda), amelyet a könyvtár gondozásával később megbíztak, időközben megszűnt. A könyvek további rendeltetése felől azóta semmiféle hatóság-

címke (6 × 9 cm, enyves háttal) sürgős megrendelése „a mellékelt minta szerint”. Sajnos arról, hogy az ex libris kinek a munkája, egyelőre nem sikerült sem a forrásokból, sem az egykori kollégistáktól, de még az „ex libris szakértőktől” sem semmit megtudni...

⁴² MTA BTK ITI Archívum 16. fond 282/1948: Jelentés a Szabó Dezső-féle könyvtárról (1948. augusztus 2.) (SIMON 2011, i. m. 26–27). – Már a következő miniszter, Ortutay Gyula utasítására a néprajzi vonatkozású műveket a Pázmány Péter Egyetem Néprajzi Intézete kapta meg (578), a Széchényi Könyvtár a „fasiszta tartalmú” könyveket vette át megőrzésre (25 db), s még 559 darab egyéb külön leválogatott könyvet kapott. A *Szabó Dezső Füzeteket* és a *Segítség* című regényfüzetlen íveit a Hartmann Testvérek Könyvkereskedése szerezte meg (1947. nov. 12. átvételi elismervény).

⁴³ KERESZTES 2005.

⁴⁴ MTA BTK ITI Archívum 16. fond 95/1948: Keresztury Dezső elismervénye az átvételről, tájékoztató levele Zsebőknek (SIMON 2011, i. m. 19, 21.); 327/1950: 1950. aug. 17-i átadási jegyzőkönyv (csak első részét közli SIMON 2011, i. m. 32–33) a Högye Mihály által kimentett anyaggal a végén (az *Életeim* utolsó 3 fejezetével). Könyvtárunk őrzi azt a kézzel írt füzetet, amelyben eredetileg leltárba vették az összes kéziratot.

tól semmiféle intézkedés nem érkezett. A ládába rakott könyvtár immár ötödik esztendeje áll a nedves pincében, a megpenészedés veszélyének kitéve, készen arra, hogy használatba kerüljön.⁴⁵ (A könyvtárvezető itt 6500 kötetet említ, nem veszi figyelembe az időközben más intézményeknek átadottakat. Ezek levonása után, s a 65 láda tartalmáról könyvtárunkban őrzött lista szerint is 4400 maradt ekkorra a pincében.)

A jóváhagyás után – 1952 őszén–telén – beletároltak még 2324 kötetet. A kérvény végén Szőke javaslatot tett arra, hogy a fennmaradó állomány kerüljön szétosztásra más könyvtáraknak. Ehelyett azonban időről időre kisebb részletekben (más hagyatékokkal, adományokkal keverve, de mindig feltüntetve a leltárnaplóban, hogy Szabó Dezső könyvtárából származik) vették nyilvántartásba a megmaradt kötetek egy részét az időközben megalakult MTA Irodalomtörténeti Intézet kezelésébe került könyvtár munkatársai.

Ennek a hatalmas gyűjteménynek a részletes tartalmi elemzése igen időigényes feladat lenne. Ami felületes vizsgálat után is megállapítható, az a francia nyelvű anyag túlsúlya és a finnugor teljes hiánya.⁴⁶ Az első könyvtárhoz hasonló arányban reprezentált az angol irodalom, történelem, filozófia, pszichológia, s a jelentős magyar irodalmi anyag mellett rengeteg a művészettörténeti munka, album, földrajzi mű is. Az Ortutay Gyula kérésére az egykori Pázmány Péter Tudományegyetem (ma ELTE) Néprajzi Intézetének átadott néprajzi tárgyú műveket (lásd 42 lj.) ma is őrzik az intézeti könyvtárban. A köteteket beépítették az állományba, de megismerhetőek a beragasztott ex librisről.

Összegezve: A különböző jelentések, beszámolók és a leltárnaplók adatainak összevetése után azt látjuk, hogy a Tomasz Jenő által átszállított 9300 kötetből az épületet 2000–2500 hagyta el (a Kolozsvári Református Kollégiumnak szánt anyagból mindössze a 24 ládában őrzött 646 kötet, amelyeket valószínűleg szétosztottak különböző könyvtáraknak). Az Eötvös Könyvtár állományába nagyjából 6000 került, a fennmaradó duplumokat az időközben újjászervezett Eötvös Collegium kapta meg.⁴⁷

2006-ban az OSZK Gyarapítási Osztálya „a kiemelkedő családok államosított könyvei visszaadásának keretében” a Fölőspéldány Központban megmaradt 29 db kötetet adott át könyvtárunknak, mint „a hagyatékk birtokosának”.⁴⁸

Végül egy, a sok még mindig megválaszolatlanul maradt kérdés közül: az Országos Levéltár őriz egy nyomdai számlát 3000 darab Szabó Dezső ex librisről

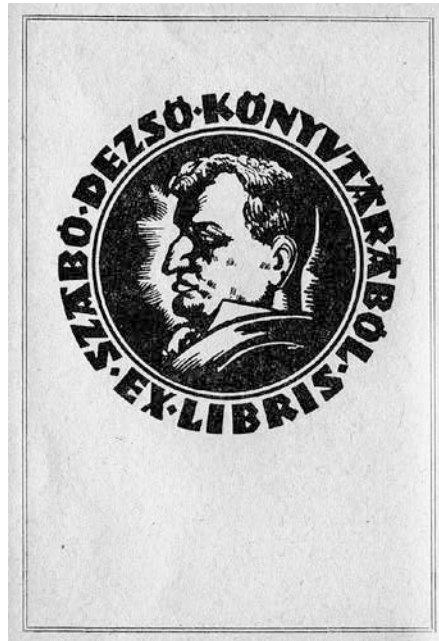
⁴⁵ MTA BTK ITI Archivum 16. fond 115/1952: Szőke Sándor levele Scher Tibornak, közli: SIMON 2011, i. m. 37–38.

⁴⁶ Az *Életeim II* 149. oldalán olvashatjuk beszámolóját arról, hogyan égette el Kuncz Aladár és Laczkó Géza társaságában 1906 augusztusában 25 ezer finnugor céduláját. Első könyvtárából a korábban vásárolt finnugor könyvei kerültek hozzánk, később azonban már nem gyűjtötte.

⁴⁷ Ezúton is szeretném megköszönni Bor Kálmánnak (1963–73 között volt az Eötvös Könyvtár vezetője), hogy felidézte és megosztotta velem emlékeit.

⁴⁸ Tóth Józsefné gyarapítási osztályvezető 2006. 03. 22-én kelt levele Németh S. Katalin könyvtárvezetőnek – könyvtári irattár.

1948-ból, és egy átvételi elismervényt, amely szerint az elkészült nyomtatványokat a Kelet-Európai Tudományos Intézetben vették át,⁴⁹ amelyet ezután nem sokkal felszámoltak, s könyvei a megszüntető rendelettel egyúttal létrehozott akadémiai intézetek⁵⁰ könyvtáraiba kerültek, de ezekben nem sikerült nyomára bukkanni Szabó Dezső könyvtárából származó anyagnak. (Nagyobb mennyiségű ex librises kötetről nem tudnak a kollégák, és az állomány jellegének, illetve a bekerülés módjának vizsgálata sem vezetett egyelőre eredményre. Kérdés, hogy 1948-ban az Eötvös Collegiumon kívül vállalta-e bármelyik intézmény Szabó Dezső „örökségét”.) A 3000 ex libris ügye azért igazán izgalmas, mert a Collegiumba szállított anyagnál (9300) épp ennyivel többre (13 ezerre) becsülték egykor a könyvtár nagyságát. Ezért kérek ezúton is minden kollégát, ha nagyobb mennyiségű Szabó Dezső ex librisrel ellátott könyvre bukkan gyűjteményében, jelezze!

⁴⁹ MNL OL XIX-I-1-h-90/a-2-198942-1948: A Kelet-Európai Tudományos Intézet átvételi elismervénye 3000 db Szabó Dezső ex librisről, valamint az Egyetemi Nyomda számlája ugyancsak 3000 db ex librisről („Szabó Dezső könyvtárából”). – A Collegium még 1947 decemberében kapott 9000 db-ot (41. l.), amelyeket egyből be is ragasztottak a könyvekbe. Ezúton is köszönöm Keresztes Csabának, a Nemzeti Levéltár munkatársának segítségét!

⁵⁰ 4231/1949. MT rendelet.

MARKÓ, VERONIKA

La première et la dernière bibliothèque de Dezső Szabó

Tout au long de sa vie, l'écrivain Dezső Szabó (1879–1945) a passionnément collectionné les livres. Entre 1900 et 1904, il était étudiant du Collège Eötvös József, fondé sur l'exemple de l'École normale supérieure de Paris. Lors de ses passages en France, il acquit une quantité très importante de livres. Les lettres et les autres sources conservées aux archives du Collège Eötvös révèlent qu'en 1914 sa première collection de livres a été saisie à cause des dettes qu'il avait accumulées. Ne pouvant pas récupérer ses livres, il a demandé en 1916 au directeur du Collège – Géza Bartoniek – de racheter la collection, qui est conservée depuis dans la Bibliothèque Eötvös de l'Institut littéraire de l'Académie hongroise des Sciences. En 1947, une partie importante de la dernière collection de l'écrivain (mort lors du siège de Budapest), composée de quelque 6000 volumes, a également été transportée à la Bibliothèque Eötvös, grâce aux efforts de Dezső Keresztury, alors ministre de la culture et directeur du Collège.

Keywords: bookcollector, privat library, written heritage, Szabó Dezső, Eötvös College

KÖZLEMÉNYEK

Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Ms I 3c jelzetű antifonáljának egy töredéke a Nagyszombati Városi Levéltárban. A Pozsonyi Állami Levéltár Nagyszombati Fióklevéltárában (Štátny archív v Bratislave pobočka Trnava) a IIIId/599 jelzetű nagyszombati számadáskönyv (*Liber restantiarum* 1659, 1670, 1676) kötése egy pergamen antifonále-töredék a 15. század közepéről. Az in situ töredéknek jelenleg csak az egyik oldala vizsgálható. Mérete 434 × 312 mm, a levél szélei a kötéstáblára belső oldalára vissza vannak hajtvva és a kiragasztott előzéklappal letakarva. Az írástükör, melynek felső szélén egy csik ugyancsak a hajtásba esik *385 × 250 mm, eredetileg 390 × 250 mm. Az írás a liturgikus kódexeknél használt igényes gótikus könyvírás. Hangjelzése metzigót–magyar keveréknotáció öt vörös vonalon, dupla keretvonalakkal, c- és f-kulcsokkal. A custos kvadrátformájú, ami cseh hatást tükröz, a magyar notációra a rombikus custos-forma jellemző (Pozsony, Szepesség, Esztergom). A clivis derékszögű alakzat (tipikus metzi írásmód), ahol az alsó hang levágott formájú (szepességi és lengyel kéziratokra jellemző). Egy oldalon nyolc szöveg- és kottasor van. A kottaszisztéma magassága 30–32 mm, punctum 7 × 7 mm, custos: 5 × 4 mm.

A töredék az antifonále *Commune sanctorum* részéből, a püspök hitvalló (*Commune unius Confessoris/Commune unius Confessoris Episcopi*) éjszakai zsolozsmájának rezponzóriumaiból őrzött meg egy részletet:¹ Noct. II. R. 2. [*Iste homo ab adolescentia ...; V. Ec*]ce homo sine querela verus dei cultor abstinens se ab omni opere malo et permanens in innocentia sua;² R. 3. *Amavit eum dominus et ornavit eum stolam glorie induit eum et ad portas paradisi coronavit eum.*³

Amikor 2014-ben eredetiben megnézhettem az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Ms. I. 3c jelzetű, esztergomi rítusú antifonálját,⁴ notációja rögtön nagyon emlékeztetett erre a nagyszombati kódextöredékre. Az alapos összevetés megerősítette a hangjegyek, kulcsok, custos-forma azonosságát, s így megállapíthatjuk, hogy a számadáskönyv bekötésére felhasznált kódexlap – az apró méretbeli eltérések ellenére – ebből az antifonáléból származik.

EVA VESELOVSKÁ

¹ A II. nokturus 2. és 3. rezponzóriuma, I. *Corpus Antiphonarium Officii, Ecclesiarum Centralis Europae. V/B Strigonium (Sanctorale)*, Kovács, Andrea (ed.), Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 2006. 313. Nr. 5.1305.0290–5.1305.0300.

² DOBSZAY, László, SZENDREI, Janka, *Responsories*, I–II, Bp., Balassi Kiadó, 2013, 8098.

³ DOBSZAY, SZENDREI 2013, i. m. 2054.

⁴ RADÓ, Polycarpus, *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1973, 528–529, Nr. 180; KÖRMENDY Kinga, *A Knauz-hagyaték kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1979 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, Új sorozat, 7), 82; SZENDREI Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1981 (Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez, 1), 30–31, C 9.

Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Pálóci-antifonale⁵ néven, Ms I. 3c és Ms I. 3d jelzettel két 15. századi, csonka antifonálét őriz. Az antifonále-kötetek első leírásakor Radó Polikárp műfaji és időbeli rokonság alapján, feltételeesen ugyan, de összekapcsolta a de tempore részt tartalmazó, díszítetlen kötetet (Ms. I. 3d.) a de sanctis rész nyári és őszi időszakának antifóniáit tartalmazó díszített kötettel (Ms I. 3c.).⁶ Berkovits Ilona leírásában tényként vette át a két kötet összetartozását, de csak a díszített kötetet foglalkozott.⁷ A díszítés szerinte rokonítható az ún. Pálóci-missale díszítésével (OSZK Cod. lat. 395), mely Pálóci György érseksége (1423–1439) idejére datálható (innen az elnevezés). Radó leírásából tévesen vonta le Berkovits Ilona azt a következtetést, hogy az Ms. I. 3c antifonálét az esztergomi Szent Adalbert székesegyház számára készítették. A zenetörténeti vizsgálatok nem igazolták a kötetek székesegyházi rendeltetését,⁸ Török Gyöngyi nem talált közvetlen rokonságot az Ms I. 3c és a Pálóci-missale (OSZK Cod. Lat. 359) díszítése között.⁹ A díszített Ms. I. 3c és a díszítetlen Ms. I. 3d kódexek tehát sem Pálóci György esztergomi érsekségének időszakához (1423–1439), sem az esztergomi székesegyházhoz nem kapcsolhatók. A két kódex valójában nem is tartozik össze, tartalmilag nem egészítik ki egymást, formailag is különbözőek. Az Ms. I. 3c a 15. század közepe után, az esztergomi rendtartomány egyik észak-nyugati egyháza számára készülhetett a notáció jellegzetességei alapján. Az Ms. I. 3d valamivel később, 1480 körül készült és notációja az érseki székhely gyakorlatához közelebb áll. Közös azonban a két kódex újkori utóélete: 1543 és 1630 között a nagyszombati Szent Miklós templomban voltak használatban, amely ebben az időszokban az esztergomi érseki rendtartomány székesegyháza volt. A Főszékesegyházi Könyvtárban Palkovics György könyvtáros 1804-ben vette a kódexeket állományba.

Eredetileg mindkét antifonálé több kötetes volt. Az Ms I. 3c esetében az f. 59^r lapszéli bejegyzése utal egy másik kötetre: „in alio libro istam ant. inveni 31^r”. Az Ms I. 3d kötet ’de tempore’ és egykori ’de sanctis’ részéből is maradtak fenn töredékek,¹⁰ melyekbe az esztergomi Főkáptalan magánlevéltárában a garamszentbenedeki birtokfelügyelők 1659–1696 közötti elszámolásait fűzték össze. A káptalannak benyújtott számadásokat helyben kötötték be, nem vitték ki a káptalan épületéből.¹¹ Az Ms I. 3c kötetből származó töredék eddig nem volt ismert. A csonka antifonále a ’commune martyrum’ miséinél szakad meg, néhány levélnyi távolságra az Eva Veselovska által most azonosított töredék szövegétől. A töredékbe egy nagyszombati könyvkötő kötötte 1676 után a városi magisztrátus hátralékokat nyilvántartó említett kötetét.

1630-ban a nagyszombati zsinat rögzítette a római rítus kötelező használatát. Az esztergomi rítusú liturgikus kódexekből ezután vághattak ki lapokat másodlagos felhasználás céljából. A most azonosított antifonále-levél a nagyszombati könyvkötők tevékenységére hívja fel a figyelmet. Mű-

⁵ A Főszékesegyházi Könyvtár kézíratairól Kovách Zoltán könyvtárigazgató 1964-ben egy annotált jegyzéket készített, és ebben Berkovits megállapításai alapján „Pálóci-féle kétkötetes antifonárium” névvel ismertette a két liturgikus kódexet. Dr. KOVÁCH Zoltán, *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár története a II. századtól 1820-ig*, Kieg., vál., bibliogr., névmutatót összeáll. és közread. Szepesi Zsuzsanna, Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, 2011², 16, 46.

⁶ RADÓ Polikárp, *Esztergomi könyvtárak liturgikus kézíratai = Pannonhalmi Főiskola Évkönyve* 1940/41, 116–119; Radó 1973, i. m. 528–529. (180. sz.)

⁷ BERKOVITS Ilona, *A kódexfestészet emlékei a Főszékesegyházi Könyvtárban = Magyarország műemléki topográfiája*, 1., Esztergom, GENTHON István (szerk.), Bp., 1948, 292–294 (2. sz.).

⁸ SZENDREI 1981, i. m. 30–31, C 8-9, F 40.

⁹ TÖRÖK Gyöngyi, *Esztergomi antifonále*, Katalógustétel = *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437*, II, Katalógus, Beke László, Marosi Ernő, Wehli Tünde (szerk.), Bp., Budapesti Történeti Múzeum, 1987, 375–376, M 16.

¹⁰ KÖRMENDY 1979, i. m. 79–84. (Ms I 3d töredékeinek leírása); SZENDREI 1981, i. m. F 40.

¹¹ KÖRMENDY 1979, i. m. 95–96. (garamszentbenedeki birtok prefektus-számadásainak borítói).

kódésük, könyvkötészeti anyagbeszerzésük, kereskedelmi kapcsolataik ismeretében talán tisztázható lenne az a kérdés is: hogy kerülhetett a káptalan tulajdonában lévő kódexből a kivágott lap a könyvkötőhöz. Esetleg a kódexből hiányzó többi lapnak is nyomára lehetne bukkanni, ehhez azonban további, nagyszombati levéltári kutatások szükségesek.

KÖRMENDY KINGA

Az OSZK Cod. Lat. 423-as kódex „poeta christianus”-a. A Cod. Lat. 423 nagy valószínűséggel azon corvinák egyike, amelyek eredetileg Janus Pannonius könyvtárába tartoztak.¹ A vegyes tartalmú kézirat 1^v–9^v lapjain egy hexameterben megírt, 473 soros tanköltemény olvasható az istenek származásáról. A mű egy másik példányát a bécsi Nationalbibliothek ÖNB Cod. 250 jelzetű kódexe őrzi. Szerzőjét „ismeretlen” vagy „keresztény költőként” tartja számon az osztrák és magyar kodikológiai szakirodalom. Az utóbbi megjelölés a bécsi Hofbibliothek 1835-ben megjelent Endlicher-féle katalógusában olvasható először,² s innen öröklődött át a Corvina-katalógusokba, előbb Fögel József,³ majd Csapodi Csaba,⁴ végül Madas Edit⁵ listájába is. A bécsi Nationalbibliothek legutóbbi, elektronikus katalóguscédulájának elkészítője egyszerűen ’unbekannt’-nak nevezi a költőt, ahogy az OSZK digitális Corvina-gyűjteményében is ismeretlen szerzőként tartják számon.

A szóban forgó *poeta christianus* azonban nem ismeretlen szerző. Műve a bécsi és budapesti kézirat mellett több más kódexben is ránk maradt, nyomtatványban is napvilágot látott, sőt a közelmúltban két kritikai kiadása is megjelent. A közel ötszáz sornyi szöveg a svájci Muri városában született Konrad (1210–1281) *Novus Graecismus* című, tíz kötetes tankölteményének IX. könyvéből származik, annak 691-től 1164-ik soráig tartó szakasza. A *Genealogia deorum* címmel is jelölt részletet Konrad von Mure (másként magister Chuonradus) később *Fabularius* című mitológiai enciklopédiájába is beillesztette, a három részes kompendium középső részeként. A *Novus Graecismus* modern kritikai kiadásának elkészítője, Alexandru N. Cizek a mű 14 kéziratát sorolja föl a recenzió részeként.⁶ Többségük a 15. században keletkezett. A *Fabularius* modern kiadója a mű 6 kézirati példánya, valamint a 1470 körül Berthold Ruppel által Baselben kiadott nyomtatványa alapján dolgozott.⁷

Az istennemzedékeket áttekintő részlet különösen népszerű lehetett a 15. században. Ezt bizonyítja, hogy nem csak a – jelenleg Budapesten és Bécsben őrzött – két itáliai kódex őrizte meg önálló egységként, a *Novus Graecismus*ból kiemelve, hanem a British Library Cotton Julius VII, a British Library Arundel 376, a müncheni Bayerische Staatsbibliothek Clm. 6722 (III 904), valamint a Bibliothèque nationale et universitaire de Strasbourg Ms. 0.088 jelzetű kéziratai is. Ezek a másolatok a *Novus Graecismus* szövegének konstituálásához aligha járulhatnak hozzá (Cizek meg sem említi őket), de kultúrtörténeti szempontból mindenképp tanulságosak lehetnek. A *Genealogia deorum* forrásainak feltérképezésére elsőként Anton Mayer tett kísérletet,⁸ eredményeit jelentősen módosította és kibővítette van de Loo előbb már említett kiadása bevezetőjében. Jóval

¹ CSAPODI Csaba, *Janus Pannonius könyvei és pécsi könyvtára = Janus Pannonius*, Tanulmányok, Kardos Tibor, V. Kovács Sándor (szerk.), Bp., Akadémiai Kiadó, 1975, 195.

² ENDLICHER, Stephan, *Catalogus codicum philologicorum latinorum Bibliothecae Palatinae Vindobonensis*, (Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Palatinae Vindobonensis, 1), Wien, 1836. Nála CCCXCVII a kódex sorszáma.

³ FÖGEL József, *A Corvina-könyvtár katalógusa = Bibliotheca Corvina*, Berzeviczy Albert, Kollányi Ferenc, Gerevich Tibor (kiad.), Bp. 1927, 59–81 (9-es tétel).

⁴ CSAPODI Csaba, *The Corvinian Library*, History and Stock, Bp., Akadémiai Kiadó, 1973, 443 (935-ös tétel).

⁵ MADAS Edit, *La Bibliotheca Corviniana et les corvina authentiques = Matthias Corvin*, Les bibliothèques princières et la genèse de l’État moderne, 15–17 novembre 2007, Éd. J-F. Maillard, Monok I., D. Nebbiai, Bp., 2009, 65 (153-as tétel).

⁶ CIZEK, Alexandru N., *Konrad von Mure Novus Graecismus*, München, 2009. LXXXII–XCII.

⁷ VAN DE LOO, Tom, *Konrad von Mure, Fabularius*, Corpus Christianorum 210, Turnhout, 2006. Az egyik kézirat (BNF Latin 8169A) az interneten is hozzáférhető: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b90766821/f8.image>.

⁸ MAYER, Anton, *Die Quellen zum Fabularius des Konrad von Mure*, Nürnberg, 1916.

kevesebbet tudunk viszont arról, hogyan hatott a 15. századi humanistákra Konrad *Genealogiája*, miért tudta ilyen sokáig megőrizni népszerűségét, és egyelőre teljes mértékben feltáratlan, hogyan befolyásolta Janus gondolkodását, költői világát ennek a jellegzetesen középkori szellemben megírt műnek a görögségképe.

BOLONYAI GÁBOR

Pozsonyi-e az „I” kódex? Radó Polikárp könyvében 29-es szám alatt a pozsonyi káptalan esztergomi misekönyvének leírása található: *Missale Strigoniense ecclesiae Posoniensis (Codex „I”) S. XV.*¹ Ha végignézzük a kódex naptárát, amelynek január–február hónapja hiányzik, akkor megtaláljuk benne valamennyi magyar vagy az országban kiemelt tiszteletnek örvendő külföldi szent nevét. Két ünneppel szerepel László király (június 27., július 29.) és Imre herceg (szeptember 2., november 5.), míg Adalbertnek a tavaszi (április 23.), Gellértnek az őszi (szeptember 24.) ünnepnapját jelzi a naptár.² András és Benedek zoborhegyi remeték (július 17.) után augusztus 15-én Nagyboldogasszony mellett a *Depositio Stephani regis* olvasható, amit az augusztus 20-i ünnep követ.

Ha a misekönyv korpuszát összevetjük a naptárral, akkor a következő eredményre jutunk. Gellért februári ünnepén, amely egybeesik Mátyás apostol napjával, három könyörgést találunk. Teljes miseanyag szerepel Adalbert és Imre mindkét ünnepén,³ László júniusi valamint András és Benedek júliusi napján. Augusztus 15-én István királyról kommemorációt közöl a kódex, míg augusztus 20-át vigília előzi meg. A naptárban és a korpuszban szereplő magyar szentek alapján jogosan gondolhatjuk, hogy az ország központi rítusát követő misekönyvvel van dolgunk.

Ha azonban a temporálét tüzetesebb vizsgálat alá vetjük, számos meglepetéssel találkozunk. Egy rítus megragadásának egyik legbiztosabb módja a négy nagy Alleluia-széria (húsvét hete, húsvét utáni vasárnapok, pünkösöd hete, pünkösöd utáni vasárnapok) összeállításának meghatározása.⁴

Húsvét hetében, amelynek Alleluia-rendje az esztergomi rítusban meglepően stabil és jellegzetes volt, csupán pénteken tér el forrásunk Esztergomtól, de Zágrábbal sem egyezik meg. Megjegyezzük, hogy bár ezen a napon az esztergomi szerkönyvek leggyakrabban a *Crucifixus surrexit* tételt hozzák, ettől eltérő verzuskijelölésekkel is találkozhatunk a pozsonyi kódexekben,⁵ ám egyikükben sem szerepel a *Surrexit pastor bonus*.

¹ RADÓ Polikárp OSB, *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*, kieg. Mezey László, Bp., Akadémiai Kiadó, 1973, 164–172. A kódex RISM-rendszer szerinti könyvtári jelzete: H–Efkő Ms. I. 20.

² A misszálé elejének hiánya miatt nem tudhatjuk, hogy tartalmazta-e a naptár Gellért február 24-i ünnepét.

³ Adalbert áprilisi ünnepén a húsvéti időszak vértanúinak kommúnis énektételei szerepelnek. Ősszel csak egy rövid, de egyértelmű rubrikát találunk: *Translatio sancti Adalberti Laetabitur iustus de simplici confessore*. (Kétségtől elírás az egyszerű hitvallóra történő utalás a *Laetabitur iustus* introitus után, amelyet kizárólag mártírok ünnepére ír elő a kézirat, és a commune sanctorumban is az egy vértanúról szóló szakaszt indítja.) Imre novemberi ünnepén szeptember 2-a miséjét ismételték meg: *Emerici ducis Os iusti ut in festo ipsius ante Nativitatem beatae Mariae Virginis*.

⁴ Az Alleluia-sorozatokot a következő forrásokkal vetettük össze: Pozsonyi misszálék (H–Bn 214, 215, 218, 219, 220, 222), Csukárdi misszálé (RO–AJ R II. 134), esztergomi missale notatum (SK–BRm EC Lad. 3 és EL 18), kiadva: *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*, kiad. Szendrei Janka, Richard Rybarič, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1982 (*Musicalia Danubiana*, 1); *Missale Strigoniense*, Nürnberg, 1484, kiadva: *Missale Strigoniense, id est Missale secundum almae ecclesiae Strigoniensis, impressum Nurebergae apud Anthonium Koburger, anno Domini MCCCCLXXXIII (RMK III 7)*, kiad. Déri Balázs, Bp., Argumentum Kiadó, 2009 (*Monumenta Ritualia Hungarica I = Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum XVI*); *Missale Zagrabienne*, Venezia, 1511. – Az Alleluia-szériákról I. SZENDREI Janka, *A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*, Bp., Balassi Kiadó, 2005, 237–239, 291–297.

⁵ *Nonne cor nostrum*: H–Bn 218, 222; *Christus resurgens ex mortuis*: H–Bn 219.

Húsvét hete

	„I” kódex	Esztergom	Zágráb
hétfő	Angelus Domini + Respondens autem angelus	=	Nonne cor nostrum
kedd	Surgens Iesus Dominus	=	=
szerda	Christus resurgens ex mortuis	=	=
csütörtök	In die resurrectionis meae	=	=
péntek	Surrexit pastor bonus	Crucifixus surrexit	Surrexit Altissimus
szombat	Haec dies Laudate pueri + Sit nomen Domini	=	=

Húsvét után minden vasárnapra két külön Alleluiát írtak elő a források. Bár ez a sorozat a miseliturgia legkésőbbi eleme, ezért összeállítására Európa-szerte változékonnyabb, a központi magyar hagyomány mégis feltűnően egységesnek mutatkozik. Esztergom tételei közül csak három szerepel kódexünkben, de sohasem azonos liturgikus funkcióban. Ugyanez a három verzus megtalálható Zágrábban is, s közülük egy, a *Surrexit pastor bonus* szerkönyvünkkel egyezően, húsvét második vasárnapjának második tételeként. Misszálénk fennmaradó darabjai közül csupán az *In resurrectione tua Christe* bukkan fel két pozsonyi misekönyvben a második illetve a harmadik vasárnap második Alleluiájaként.⁶ Hiányzik viszont négy, a központi rítusban stabilan jelenlévő tétel: *Post dies octo*, valamint a János-evangéliumból vett három verzus (*Modicum et non videbitis*, *Vado ad eum*, *Usquemodo non petistis*).

Húsvét utáni vasárnapok

	„I” kódex	Esztergom	Zágráb
D1	In resurrectione tua Christe	Angelus Domini Post dies octo	Post dies octo Surrexit Dominus
D2	Haec dies Surrexit pastor bonus	Surrexit pastor bonus Ego sum pastor bonus	Pascha nostrum Surrexit pastor bonus
D3	Benedictus es Dei Filius Angelus Domini + Respon- dens autem angelus	Surrexit Dominus et occurrens Modicum et non videbitis	Surrexit Christus Modicum et non videbitis
D4	Cantate Domino canticum Christus resurgens ex mortuis	Surrexit Christus Vado ad eum	In die resurrectionis meae Vado ad eum
D5	Eduxit Dominus In die resurrectionis meae	In die resurrectionis meae Usquemodo non petistis	Angelus Domini Usquemodo non petistis

Pünkösd hetében minden nap egy állandó és egy változó verzusú Alleluia hangzott el. Mind az állandó tétel kiválasztásában, mind pedig elhelyezésében kétféle gyakorlat létezett. Zágráb, korai forrásaink és a legtöbb magyar belső hagyomány egy régi tételt (*Emitte Spiritum*) írt elő minden napra első helyen. A későbbi esztergomi szerkönyvek ezzel szemben állandó Alleluiaként a *Veni Sancte Spiritust* jelölték ki második helyen. Ennek a hétnek a rendje – talán a kántorbőjt miatt –

⁶ H–Bn 218: D3, H–Bn 219: D2.

variábilisabb volt, mint a másik három széria, viszont Esztergomban a repertoár kevésbé cserélődött, mint az elrendezés. Bár kódexünkben pünkösd szerdától az évközi hatodik vasárnapig hiány van, a megmaradt szakaszból mégis rekonstruálható a darabok elosztása: Esztergomhoz hasonlóan a *Veni Sancte Spiritus* az állandó tétel, ám azzal ellentétben nem a második, hanem az első helyen.

Pünkösd hete

	„I” kódex	Esztergom	Zágráb
vasárnap	Veni Sancte Spiritus Paraclitus Spiritus	Emitte Spiritum Veni Sancte Spiritus	Emitte Spiritum Veni Sancte Spiritus
hétfő	Veni Sancte Spiritus Sancti Spiritus Domine corda	Dum complerentur Veni Sancte Spiritus	Emitte Spiritum Spiritus Domini replevit
kedd	Veni Sancte Spiritus Dum complerentur	Paraclitus Spiritus Sanctus Veni Sancte Spiritus	Emitte Spiritum Dum complerentur
szerda	hiány	Spiritus Domini replevit Veni Sancte Spiritus	Emitte Spiritum Paraclitus Spiritus Sanctus
csütörtök	hiány	a vasárnapi mise	a vasárnapi mise
péntek	hiány	Loquebantur variis linguis Veni Sancte Spiritus	Emitte Spiritum Non vos relinquam orphanos
szombat	hiány	Dum complerentur Paraclitus Spiritus Sanctus Spiritus Domini replevit Loquebantur variis linguis Laudate Dominum omnes	Emitte Spiritum Spiritus Domini replevit Paraclitus Spiritus Sanctus Veni Sancte Spiritus Benedictus es Domine Deus Laudate Dominum omnes

A pünkösd utáni Alleluia-szériát a kódex lakúnája miatt csak a hatodik vasárnaptól tudjuk összeállítani. Ebből a sorozatból három tétel érdemel említést. Bár az *Omnes gentes plaudite manibus* három pozsonyi misekönyvben is megjelenik,⁷ a központi hagyományban mégis jóval gyakoribb az *In te Domine speravi* verzus alkalmazása. A huszadik vasárnap *Laudate Dominum omnes gentes* tétele nem Esztergomra, hanem Zágrábra jellemző választás. Nem szerepel viszont misekönyvünkben a mindkét tradícióban megjelenő *Qui confidunt* Alleluia.

⁷ H–Bn 218, 219, 222.

Pünkösd utáni vasárnapok

	„I” kódex	Esztergom	Zágráb
D1	hiány	Verba mea	Verba mea
D2	hiány	Domine Deus meus	Domine Deus meus
D3	hiány	Deus iudex	Deus iudex
D4	hiány	Diligam te	Diligam te
D5	hiány	Domine in virtute tua	Domine in virtute tua
D6	Omnes gentes plaudite	In te Domine speravi	In te Domine speravi
D7	Magnus Dominus et laudabilis	=	=
D8	Eripe me de inimicis	=	=
D9	Te decet hymnus	=	=
D10	Attendite popule meus	=	=
D11	Exsultate Deo adiutori	=	=
D12	Domine Deus salutis meae	=	=
D13	Domine refugium factus	=	=
D14	Venite exsultemus Domino	=	=
D15	Quoniam Deus magnus	=	=
D16	Domine exaudi orationem	=	=
D17	Paratum cor meus	=	=
D18	In excitu Israel	=	=
D19	Dilexi quoniam exaudivit	=	=
D20	Laudate Dominum omnes	Dextera Domini	=
D21	Dextera Domini	Qui confidunt	=
D22	De profundis clamavi	=	Qui confidunt
D23	Qui sanat contritos	=	De profundis clamavi

A négy sorozat meghatározása és az esztergomi, valamint zágrábi hagyománnyal való összehasonlítása olyan mértékű eltéréseket mutatott, amelyek szükségessé teszik a további vizsgáldást. Bár a mise legvariábilisabb, mintegy függetlenségű, szigorú liturgikus előírásokkal nem szabályozott eleme volt, mégis fontos információval szolgálhat a szekvenciakészlet. A magyar szentek „prózái” közül László (*Novae laudis attollamus*) és István király (*Corde, voce, mente pura*) tétele szerepel a prozárumban. Nem tartalmazza viszont a gyűjtemény Imre szekvenciáját (*Stirps regalis proles regis*) és két magyar eredetű tételt (hitvalló: *Quem invisibiliter*, közvasárnap: *Omnes una celebremus*). Ezeknél sokkal figyelemreméltóbb egy másik darab hiánya: a kizárólag esztergomi szerkönyvekben, de azokban mindig megjelenő Adalbert-próza (*Corona sanctitatis et immortalitatis*) sem kapott helyet a misekönyvben. Néhány tétel viszont forrásaink közül kizárólag ebben jelenik meg: *Glorietur totus mundus* (Ákos és társai), *Festum agat totus mundus* (Jakab), *Gaude mater Anna gaude* (Anna), *Magne Deus mirabilis* (Orsolya), *Hac in die mentes piae* (Katalin), *Felix virgo Barbara ex stirpe regum genita* (Barbara), *Hic oculis ac manibus* (hitvalló).⁸

⁸ A *Hic oculis ac manibus a Sacerdotem Christi Martinum* Márton-tétel divíziója, 8–9. vers-párja, ám forrásunk mind a rubrikában (*de uno confessore*), mind a szekvencia szövegében (9a: *Igitur te cuncti poscimus, o N, ut ...*) névbelyettesítéssel egyértelműen hitvalló ünnepére írja elő.

Ha a temporále készletét vesszük szemügyre, akkor leginkább húsvét hete érdemel figyelmet. Miskönyvünk főszövegében – és meglepő módon csak itt, a prozáriumban nem – a hét minden napjára incipitekkel jelzett szekvenciák szerepelnek,⁹ amelyek közül kettő (*Haec est sancta sollemnitas, Carmen suo dilecto*) a magyar eredetű források közül kizárólag itt tűnik fel.

A többi műfajból azokat a tételeket emeljük ki, amelyeknek azonos liturgikus funkcióban történő elhelyezésére az összehasonlításához felhasznált forrásokban nem bukkantunk. Ilyen a Mennybenmenetel és az azt követő vasárnap offertórium (Viri Galilaei illetve *Ascendit Deus in iubilatione*), amely az esztergomi szerkönyvekben fordított sorrendben szerepel. Bár nem teljesen egységes a központi rítus az őszi kántorböjt graduáléinak kijelölésében, mégis legtöbb forrásunkban szerdán a *Quis sicut Dominus Deus noster* és a *Tribulationes cordis mei* tétel jelenik meg, míg az „I” kódex a *Suscitans a terra inopem*, illetve a *Quis sicut Dominus Deus noster* graduálét közli. Szombaton Esztergomban a *Propitius esto Domine–Dirigatur oratio mea–Protector noster aspice Deus–Salvum fac populum tuum* graduálesorozat szerepel, forrásunkban viszont a *Dirigatur oratio mea–Protector noster aspice Deus–Iacta cogitatum tuum–Propitius esto Domine* tételek. Ugyanennek a napnak az introitus-zsoltára a központi hagyományban *Venite exsultemus Domino*, a vizsgált kéziratban *Praeoccupemus faciem eius*.

Találunk-e kódexünk Alleluia-szériáihoz és húsvét heti szekvenciaelosztásához hasonlót vagy azzal megegyezőt? Hazai szerkönyveink között – az előzőekben jelzett, elszórta megjelenő néhány tételen kívül – nem bukkantunk misszálénk anyagához közelállóra. A külföldi források közül viszont egy augsburgi nyomtatott miskönyv¹⁰ nemcsak az Alleluia-sorozatokat és a húsvét heti szekvenciakijelölés tekintetében azonos teljesen kódexünkkel, hanem minden egyes tételében tökéletes egyezést mutat. (Egyetlen eltérést a nagyböjti traktusoknál találtunk, amire a későbbiekben kitérünk.) A magyar hagyományban unikális „prózák” közül az augsburgi nyomtatvány tartalmazza Anna, Orsolya és Katalin tételét is. Ha a mise olvasmányai közül az esztergomi rítus és az „I” kódex, valamint az augsburgi miskönyv nagyböjt csütörtöki evangéliumait vetjük össze, mint kevésbé egységes, s ezért az egyes tradíciókat jobban jellemző perikópákat, akkor ott is ugyanezt a megfelelést találjuk, vagyis a „pozsonyi” kódex a német forrással és nem Esztergommal tart.¹¹ Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy a kódex temporáléja egészen bizonyosan nem a központi magyar rítus tanúja, hanem Augsburg szokásrendjét követi.

A szanktorále jóval változékonyabb, divathatásoknak kitett anyaga mind az ünnepek, mind a tételek kijelölését tekintve már a magyar tradíció jellegzetességeit mutatja azzal a kis eltéréssel, hogy Luca napján csupán három könyörgés szerepel, az Esztergomban kiemelt tiszteletnek örvendő Becket Tamás miséje pedig egyáltalán nem jelenik meg a kódexben. Utóbbinál nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy nem ebben a szakaszban, hanem – a karácsonyi időszak szentjeihez (István első vértanú, János evangélista, Aprószentek) hasonlóan – a temporáléban, karácsony után közölték, ám a kézirat eleje nagyböjt második vasárnapjáig hiányzik. Szembeötlő vonása a misszáléknak, hogy László és István király szekvenciáján kívül egyetlen saját szövegű énektételt sem ad a magyar szentek ünnepein, hanem kizárólag kommunis darabokat ír elő. Egyébként is mértéktartó a saját Alleluiaik használatában, hiszen a megszokott ünnepeken kívül¹² lényegében csak György

⁹ Hétfő: *Pangamus Creatoris*, kedd: *Agni paschalis esu*, szerda: *Laudes Deo concinat orbis*, csütörtök: *Grates Salvatori*, péntek: *Haec est sancta sollemnitas*, szombat: *Carmen suo dilecto*.

¹⁰ *Missale Augustense*, Venezia, 1510.

¹¹ A kódex hiánya miatt csak nagyböjt 3. hetétől lehet az összehasonlítást elvégezni. Esztergom: 3. hét: Lk 4,38–43; 4. hét: Lk 7,11–16; 5. hét: Lk 7,36–50. „I” kódex és Augsburg: 3. hét: Jn 6,27–35; 4. hét: Jn 5,17–29; 5. hét: Jn 7,40–53.

¹² Pálforduló, Szent Kereszt, János a Porta Latina előtt, Keresztelő János, Péter és Pál, Pál emlékezete, Sarlós Boldogasszony, Mária Magdolna, Vasas Péter, István első vértanú megtalálása,

(*Georgii martyr Christi sanctissime sedule*), Bertalan (*Vox sancti Bartholomaei*) és Orsolya (*Ursula sponsa Christi egregia*) kap saját tételt. György félig kommúnis darabja a középkori Magyarország valamennyi egyházmegyéjében ismert volt, míg Bertalan Alleluíája – annak ellenére, hogy kéziratokban ritkán jelenik meg – helyet kapott a pécsi és az esztergomi nyomtatott misekönyvekben.¹³ Orsolya szintén félig kommúnisnak tűnő tétele kódexünkön kívül ma csupán egy kassai graduáléból dokumentálható.¹⁴

Hogy minden kétséget kizáróan magyarországi használatra készült a kódex, azt a magyar szentek naptárban és korpuszban való megjelenése mellett a nagyszombati litánia – benne Adalbert, István király, Imre herceg, László király –, László és István király szekvenciája, valamint a *Rex regum* traktus bizonyítja. A litánia mellett ez az egyetlen pont, ahol a misekönyv másolója a temporáléban eltért augsburgi mintapéldányától, amely a nagyböjt idejére kizárólag a *Domine non secundum peccatát* írta elő, és az *Oculi* vasárnapot követő szerdán behozta a magyar eredetű tételt.

Vajon melyik egyháznak másolták a misszálét? Erre vonatkozóan talán a kódex végén szereplő könyörgések nyújthatnak némi útbaigazítást. A 243^v főlíon *De sancto Colomanno Stephano Emerico atque Ladislao* felirattal egy orációsorozatot találunk, amely megerősíti a magyarországi rendeltetést. Az első helyen szereplő Kálmán – aki a Bécshez közeli Stockerauban halt mártírhalált 1012-ben – tisztelete hazánkban István király koráig nyúlik vissza, és nyomai még a 15. században is felfedezhetők. Zsolozsmája is megjelenik egy 14–15. század fordulójáról származó szepességi breviáriumban.¹⁵ Ereklýjét 1517-ig a székesfehérvári bazilikában őrizték. A fogadalmi misékben a három magyar szent királlyal emlékeztek meg róla. A sorozatból az első oráció a nyomtatott esztergomi misekönyvben is szerepel, mint *alia* könyörgés olyan szentekről, akiknek ereklyéi a templomban vannak.¹⁶ Ugyanezeket a könyörgéseket hazai szerkönyveink közül forrásunkon kívül csupán két misszálé tartalmazza.¹⁷

Ezt a ciklust négy Mindenszentek, valamint az *A cunctis* kezdetű sorozat követi, amelyben Mária és Péter-Pál után, Mindenszentek előtt a kódexek egy részében vagy az egyházmegye védőszentjének vagy – szerzetesi misszálékban – a rendalapítónak a neve jelenik meg jelentősen meg-

Lőrinc, Nagyboldogasszony, Kisboldogasszony, Mihály, Márton, Erzsébet (*Sancta Dei famula*), Katalin (*Katherina virginum praeclsa fulges*), András, Miklós, Szeplőtelen Fogantatás.

¹³ Az apostol tiszteletét talán a burgundiai származású Bertalan pécsi püspök (1219–1251) terjeszthette el, aki Endre király (1205–1235) második feleségének, a szintén francia Jolántának volt házi papja. Endre a szentföldi keresztes hadjáratról (1217–1218) számos ereklyével, köztük Szent Bertalan balkezével tért vissza. Ezt követően nevezte ki a király pécsi püspöknek Bertalant, akinek szülőföldjén ebben az időben kiemelkedő volt az apostol tisztelete. Pécssett a legjelentősebb városi plébánia mellett egy ispotálynak és egy testvérületnek volt Bertalan a patrocíniuma. L.: TIMÁR György, *A szentisztelet Pécssett, a középkorban (patrocínium, titulus ecclesiae) = Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon*, szerk. Font Márta, Pécs, Pécs Története Alapítvány, 2001, 70–71 (Tanulmányok Pécs történetéből, 9). KOSZTA László, *Egy francia származású főpap Magyarországon = Aetas*, 9(1994), 1, 64–88.

¹⁴ H–Bn 172b. *Ursula sponsa Christi egregia ora caelestem Filium ut nobis auxilium in caeli det curia per aeterna saecula.*

¹⁵ RO–AJ R. III. 94. L. KOVÁCS Andrea, *Corpus Antiphonarium Officii–Ecclesiarum Centralis Europae V/B Esztergom/Strigonium (Sanctorale)*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 2006, 264–265.

¹⁶ L. DÉRI 2009, 584: *De sanctis, quorum reliquiae in hac continentur ecclesia.*

¹⁷ H–Bn MNy 17, Archiv hl. m. SR Bratislavy – Zbierka cirkevných rukopisov EL 13. L. LAUF Judit, *Bécs és Sopron középkori liturgikus gyakorlatának összefüggései a soproni kódextöredékek alapján = Magyar Könyvszemle*, 2009, 273–304.

könnyítve a lokalizálást.¹⁸ Forrásunkban viszont nem szerepel semmiféle név ezen a helyen. Ennek egyik oka az lehet, hogy a könyörgéseket e kiegészítés nélkül másolták,¹⁹ s akkor nem segítenek a szűkebb eredet meghatározásában, vagy a védőszent az orációban egyszer már említett Mária, Péter, esetleg Pál volt. Ebben az esetben négy püspökség (Győr, Várad, Vác, Pécs) jöhetne szóba rendeltetési helyként.

Mit tudunk tehát ma a pozsonyi „I” kódexről? Temporáléját minden kétséget kizáróan egy augsburgi misekönyvből másolták a magyar liturgikus gyakorlat és hagyomány számára minimális változtatásokkal (litánia, *Rex regum* traktus). Naptára és szanktoráléjának összeállítása az esztergomi rítus forrásaira jellemző, prozárúma a magyar törzsanyag 64 tételéből 48-at tartalmaz. A temporále, a szanktoráléban a saját szövegű Alleluiák kis száma, a magyar szentek propriumtételeinek, valamint az Adalbert- és Imre-szekvenciának a hiánya alapján úgy gondoljuk, hogy forrásunkat nem tekinthetjük az esztergomi egyházmegye hagyományát tükröző szerkönyvnek, inkább egy, az érsekség egyik szufragán püspökségének területén található templom misekönyvének. Mi lehet a kódex kétarcúságának oka? Nem tartjuk valószínűnek, hogy tudatos döntés alapján került volna egymás mellé az augsburgi és az esztergomi, két, egymástól teljesen eltérő liturgikus tradíció anyaga. Más támpontunk egyelőre nem lévén inkább azt feltételezhetjük, hogy a scriptornak nem állt rendelkezésére esztergomi temporále, ezért egy számára hozzáférhető misszálét használt fel munkája során.

KOVÁCS ANDREA

¹⁸ L. DOBSZAY László, *Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája = Zenetudományi Dolgozatok 1984*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1984, 8–10.

¹⁹ Pl. H–Bn 91, 92, 219, 222, TR–Itks 60, US–NYpm M.A.G. 7, heltau misszále (Nagydisznód, evangélikus plébánia, jelzet nélkül), stb.

Egy ismeretlen 16. századi história a tatárjárásról a Petrovay-énekeskönyvben. A *Petrovay-énekeskönyv* minden régi magyar irodalommal foglalkozó kutató számára ismerős gyűjtemény lehet. Ferenczi Zoltán 1916-os tanulmányában¹ részletesen ismertette a kötet külsejét, történetét és tartalmát, amelyből megtudhatjuk, hogy rendkívül vegyes összetételű énekeskönyvről van szó: szerepel benne több história, egy részlet a *Salamon és Markalf*ből, sőt még a Miatyánk is román nyelven. Mindennek ellenére azonban az egyik legnagyobb értékét a közelmúltig nem fedezték fel.

Ferenczi tartalom-felsorolásának 8. eleme a *Bella Királynak a 'Pogany' Tatár Hamokkal valo adallyaról szép Hiftora* címet viseli, a rövid leírás szerint pedig vagy a Heltai-féle *Cancionaléból*,² vagy az azzal megegyező szöveget közlő, szintén 1574-ben megjelent alkalmi nyomtatványból³ másolták. Ez a közlés azonban helytelen. A két nyomtatványban valóban ugyanaz a vers szerepel, Temesvári Jánosnak ez az írása, azonban az egyetlen sorában sem egyezik meg a *Petrovay-ék*-ben található énekkel, mivel az egy eddig teljesen ismeretlen, új história a 16. századból. Témájuk természetesen közös, amint a feldolgozás módja is hasonló, egyéb különbségeken kívül azonban például a forrásuk sem ugyanaz.⁴ Mielőtt azonban részletesen leírnám a Béla-história fontosabb adatait, célszerűnek látszik a két szöveg szakirodalmi adatait számba vennünk.

A *Régi Magyar Költők Tára* VIII. kötetében Dézsi Lajos így kezdi a Temesvári históriához fűzött jegyzeteit: „Temesvári János Tatárjárás Krónikájának két régi kiadását ismerjük.”⁵ A továbbiakból kiderül, hogy a fent említett két nyomtatványra gondol, és teszi ezt annak ellenére, hogy ekkor már tizennégy év telt el Ferenczi tanulmánya óta, tehát tudnia kellene az ott leírt kéziratról is. Mindazonáltal Dézsi természetesen helyesen járt el, hiszen Petrovay Miklós tényleg nem az adott verset másolta le. Mindehhez érdemes azt is hozzátenni, hogy nem csak ő, hanem egyik későbbi RMKT kötet szerkesztője sem szerepelteti ezt a szöveget külön versként, illetve utalást sem tesznek rá semmilyen módon.

A 16. századi magyar vers repertórium⁶ az énekkel kapcsolatban már három forrásról beszél: a *Cancionaléról*, a fent már említett alkalmi nyomtatványról szintén 1574-ből Kolozsvárról (a Zsigmond-krónikával egybekötve), illetve a *Petrovay-énekeskönyvről*.⁷ Az adatbázis készítői tehát akaratlanul is továbbörökítik Ferenczi tévesztését. Illetve csak látszólag, az RPHA ugyanis rosszul határozza meg az ének helyét, mikor az 51r lapra teszi azt, nem pedig a 65v-re, ahol igazából található. Ez a tévedés abból adódik, hogy véletlenül Temesvári István a Kenyérmezei viadalról szóló szövegének adatait közlik ennek a versnek az esetében is. Az tehát egyértelmű, hogy Temesvári szövegének tekintik az írást, csak véletlenül a „rossz” Temesvári adataival párosítják. Ehhez kapcsolódóan fontos információ az is, hogy az adatbázis nem közli a *Petrovay-ék* akrosztichonját, holott ezt meg szokta tenni a kéziratos források esetében is. Ez természetesen magyarázható azal, hogy az elhelyezkedési adatai sem a sajátjai, ennek tükrében viszont kevésbé szerencsés azt a látszatot kelteni, mintha a kézirat is egy lenne a vers forrásai közül és a *Cancionale* változatát

¹ FERENCZI Zoltán, *Petrovay Miklós énekeskönyve = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1916, 201–219. http://epa.oszk.hu/00000/00001/00111/pdf/ITK_EPA00001_1916_02_201-219.pdf [2014. 12. 16.]

² HELTAI Gáspár, *Cancionale*, szerk. Varjas Béla (Bibliotheca Hungarica Antiqua, V), Bp., Akadémiai, 1962.

³ <http://www.arcanum.hu/oszk/lpext.dll/eRMK/1f0f/2167/2373?fn=document-frame.htm&f=templates&2.0>

⁴ Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban Temesvári szövegét a szerző megjelölésével fogom emlegetni, a másik históriát pedig, ismert szerző hiányában, Béla király históriájának, stb. nevezem majd.

⁵ *Régi Magyar Költők Tára: XVI. század*, 8, szerk. Dézsi Lajos, Bp., Akadémiai, 1930, 468.

⁶ *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, I–II, főszerk. Horváth Iván, szerk. Hubert Gabriella, Éditions du Nouvel Objet, Paris, 1992.

⁷ *Petrovay-énekeskönyv*, <http://rpha.elte.hu/rpha/book/MKEVB1-0093> [2014. 04. 19.]

tartalmazná. Ennél is nagyobb baj azonban, hogy nem veszik fel a rekordok közé a Béla királyról szóló másik históriát sem a digitális, sem a papíralapú kiadásban, amivel gyakorlatilag elvesztünk egy verset a 16. századból, adatközlési szempontból mindenképpen. Azért is különösen meglepő ez, mivel Stoll Béla a kéziratos énekeskönyvekről szóló bibliográfiájában közli, mettől meddig terjed az ének, és ez az énekeskönyv 65v lapjától a 100r lapjáig tartó részt öleli fel.⁸ Már ha csak feltételezésekbe bocsátkozunk is, és a gyűjteményben általános 6 versszakkal számolunk egy lapra, körülbelül 420 darabot kellett volna feltételezniük. Most már tudjuk, hogy egészen pontosan pedig 438 strófáról beszélhetünk, míg Temesvári szövege 190-ből áll. Tehát már a terjedelmi különbség nyilvánvalóvá teszi, hogy nem ugyanarról a versről van szó, vagy legalábbis semmiképp nem ugyanolyan változatáról. A fenti adatok tükrében tehát úgy látszik, hogy létezik egy olyan história, amelyről a szakirodalom gyakorlatilag semmilyen adatot nem tud felmutatni, pedig egy már ismertett énekeskönyvben szerepel.

A Béla királyról szóló szövegnek természetesen a kolofónja is teljesen más, mint a Temesvári-históriáé:

Ezeröttszázban írnak az hetvenben,
Mikor ez éneket szerzék versekben,
Keresztelő Szent János innepiben,
Isten ostorátúl minden rettenjen.⁹

Látszólag tehát egy évvel korábban keletkezett, mint Temesvári írása. Az énekeskönyvbe azonban Petrovay Miklós a história alá még odaírta, hogy „Anno D. 1571”. Ha a kolofón adatait helyesnek véljük (egyelőre pedig nincs okunk kételkedni), akkor esetleg egy nyomtatási vagy lejegyzési dátumot sejtethetünk az egy évvel későbbi évszám mögött, amelyet Petrovay a szöveggel együtt átvett, majd kiegészítette a saját leírásának dátumával (Scripsitt Nicolay Petrovay die 30 July. Anno D. 1672).

Az énekeskönyvben szereplő história akrosztichonnal nem rendelkezik, ezért a betűsört teljes hosszában közölni nem tartom érdemesnek, mivel rendkívül hosszú énekről van szó, értelmezhető szöveget azonban bizonyosan nem adnak ki a versfői. Valószínűleg elég csak a strófafezdő betűk egy részét leírni ahhoz, hogy ez nyilvánvalóvá is váljon:

E V A L D E I D M D U S N E H A O H L K M C R K F E V M M D R S M U K M O S V -
S E E V E E N S M D I E H C E V A E M M S M E D N T H I J B E H U M E K F M H H E J -
N E U M N L M H D N A N T I A H K E A E D H B G H D I H E H I M E I F H H C I N A M A -
A E P T M J M L I K L O H E C D L A B D M A P M S M K E H C H V S A L I H A L S A E

Az új história és a Temesvári-féle tartalma természetesen majdhogynem teljesen közös, azonban bizonyosan nem ugyanazt a forrást követik. Temesvári szövegének forrása Antonio Bonfini *Rerum Hungaricum Decades* című műve,¹⁰ pontosabban a második tized nyolcadik könyve. A Béla-história viszont Rogerius barát művéből, a *Carmen miserabile*-ből dolgozik (így pedig közvetett módon a Thuróczy-krónikából), olyan hűen, hogy még a latin címet is meghagyja az egyes részek elkülönítése végett. Ennek megfelelően sok apróbb és nagyobb különbség van a két változat között,

⁸ STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Budapest, Balassi Kiadó, 2005, 93. <http://www.balassikiado.hu/BB/netre/html/stoll.html> [2014. 12. 16.]

⁹ *Petrovay-ék.*, i. m. 100r.

¹⁰ BONFINI, Antonio, *Rerum Hungaricum Decades*, <http://www.balassikiado.hu/BB/netre/html/bonfini.html> [2014. 04. 19.]

a források eltérése azonban csak még különösebbé teszi a jelenséget, hogy ugyanazt a témát két szerző egy év eltéréssel (nyilvánvalóan egymástól függetlenül) dolgozza fel.

Fontos még megjegyezni, hogy bizonyos moralizálás és a protestantizmus melletti állásfoglalás mindkét műben megfigyelhető, azonban a megnyilvánulás milyensége felett nem szabad elsiklalnunk – Temesvári a históriája végén, az utolsó versszakokban szerepelteti erkölcsi mondanivalóját, meglehetősen didaktikus módon, amely főként arra a hagyományra épül, hogy Isten megbünteti a magyarokat gonosz tetteikért, ahogyan megtette már többször a zsidókkal is, ezért minden keresztényen kövesse a tanítását; illetve amelyet közéletivé is tesz, mikor a törökökre vonatkoztatja. Dézsi Lajos szerint is „csupán itt-ott nyilvánul némi önállóság az összefoglalásban és kihagyásokban, némi eredetiség a közbeiktatott feddésben és példalózásban.”¹¹ Nem tartja tehát figyelemreméltónak a feldolgozás milyenségét. Annak ellenére, hogy a Béla história szerzője sem tér el a forrásától és könnyen nyomon követhetően dolgozza azt fel, mégis érdekesebb, izgalmasabb szöveget kapunk, mint Temesvárié. Ugyanis a „tanulság” itt már az első strófákban megdöbbenően keményen megjelenik, mikor a szerző nyíltan támadja a katolikus hitet, „az Isten ellen való pápai szerzést”, amelyet a szöveg állítása szerint az adott korban is csak nemrég hagytak el. Protestánsként természetesen elveti a szentek imádatát és az önsanyargatást az üdvösség nevében, a mód azonban, ahogyan ezt teszi, meglehetősen újszerű. A históriák esetében pontosan azt a fajta beszédmódot szoktuk meg, amelyet Temesvárinál is látunk, és ott, ahol látjuk, a szöveg végén. A Béla história fogalmazásmódja és nyíltsága, amellyel mondandóját bevezetés gyanánt tárja az olvasó elé rendkívül szokatlan. A szerző szerint ez az oka ugyanis, a katolikus vallás, hogy Isten megbünteti a magyarokat. Nem úgy, ahogyan Temesvárinál, aki fertelmes bűnökről beszél, gonosz életről, és hitetlen népről. Valószínűleg ezek a megfogalmazások is ugyanazt az üzenetet próbálják közvetíteni, azonban sokkal finomabban igyekeznek azt az emberek tudtára adni, mint a másik história nyílt beszédmódja, ami sokkal keményebb és egyértelműbb, mint bármilyen ének, amit eddig olvashattunk.

Nem a beszédmód azonban az egyetlen dolog, amely megkülönbözteti a históriát az eddigi műfajból ismert szövegektől. A rimelése ugyan nem kiemelkedő, hiszen többnyire a megszokott vala-vala formulával vagy ragrímekkel dolgozik, a szótagszámot viszont, meglepően tehetségesen, (a terjedelemhez viszonyítva) kevésszer rontja el, és, egyik legkiemelkedőbb erényeként, megdöbbenően sokszor találkozunk strófák közötti áthajlással, amely technika igen kevésbé jellemző ebben a korban.

A közvetíteni szánt üzeneten kívül érdemes még a szöveg eredetéről is ejteni néhány szót. Stoll Béla bibliográfiájában azt írja, hogy a szövegeket valószínűleg általában korai kéziratokból másolta Petrovay.¹² A többi, az énekeskönyvben szereplő írás egyéb forrásainak ismeretében azonban gyaníthatjuk, hogy Petrovay inkább nyomtatványokból másolja le az énekeket,¹³ így érdemes belegondolni, hogy talán ez a história is ki volt nyomtatva. Ezekben az években rendkívül sok ponyvakiadvány jelent meg a nyomdáknak, amelyek között, részben talán János Zsigmond cenzúrendeletének köszönhetően,¹⁴ tartalmában sem lenne kiugró ez a szöveg, és az RMNy is több esetben csak hasonlóan kevés vagy bizonytalan adatból feltételezi bizonyos nyomtatványok egykori létezését. Ilyen körülmények között nem nehéz elképzelni, hogy létezett valamikor egy mára már elveszett nyomtatvány erről a históriáról is.

¹¹ *Régi Magyar Költők Tára*, i. m. 469.

¹² STOLL 2005.

¹³ Amint azt már Ferenczi Zoltán is megjegyzi tanulmányában.

¹⁴ „Komlós Andrásról köztudott, hogy János Zsigmond türelmi rendelete folytán főként históriákat adott ki ponyva-formátumban, füzetes nyomtatványokként, nagy-nagy sikerrel” I. VADAI István, *Az eposztól a ponyváig: „Oly búval, bánattal az Aeneas király...”* = *Irodalomtudományi Közlemények*, 1992, 683.

E tanulmány fő célja a história bemutatása, jellemzése volt, így a szerzőség kérdésével jelenleg nem foglalkoznék, mindössze annyit jegyeznék meg hozzá kapcsolódóan, hogy mivel a szerző nem nevezi meg magát a kolofónban, akrosztichonja nincs a versnek, Petrovay Miklós pedig semmilyen egyéb adatot nem közöl az ének esetleges írójáról, talán számolhatunk egy újabb ismeretlen alkotóval a 16. századból.

SCHELHAMMER ZSÓFIA

Egy latin nyelvű Lázár-dráma az OSZK Kézirattárában. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában a *Quart. Lat. 754* jelzet alatt egy latin nyelvű *Lázár-dráma* található. A Bibliában szereplő két Lázár története¹ – kiváltképp a szegény Lázáré és a Gazdag emberé (Lk 16,19–31) – évszázados hagyományokat teremtett a kora újkori európai irodalomban, és a történet egy önálló drámacsoport kiindulópontjává vált. A bibliai szegény Lázár alakja és sorsa prédikációs tárgyként is rendkívül népszerű volt a korszakban, maga Luther is felhasználta a kollektív moralizálás eszközeként egyik sermójában.²

Ez a nyugat-európai kulturális és irodalmi hagyomány hazánkban, habár nyomai fellelhetők, mégsem fejtett ki számottevő hatást. A régi magyarországi irodalmi korpuszt tekintve csupán néhány olyan adatot találtam, amelyek a külföldi mintákhoz köthetők:

1. A névtelen szerzőtől származó *Comico-Tragoedia* (1607–1646)³ három bibliai történet⁴ dramatizált változatát viszi színre, amelyet az erények és bűnök megszemélyesített küzdelmének,

¹ A Bibliában két Lázár is szerepel, és mindkettő történetéhez gazdag irodalmi, képzőművészeti és folklorikus utóélet társul. Kettőjük személye azonban mégsem azonos:

1. Betániai Lázár, akinek története János evangéliumában olvasható (Jn 11, 1–46), ennek értelmező ismertetését I.: BLUM, Edwin A., *János evangéliuma = A Biblia ismerete kommentársorozat V, (Bible Knowledge Commentary), Máté–János*, szerk. John. F. Walvoord, Roy B. Zuck, Bp., KIA, 1997, 438–442. – Mária és Magdolna testvére, akit halála után 4 nappal Jézus feltámasztott („suscitatio Lazari”, „Lazarus redivivus”).

Alakjáról részletesen I. Walter Puchner kiváló munkáját: PUCHNER, Walter, *Studien zum Kulturkontext der Liturgischen Szene, Lazarus und Judas als religiöse Volksfiguren in Bild und Brauch, Lied und Legende Südosteuropas I–II*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1991, 17–59. (I.). Puchner (is) megjegyzi, hogy a két Lázár története gyakran kontaminálódott egymással, különösen a középkori francia kultúrából kiinduló égei-tengeri és más népek hagyományában (PUCHNER 1991, i. m. 17, 114).

2. Szegény Lázár, akinek története Lukács evangéliumában olvasható (Lk 16, 19–31), ennek értelmező ismertetését I. MARTIN, John A., *Lukács evangéliuma = A Biblia ismerete kommentársorozat VI. (Bible Knowledge Commentary), Máté–János*, szerk. John. F. Walvoord, Roy B. Zuck, Bp., KIA, 1997, 346–347. Ő a szegény és fekélyekkel teli, leprás Lázár, akinek sebeit csak a kutyák nyalogatják. Morzsalékért könyörög egy lakomázó Gazdag asztalánál, nála azonban nem talál meghallgatásra. Haláluk után Lázár Ábrahám kebelére, a mennyországba jut, a fősvény Gazdag viszont a pokolra, s szomját ugyanúgy nem enyhítheti Lázár egy csepp vízzel, ahogy a földön ő sem enyhítette Lázár éhségét. Cipruson a belpoklosok védőszentjeként tisztelik, s egész kultusza alakult ki. Az ő nevét viseli a Jeruzsálemi Szent Lázár lovagjai szerzetesrend is. Alakjáról lásd még: WIMMER, Otto, *Handbuch der Namen und Heiligen*, Innsbruck, Tyrolia Verlag, 1966; E. FEIGL, *Der militärische und hospitalische Orden der heiligen Lazaristen von Jerusalem, Memento*, Wien, Kanzleramt des Grosspriorates von Österreich des Ordre Militaire et Hospitalier de Saint-Lazare de Jerusalem, 1974.

² LUTHER, Martin, *Ain Sermon, Secundum[m] Lucam am 16. vo[n] dem verdampften reyche man, Un[d] des selige[n] armen Lazaro*, Kürztlich geprediget, [Augsburg], [1522] [VD16 L 6206].

³ *Comico-Tragoedia, conatans scenis quator quarum* 1. de Virtute et Vitio, 2. de Divite purpurato et Paupere Lazaro 3. de Milite scelerato 4. de Praefecto tyranno (agit), Várad, Szenczi Kerész Ábrahám, 1646. *RMK* I. 787b, Sztripszky I. 191, *Magyar Könyvszemle*, 1878, 272, FRAKNÓI Vilmos, *Könyvtárlábkban fölfedezett XVI. és XVII. századbeli magyar ősnymtatványok = Magyar Könyvszemle*, 1878, 251–302, itt: 272. *RMNy* 2157. Mikrofilmmásolata: OSZK FM2/2213.; Lőcse 1683, Brewer S. (36) lev.–8r., *RMK* I. 1305, és mikrofilmmásolata: FM 2/2309; Kolozsvár 1699, Misztótfalusi Kis M. (27///I lev., 1 fm.–8r.), *RMK* I. 1539., mikrofilmen: FM2/094. Modern kiadás:

a *Psychomachiának* az allegorikus kerete fog közre. A dráma második szcénája egyértelműen a bibliai Lázár-történet szüzséjéből felépülő nyugat-európai drámakör téma- és műfajcsoportjához tartozik. A mű *De divite purpurato et paupero Lazaro* jelenete voltaképpen a Lázár-drámák egy miniatürizált változatát nyújtja, amelynek az elsősorban tematikus jellegű, de a strukturális, motivikus, figurális és nyelvi-stilisztikai szinten is megfigyelhető szoros közelsége az európai párhuzamokkal vitathatatlan.⁵ Jól tükrözi e kapcsolat fontosságát a magyar szakirodalomban többször is előforduló *Lázár-dráma* terminus is, amely egy metonimikus megfeleltetésen alapulva, habár pontatlanul, de Lázár-drámaként azonosítja a *Comico-Tragoediát*.

2. Andreas Moldner *Geistliche Lieder* című művében szerepel egy bibliai verses história, *Vom reichen Mann und Lazaro* címmel (Brassó, 1543, *RMNY* 53). A szöveg mindössze négy oldal és nem más, mint a bibliai történet parafrázisa német nyelven Andreas Moldner által („*Es war einmal ein reicher man...*”). A műnek azonban a magyar *Comico-Tragoedia* második szcénájához vagy más Lázár-drámához nincsen köze.

3. Fauth Márk (†1617) soproni városi tanácsos⁶ egykori könyvtárának jegyzékében szerepel egy Lázárról szóló költemény, illetve komédia *Poemata et comoedia de Lazaro* címmel.⁷ A mű a jegyzék szerint Jonas Petrus Musaeus (Fleißmann) alkotása. *Musaeus* nürnbergi katolikus városi lelkész volt,⁸ Fauth Márk krónikája Musaeust isteni teológusnak, szónoknak, költőnek és zenésznek nevezi („*herrlichen Theologus, orator, poeta et musicus*”).⁹ A Lázárról szóló költemény vélhetően kéziratosszerű formában került Musaeustól Fauth Márkhoz, ám jelenleg lappang, így sajnos az sem tudható, hogy a Bibliában szereplő két Lázár közül melyikről szól Musaeus alkotása, valamint terjedelmi és egyéb információk sem állnak rendelkezésre.

Comico-Tragoedia, constans scenis quatuor... = *Régi Magyar Drámai Emlékek II.*, szerk. Kardos Tibor, Dömötör Tekla, Bp., Akadémiai, 1960, 43–103.

⁴ L. A gazdag ember és a szegény Lázár: Lk, 16,19–31; 2. a híres lator katona: Mt 27.; 3. a kegyetlen tisztartó ApCsel 22,30–24,26.

⁵ Erről részletesen l.: *A felekezetek közöttiség irodalmi játéktere a 15–17. században, A kora újkori európai irodalom latin és német nyelvű Lázár-drámáinak irodalmi és eszmetörténeti vizsgálata*, Az ELTE BTK Kari Kiválósági Ösztöndíja keretében végzett tudományos kutatást összegző tanulmány (2015), 82 oldal, itt: 44–50, 67.

⁶ A soproni származású Fauth (Fautor) Márk 1579 és 1584 között a wittenbergi egyetem hallgatója volt, majd 1590-től 1617-ig soproni városi tanácsos l. Wix Györgyné, P. VÁSÁRHELYI Judit, *Régi magyarországi szerzők (RMSz)*, 1. kötet, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2008, 238).

⁷ *Lesestoffe in Westungarn / I*, Sopron (Odenburg) 1535–1721 / herausgegeben von Tibor Grüll et al., (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 18/1, in Verbindung mit Burgenländische Forschungen), Herausgegeben vom Burgenländischen Landesarchiv Sonderband XIII Szeged, Scriptorium KFT 1994, 17.

⁸ HEIMLER, Heinrich, SPIEGEL Friedrich, *Deutsches Luthertum in Ungarn*, Düsseldorf, Schmidt Verlag der Schles. Evangel. Zentralstelle, 1955, 1671.

⁹ *Die Chronic des Marx Faut und Melchior Klein (Faut Márk és Klein Menyhért krónikája) 1526–1616*, Hrsg. József László Kovács, Sopron, Eisenstadt, Soproni Levéltár, Amt der Burgenländischen Landesregierung, 1995, 175 l. (Sopron Város Történeti Forrásai, Quellen zur Geschichte der Stadt Odenburg, C sorozat, 1 = *Burgenländische Forschungen*, Sonderband 17, 39).

4. Klesch Dániel (1619–1697) szepességi származású evangélikus teológus és költő 1650 és 1659/60 között Sopronban volt conrector, illetve rector.¹⁰ Kezdetben világi tárgyú komédiákat írt Plautus és Terentius stílusában, majd Matthias Lang soproni plébános kérésére a vallásos témák felé fordult.¹¹ Ez alatt az idő alatt több bibliai témájú iskoladramát is írt a gimnázium hallgatói számára.¹² Ezek közé tartozik a *Von dem Reichen Manne und Lazaro*,¹³ amely a Lukács evangéliumban olvasható történetnek a parafrázisa. A darabot bemutatták Nagyszebenben (1694) és Brassóban (1703) is,¹⁴ ami azt mutatja, hogy mindenképpen ismertnek és népszerűnek számíthatott a korszakban. Egyes vélemények szerint¹⁵ Klesch játéka a *Comico-Tragoedia* „hazai német változata”, ennek az állításnak azonban nincsen alapja. A két darabot csupán a megfelelő bibliai pretextus azonossága kapcsolhatja össze. Klesch Lázár-játékának keletkezését sokkal inkább a német minták befolyásolhatták. Klesch darabjai a burgenlandi népi színjátékok előképeiként szolgáltak, ezt tanúsítja két kézirat is. A rajkai színjátékgyűjtemény (Ragendorfer Spielhandschrift) 1775-ből tartalmaz egy *Die histuria von dem reichen man* című játékot, amelyet Georg Doltz jegyzett le 1773-ban.¹⁶ A kézirat egyik bejegyzése szerint ilyen előadásokat Rajkán már 1652-ben tartottak („welches in 1652 johr erstlich gehalten und ägiirt wart alhier zu Räggenardff”).¹⁷ Dr. Bernhard Zimmermann és Wilhelm Zimmermann felvilágosítása szerint a kéziratot apjuk 1944-ben hátrahagyta,¹⁸ a kézirat tehát jelenleg lappang,

¹⁰ SZABÓ András Péter, *Tobias Weiß poprádi evangélikus lelkész önéletírása = Lymbus*, 2011, 158–159.

¹¹ SCHANTL, Kurt A., *Literatur und literarisches Leben im Zeitalter der Renaissance und Reformation = Beiträge zu einer Literaturgeschichte des Burgenlandes*, I., hg. Helmut Stefan Milletich, Franz Forster, Sabine Milletich, Böhlau Verlag, Wien, 2009, 134–135.

¹² Vö. a *Die Siebenfältigen guten und vollkommenen Gaben Gottes* című munkájának előszavával: „von Isaac und Rebecka, von dem Jungen Tobia, von der Heldin Judith, von dem Keuschen Joseph, von der Enthauptung Johannes des Täuffers, von der Siegreichen Auferstehung Christi, von der Aufferweckung Lazari. Item von dem Reichen Manne und Lazaro... von den verlorenen Sohne Luc. XV. von dem ungerechneten Haushalter Luc. XVI. von dem unbarmherzigen Staats Richter und der bekümmert flehenden Wittwen”. – Donorum Dei bonorum et perfectorum Sacer Septenarius. Das ist: Die Siebenfältigen guten und vollkommenen Gaben Gottes....” Hall in Sachsen, gedruckt bey Melchior Oelschlegeln, 1676, 30.

¹³ VARGA Imre, *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma*, Bp., a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadása, 1988, 318–319.

¹⁴ PUKÁNSZKY Béla, *A magyarországi német irodalom története*, Bp., kiadja a Budavári Tudományos Társaság, 1926, 343.

¹⁵ Ez szerepel Bálint Sándor *Ünnepi Kalendáriumában* (1989, 177) és a *Magyar Katolikus Lexikon* „Lázár” szócikkében is. Ezen források valamelyikéből vehette át az állítást Nagy Szilvia is: *Két csiksomlyói iskolai színjáték kritikai szövegkiadása és szöveg tudományi vizsgálata*, Doktori (PhD.) értekezés, Miskolci Egyetem, 2010, 68. Ennek azonban megglátásom szerint nincs alapja, az állítás nincsen alátámasztva és megindokolva egyik helyen sem.

¹⁶ SCHRÖER, Karl Julius, *Nachtrag zu den deutschen Weihnachtspielen aus Ungern*, Presburg, Wigand, 1858, 7–8; Dr. SCHMIDT, Leopold, *Das Volksschauspiel des Burgenlandes = Österreichische Zeitschrift für Volkskunde*, 41(1936), 81–96, itt: 89.

¹⁷ Dr. SCHMIDT, Leopold, *Das Volksschauspiel des Burgenlandes = Österreichische Zeitschrift für Volkskunde*, 41(1936), 81–96, itt: 86.

¹⁸ HARTMANN, Rudolf, *Das verschollene Liederbuch des Mathias Bors aus Taden = Festschrift für Karl Horak*, hg. Dr. Manfred Schneider, Innsbruck, Institut für Musikwissenschaft der Universität Innsbruck, 1980, 105–110, itt 110.

ám valószínűsíthetően Klesch játéka lehetett a forrása. Tudomásunk van egy Karl Horak által felfedezett és kiadott kéziratról is, amely egy szegény Lázár-játék előadásáról tudósít (*Vorstellung von dem armen Lazarus und dem reichen Prasser*).¹⁹ A fennmaradt kézirat lejegyzője Andreas Schneider (szül. Valla/Wallern, 1878. nov. 30.), aki a játékot 1895-ben írta le. Ennek a témának az ausztriai népi színjátszásban kevésbé volt hagyománya, ezért a dráma forrásaként valószínűsíthetően Klesch Lázár-játéka szolgálhatott, ám az sem kizárt, hogy valamely német Lázár-dráma áll a keletkezés hátterében.

Ezek az adatok a Lázár-drámakör komoly hazai jelenlétére tehát nem utalnak. Éppen ezért különös, hogy az OSZK Kézirattára őriz egy olyan latin nyelvű alkotást, amely már címe szerint is nagy valószínűséggel egészében a drámakör képviselőihez tartozik, mindemellett nem lappang, így a teljes szöveg is tanulmányozható. A kézirat vizsgálata mindenképpen fontos, hiszen egyrészt új adalékokkal szolgálhat mind a régi magyarországi, mind pedig az európai irodalom- és drámatörténethez, másrészt pedig rávilágíthat eddig feltáratlan kulturális és művelődéstörténeti folyamatoknak és kölcsönhatásoknak a mikéntjére.

A kézirat (*Quart. Lat. 754.*) a 16. századból származik; mérete 205 × 145 mm, terjedelme 82 fólió papírlap, szerepel rajta továbbá Jankovich Miklós könyvgyűjtő 1830-as bélyegzője. A szöveg barnás-fekete tintával íródott a lapokra, az íráskép tipográfiailag rendezett, a betűk szabályosak, csak kis szögben dőltek, a kézírás csupán enyhén cikornyás, díszítések csak az értelmileg-tartalmilag kitüntetett, elkülönített szövegrészeknél láthatók, például a szereplői apparátus felsorolásánál a „*Personae*” szó körül.

A kézirat teljes egészében latin nyelvű, a benne lejegyzett szöveg címe *Comoedia de Lazaro*, vagyis komédia Lázárról, amely a kézirat egy (ceruzás) bejegyzése szerint senarius-sorokban²⁰ van írva (*Comoediae versibus senariis concinnatae*). A kézirat egy önálló, a lejegyző saját szellemi termékének tűnő szövegnek a benyomását kelti, a 'comoedia' mellett a lapszéleken megjegyzések, esetleges javítások, kommentárjellegű vagy egyéb margináliák nem szerepelnek. Mindössze a főszövegtől elkülönülve a kézirat belső nyitó és záróoldalán található két rövid bejegyzés. Az előzéklapon lévő sorok egy bizonyos Augustinus Wiedemann nevét említik, akitől a kézirat származik (tehát aki annak szövegét írta: „frater Augustinus Widenman zur Ottenpoyrren scripsit hanc Comediam. Mementote ei pro uno Pater Noster.”), ez a kéz azonos a főszövegével. A hátlapon egy Leonhard Wiedemann név is felbukkan, ez azonban már egy későbbi, feltehetően 17. századi személy írása, a bejegyzés egy levél kezdetének tűnik, amelyben Augustinus Wiedemann frater üdvözlét küldi Leonhard apátnak: „Fr. Augustinus Reverendo in Christo et Religioso Abbati Leonhardo Widenmanno Ottenpeyrhensi Cenobii S. D.” A nevek előtt szereplő 'frater' és 'abbas' szavak elárulják, hogy egyházi személyekről van szó, ennél több információval azonban nem szolgálnak.

A rendelkezésre álló források alapján a kézirat írójáról, Augustin(us) Wiedemannról (Wideman) csupán annyit sikerült kideríteni, hogy plébános volt Stettenben (a Bodeni-tó mellett), és apát Wiblingenben. Wiblingenbe Petrus Negelin után került apátnak 1556-tól 1563-ig, majd ismét visszatért Stettenbe, ahol haláláig (1590) volt plébános.²¹ Leonhard(us) Wiedemannról már több adat akad:²² az ottobeureni sváb bencéskolostor egyik meghatározó apát-egyénisége volt, a kolostort

¹⁹ Vö. HORAK, Karl, *Burgenländische Volksschauspiele*, Wien, Leipzig, Luser Verlag, 1940, 333366.

²⁰ Jambikus trimeter.

²¹ *Das Nekrolog des Klosters Ochsenhausen von 1494*, hg. Braun, Johann W., Bigott, Boris, Stuttgart, Kohlhammer, 2010, 41.

²² *Große Bayerische Biographische Enzyklopädie*, Hg. Hans-Michael Körner, Bd. 3., K. G. Saur, München, 2005, 2098; *Geschichte Schwabens bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts* (Hand-

a melki reform szellemében vezette (1508–1546). Leonhardus tudományos és kulturális nyitottsága révén fontos szerepet játszott a kolostor fejlődésében, 1509-ben ugyanis kolostornyomdát alapított,²³ 1543-ban pedig bencés teológiai akadémiát. Azzal kapcsolatban, hogy miért szerepelhet a kéziratban együtt Leonhard és Augustinus Wiedemann neve, egyértelmű magyarázatot nem találtam.

A kézirat két művet tartalmaz, amelyek terjedelmileg meglehetősen aránytalanok egymáshoz képest. A 75. lapig a feltámasztott betániai Lázár történetét feldolgozó 'comoedia' olvasható. A darab a szereplő-felsorolást követően egy argumentummal folytatódik, majd a cselekményt egy prologus vezeti fel, ezt követi 5 actus, amely több szcénára oszlik, végül egy epilógussal zárul a mű. A kézirat hátralévő lapjai (75–82) egy 'historia'-t tartalmaznak, ez azonban a Bibliában szereplő másik, szegény Lázárnak a történetéről szól. E másik mű egy példázat, amely a Lukács evangéliumi pretextus alapján tárja az olvasók elé a gazdag és a szegény Lázár paraboláját (*Historia de divite et de egeno Lazaro Lucae XVI. reddita...*).

A kéziratot forrásmegjelölést vagy bármiféle utalást, megjegyzést nem találtam, előzetes ismeretek nélkül a szöveg könnyen azt a benyomást kelti, mintha A. Wiedemann saját szerzőségű szövegét tartalmazná a kézirat. A szöveg azonban teljes egészében Johannes Sapidus *Anabion*jával azonosítható.

Johannes Sapidus [Witz] (1490–1561)²⁴ a korszak egyik neves elzászi humanista szerzője és tanára volt. Strasbourgi iskolai rektorsága alatt írta *Anabion, sive Lazarus redivivus...* című új és szent komédiáját (*Comoedia nova & sacra, Colonia : Gymnicus, 1539. – 47 Bl.*). A darabot arra az alkalomra készítette, hogy 1539-ben megnyílt az iskolának egy új épülete, és ekkor vitte színre diákjaival Lázár-dramáját.²⁵ A mű több kiadást is megért és más szerzőknek is dramatikus modellként szolgált, így például Heinrich Pantaleon *Philargyrusa* (1546) számára;²⁶ 1557-ben, Nürnbergben német nyelvű fordítását is kiadták (1557 Nürnberg bei Jo. Conr. Ulmer). Az *Anabion* 1540-es ki-

buch der bayerischen Geschichte Band III,2), hg. Andreas Kraus, München, C. H. Beck, 2001, 680; BERNHARD, Magnus, *Beschreibung des Klosters und der Kirche zu Ottobeuren*, Ganser, 1864.

²³ Vö. *Bibliotheca Ottenburana* = CORSTEN, Severin, DÜNNINGER, Eberhard, HOLTMEIER, Irmela, *Handbuch der historischen Buchbestände*, Bayern I–R., Georg Olms Verlag AG, Hildesheim, 1996, 190–193.

²⁴ KNOD, Gustav, *Sapidus, Johannes* = *Allgemeine Deutsche Biographie*, 30(1890), 369–373; *Contemporaries of Erasmus, A Biographical Register of the Renaissance and Reformation*, 1–3., ed. Peter G. Bietenholz, Thomas Brian Deutscher, University of Toronto Press, 2003, 195–196.

²⁵ További adalék a (tágabban értett) Lázár-dramakörön belül meglévő irodalmi kölcsönhatásokhoz és kapcsolatokhoz, hogy Sapidus Lázár-dramája előképként szolgált több későbbi protestáns szerző számára is: Joachim Greff (1545), Jacob Funckelin (1552) és Anthonius Obernberger (1558) fő forrásként használta Sapidus *Anabion*ját, voltaképpen népnyelvű (német) fordítást/átdolgozást készítettek róla. (Sapidus *Anabion*jának további irodalmi utóéletéről, továbbdolgozásairól I. Sapidus, Johannes, *Anabion, 1540, Text lateinisch und deutsch*, herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Wolfgang F. Michael und Douglass Parker, Bern, Peter Lang, 1991, 242–250; MICHAEL, Wolfgang Friedrich, *Das deutsche Drama der Reformationszeit*, Bern–Frankfurt am Main–New York, Verlag Peter Lang, 1984, 176. Lásd továbbá a témához: WASHOF, Wolfram, *Die Bibel auf der Bühne*, Exempelfiguren und protestantische Theologie im lateinischen und deutschen Bibeldrama der Reformationszeit, Münster, Rhema, 2007, 215–230.

²⁶ ROLOFF, Hans-Gert, *Neulateinisches Drama = Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*, 2, Berlin, De Gruyter, 1961, 660.; DIETL, Cora, *Neo-Latin Humanist and Protestant Drama in Germany = Neo-Latin Drama and Theatre in Early Modern Europe*, ed. Jan Bloemendal, Howard Norland, Leiden, Brill, 2013, 149.

adásában a *Lazarus redivivus*ról szóló darabbal együtt szerepel egy *Historia* is, amely a Gazdagról és a szegény Lázárról szól. Az ezt követő kiadások ezt a sémát követik, vagyis az *Anabion* cím alatt a feltámasztott Lázárról szóló 'comoedia' és a szegény Lázárról szóló 'historia' együtt olvasható.

Az OSZK Kézirattárában lévő Augustinus Wiedemann által lejegyzett (másolt) kézirat teljes egészében Johannes Sapidus darabjával azonos. Megegyezik a két mű sorrendisége, elsőként a 'comoedia' szerepel, és aztán a 'historia'; előbbi esetében a szerkezeti elemek is ugyanúgy követik egymást – változtatás nélkül tartalmazza a kézirat a szereplők felsorolását, az argumentumot, az öt, szcénákra tagolódó felosztást és az epilógust; és a nyelvi anyag is megegyezik, mind a 'comoedia', mind pedig a 'historia' esetében. Az Augustinus Wiedemann által lejegyzett kézirat forrása tehát egyértelműen Johannes Sapidus *Anabion*ja. Ennek az évszámok sem mondanak ellent, az 1556-tól 1563-ig wiblingeni apátként élő A. Wiedemann (†1590) ismerhette Sapidus 1539-es darabját, s bencés szerzetesként megragadhatta a bibliai példázatokat parafrazeáló 'comoedia' és 'historia'. Véltetőleg a felekezeti különbözőség lehetett az oka annak, hogy Augustinus Wiedemann nem tűntette fel a kézíraton forrását, az evangélikus vallású Johannes Sapidust.

K. KAPOSI KRISZTINA

Ex bello pax, ex pace ubertas. G. C. mester egyik metszetének lehetséges forrásáról.* Enyedi György erdélyi unitárius püspök halála után egy évvel, 1598-ban jelent meg nyomtatásban fő műve, az *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti*.¹ Az ifj. Heltai Gáspár által kiadott könyvről annyit tudunk, hogy az évben a nyomda egyetlen tekintélyes kiadványa volt, valamint hogy betiltották és Báthory Zsigmond rendelete nyomán példányai nagy részét 1599-ben elégették. A műnek későbbi, így a Toroczkai Máté által fordított magyar kiadásait,² valamint a latinul megjelent groningeni kiadását³ is ismerjük. A különböző kiadások eltérő címlapmetszetekkel jelentek meg.⁴ Az 1598-as kiadás metszetén (1. kép), amely G. C. mester munkája, téglalap alakú keretben medallion látható, szegélyén az EX BELLO PAX, EX PACE VBERTAS mottó fut körbe. A medallion fehér belső mezőjében jobbjában bőségszarut, baljában babérlevelekkel körülfont kardot tartó nőalak áll, jobb és bal oldalán hadi trófeákkal. A medalliont sávozott alapon bal oldalon delfinfejből, jobb oldalon sárkány- vagy madárfejből kinövő reneszánsz indadisz veszi körül.⁵ Érdeemes megjegyezni, hogy a szakirodalom szerint a munka részleteiben „G. C. mester ilyen mértékben ritkán érvényesü-

* A kutatás a MTA-ELTE Lendület Humanizmus Kelet-Közép-Európában Kutatócsoport kezei között folyt.

¹ ENYEDI György, *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti*, [Kolozsvár], [typ. Heltai], [1598] = *RMNY* 836. A továbbiakban: *Explicationes*.

² ENYEDI György, *Az ó es ny testamentvm-beli helyeknek, melyekből az Háromsagról való tudománt szokták állatni, magyarazattok...*, *Toroczkai Mátétól ... magyar nyelvre fordítottat*, [Kolozsvár], [typ. Heltai], 11619, 21620 = *RMNY* 1187, *RMNY* 1222.

³ *RMK III*, 4237.

⁴ Ez alapján rója fel Lőrinczi Mihály Jakab Eleknek, hogy összekeverte a kolozsvári és groningeni kiadást. Mivel Lőrinczi leírása az egyik első a szakirodalomban, érdemes hosszabban közölni: „Az 1599-ben jórészt elpusztított, elégetett latin kiadásnak [ti. az *Explicationes*nek] új kiadása jelent meg 1670-ben Gröningben, Németalföldön. [...] Ezt a második kiadást Jakab Elek [...] összetévesztette az első kolozsvári kiadással. [...] A két kiadás közötti különbséget a címlapon látható fametszet alapján állapíthatjuk meg. [...] A címlap szövege teljesen azonos a két kiadásnál. Az első, kolozsvári kiadás címlapján látható fametszet a következő: téglalap alakú mező közepén kör alakú rész, amelynek keretében ez a felírás olvasható: »EX BELLO PAX, EX PACE UBERTAS.« A kör közepén leperszerű öltözetben karcsú női alak. Bal oldalon, az alak vállánál bőségszaru, lent hadi jelvények. A másik oldalon, az alak kezében leveles olajág, lent fegyverek kis csoportja. A kör területén kívül a téglalap alakú mezőben stilizált renaissance növény- és virágdíszek fonadéka.” LŐRINCZI Mihály, *Enyedi György = Unitárius Élet*, 1955/1, 2. Jakab cikkének hivatkozott részét l. JAKAB Elek, *Enyedi György élete 2 = Keresztény Magvető*, 1890/4, 218.

⁵ Párba állítható ezzel a metszettel Baranyai Decsi János 1593-ban Kolozsváron megjelent műve, a *Syntagma institutionum iuris imperialis ac Ungarici* = *RMNY* 719, hasonló EX PACE VBERTAS mottójú címlapmetszete. Ezen ovális keretben balról felhőből benyúló kar vázában lévő olajágot tart. Az ovál ist volutákkal és gyümölcsfüzérékkel díszített téglalap alakú keret veszi körül. Ehhez a metszethez képi párhuzamokat könnyű találni, bár forrása szintén nem tisztázott. Lásd pl. Joachim CAMERARIUS, *Symbola et emblemata I.*, Typis Voegelinianis, Nuremberg, 1590, no. 59, no. 80. Ifj. Heltai e könyvet is, mint két másik munkát, Báthory Zsigmondnak ajánlotta, ám kénytelen volt a végén saját költségén kiadni. A fejedelem nem csupán nem pártfogolta a nyomdát, de Enyedi *Explicationes*ét be is tiltotta. Bővebben l.: FITZ József, *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelelem története II. A reformáció korában*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1967, 183–186. A szintén itt szereplő, középen emberi alakot, két oldalt volutákat tartó faunokat ábrázoló zárólécet a nyomda később az *Explicationes* magyar fordításának címlapján is felhasználta.

lő legjobb kvalitásait mutatja.⁶ Mai tudásunk szerint G. C. mester 1577 és 1599 kötött dolgozott a kolozsvári nyomdában, és az említett metszetet kifejezetten ehhez a kötethez készítette.⁷ A szakirodalom álláspontja abban is megegyezik, hogy a mester szívesen nyúlt külföldi mintákhoz.⁸ Jelen dolgozatban egy ilyen lehetséges külföldi mintára hívnám fel a figyelmet.

A 16. században az 'Ex bello pax' és az 'Ex pace ubertas' jelmondatokkal több embléma is forgott közkézen. A korabeli emblémáskötetekben azonban nem találunk az említett leírásnak megfelelő darabot.⁹ Ennek ellenére a szakirodalomban bevett vélekedés, hogy az *Explicationes*

⁶ SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1961, 66; – A metszet újabb leírásai: V. ECSEDEY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei, 1430–1600*, Bp., OSZK, Balassi Kiadó, 2004, 76; valamint: V. ECSEDEY Judit, SIMON Melinda, *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon, 1488–1800, Hungarian printers' and publishers' devices, 1488–1800*, Bp., OSZK, Balassi Kiadó, 2009, 91.

⁷ Ez utóbbi tény megengedi, hogy feltegyük a kérdést: Vajon Enyedi György intenciói, kérése alapján készült-e a kép. Még inkább azért tehetjük ezt, mert két fennmaradt prédikációjában is találunk a címlap emblémájához hasonló emblémaleírást. (65. beszéd = 4. *Kolozsvári Kódex*, Academia Română, Filiala Cluj-Napoca, Ms. U. 737/4, 112r: „Akkor vagyon mindenféle bőség, mikor a békesség jár, kit a régiek ilyen ábrázattal jelentettek meg: egy szűz tart kezében egy öreg szarvat, ki rakva mindenféle gyümölcsökkel és gabonákkal, és alája ezt írják: *Ex pace ubertas*.” 174. beszéd = 5. *Kolozsvári Kódex*, Academia Română, Filiala Cluj-Napoca, Ms. U. 1228, 47v: „Ezért az régi pogányok is az békességnek képét úgy szokták vala írni, hogy |: egy szűz leánynak |: az egyik karján vala az Cornu copiae, azaz egy szaru, ki mindenféle gyümölcsökkel és gazdagsággal rakva vala. |: és az szaru alá azt írták: *Ex pace ubertas*.|.” A részletet a margón felirat kíséri: *Effigies pacis*.) Mivel a beszédek 17. századi másolatokban maradtak fenn, természetesen lehetséges, hogy a leírások későbbi betoldások, vagy csupán egy Kolozsváron ismert és használt embléma különböző helyeken való véletlen megjelenései. Felfigyelhetünk arra is, hogy Enyedi leírásaiban nem esik szó a nőalak másik kezéről, sem a környezetéről. A bőségszarut (és talán mást is) tartó fiatal nő alakja az antikvitásban több istennőt is jelölhetett, Fortunát, Ubertast, Felicitast, Abundantiát, Honost, de ilyenek a Pietas-, Concordia-ábrázolások is.

⁸ SOLTÉSZ Zoltánné 1961, i. m. 66–67; V. ECSEDEY Judit 2004, i. m. 76–79. Újabb adatok: V. ECSEDEY Judit et al., *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei XVII. század, 2. köt.*, Bp., OSZK, Balassi Kiadó, 2014, 348. – A szakirodalom szerint G. C. már a 70-es évektől Kolozsváron dolgozott. A nevéhez kötött munkákon szereplő különböző mesterjegyek a következők: *RMNY* 389 (*RMNY* 935): S. G. C.; *RMNY* 836: G. C. T.; *RMNY* 857: G. (T.) C.; Kolozsvári és bártfai kiadású *Fortuna*-könyvekben is szerepelt a mester több metszete is, G. (T.) C. és G. C. jelzésekkel. (Pl. *RMNY* 892, *RMNY* 916.) A kiadások pontos datálása és a metszetek vándorlásának története a szakirodalomban ma is vitatott. Kérdéses azonban, hogy az 1581-re datált kolozsvári Cicero-kiadás (= *RMNY* 488) S. G. mesterjegyű művésze nem lehet-e inkább az S. G. C. monogram mögött, így nem az S-t kellene feloldani *sculpsit*-ra, ahogy a szakirodalom teszi, hanem a C-t lehetne akár a következőképpen: *Claudiopoliensis*, *Cibino*, *Coronensis* stb. Ez alapján pedig G. C. mester működését a 16. század legvégére tehetnénk.

⁹ Lásd pl. ALCIATUS, Andreas, *Emblematum Liber*, Augustae Vindelicorum, per Heynricum Steynerum, 1531; Gabriel RÖLLENHAGEN, *Nucleus emblematum selectissimorum*, Arnheim, 1611. E két munkában ábrázolások: Sisakban fészkelő méhek *Ex bello pax* mottó kíséretében. *Ex pace ubertas* mottó alatt tengerben sziklán álló fészek és sziklán fészkelő tengeri madár. HOLZWART, Mathias, *Emblematum tyrocinia sive picta poesis latinogermanica*, Zu Strassburg, bey Bernhard Jobin, 1581. Ábrázolás: Ágat hajtó és gyümölcsöt termő kardra tekeredő kígyó, *Ex bello pax, ex pace ubertas* mottóval. (Hasonló ábrázolás a fentebbi gyűjteményekben a *Discite justitiam* mottó kísére-

metszetének forrását az emblémák között kell keresnünk. Legutóbb Simon Melinda írt erről, aki 2011-ben megjelent cikkében a következőket mondja: „Ez a szólás¹⁰ több emblémáskönyvben is szerepel, például Alciati vagy Rollenhagen gyűjteményeiben. Míg azonban ezekben a kép sisakban fészkelő méheket mutat, Mathias Holzwart hasonló jellegű munkájában már oltáron álló kardot látunk, amelyre kígyó tekeredik, a kard pedig olajágakat hajt és gyümölcsöket terem. Valószínűleg ezt vagy egy hasonló embléma illusztrációját használhatta fel az ifjabb Heltai.”¹¹ Simon Melinda végkövetkeztetését bizonytalannak kell tekintenünk, míg emblémáskönyvekben a Heltai által használt nőalakot fel nem leljük.

Ahogy általában sok korabeli könyvmetszetről is elmondható, az *Explicationes* címlapmetszetének eredetéről szólva nem tehetünk többet a találgatásnál.¹² Az alábbiak viszont arról tanúskodnak, hogy érdemes kiterjeszteni a kutatást az emblémák mellett numizmatikai metszetekre és érmékre is. A figura teljes mása – a teljes mottóval és a nőalakkal, bőségszaruval, kardra tekeredő babérindával – megtalálható korabeli nürnbergi érméken. A legpontosabb előkép az 1573-ra datált, La Rochelle ostroma után kiadott teljes dupla-mottóval ellátott emlékérmé (2. kép). Kilian Koch munkája¹³ III. Henrik, akkor még Anjou hercege és Lengyelország királya számára készült, aki a város falai alól vonult el, hogy – megszakítva az ostromot –, elfoglalja lengyel trónját, amelyet a következő évben el is hagyott. Azt se feledjük, hogy ez az érme és a motívumokban hasonló társai a francia vallásháborúk idejéről valók.¹⁴ Míg a 70-es évek elején még XIII. Gergely pápa üdvözölte a hugenották elleni támadásokat és emlékérmét adott ki a szent Bertalan éji mézszárlás után, az állam

tében jelenik meg.) Az emblémák részletes leírását l.: *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Hrsg. von Arthur Henkel, Albrecht Schöne, Stuttgart, Weimar, Verlag J. B. Metzler, 1996, 840, 489–490, 1500, 1502. Nem találtam azonban hasonló ábrázolásokat más korabeli emblémáskönyvben, így Zsámboky János, Hadrianus Junius, Nikolaus Reusner, Cesare Ripa, Jean Jacques Boissard, Denis Lebey de Batilly, Johannes Camerarius munkáiban.

¹⁰ [Ex bello pax, ex pace ubertas – L. B.]

¹¹ SIMON Melinda, *Az 1488–1800 közötti magyar kiadói és nyomdászjelvények mottói = Tiszatáj*, 2011/4, 77–78.

¹² Ezt erősíti meg pl.: V. ECSEDY Judit, SIMON Melinda 2009, i. m. 21.

¹³ FEUARDENT, Félix-Bienaimé, *Jetons et méreaux depuis Louis IX jusqu'à la fin du Consulat de Bonaparte*, II, [Paris] Londres, Rollin et Feuardent, 1907, 279. No. 9092a: „HIS FLORENTIBVS. FLOREBIT. ET. REGNVM. Écu de France entouré d'une espèce de collier avec feuilles et fruits. Rx. EX. BELLO. PAX. EX. PACE. VBERTAS. La Paix? debout à gauche, tenant de la main droite une épée cernée de deux palmes, de la gauche une corne d'abondance. De chaque côte, deux trophées d'armes. A l'exergue, CAPTA ROCH. Jeton de 1573 pour la prise de La Rochelle par le duc d'Anjou Henri III.” Az érme készítője Kilian Koch (Chilianus Coquus, Chilia Koch). Szintén Henriknek, immár mint francia királynak készült több, 1584-re datált érme, melyek ugyan nem tartalmazzák a mottót, de a nőalak és az attribútumok ábrázolásai az érmék hátoldalán szinte megegyezők, a kard felett viszont már korona képét látjuk. A nőalakok Iustitia-figura variánsaiként jelennek meg. Lásd pl.: Feuardent, No. 11780, No. 11780a, No. 11781. Az érmék körfelirata: IVSTITIA. IN. SESE. VIRTUTES. CONTINENT. OMNES. Ugyancsak meg kell említenünk IV. Henrik Hans Schultes által készített érméjét: Feuardent, No. 1778. Az érme szinte teljes egészében Koch munkájának tükörképe, körfelirata: EX. BELLO. PAX. EX. PACE. VBERTAS.

¹⁴ A mottó és a motívumok, mint láttuk, öröklődtek IV. Henrik érméin is, akiről a korabeli Erdélyben nem voltak túl jó véleményekkel. A többször hitet váltó herceg 1593, francia királlyá avatása után a hitszegés témájához kapcsolható példasorok állandó szereplőjévé vált. Enyedi is említi több beszédében. (108. beszéd, *Sárospataki Kódex*, Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, Kt. 7, 87; 188. beszéd, 5. *Kolozsvári Kódex*, Academia Română, Filiala Cluj-Napoca, Ms. U. 1228,

egységét védeni próbáló, a hugenották és a katolikus liga között lavírozó III. Henrik lényegében vallási toleranciát hirdetett az évtized végére. A beaulieu-i ediktum, igaz később részlegesen visszavonták, új távlatokat nyitott a francia reformáció számára. Emellett a La Rochelle-i csatát a korai vallásháborúk egyik legfontosabb csatájának tekinthetjük.¹⁵ A katolikus hercege előtt meg nem ingó protestáns városhoz kapcsolható érme használata az erdélyi viszonyokkal való párhuzamosságok jelzésére is jó ürügyet szolgáltatathatott. Ezek alapján talán nem véletlen, hogy ez lett a korabeli vallási vitákban kulcsfontosságúvá váló erdélyi unitárius munka védjegye. Bár Henrik csak rövid ideig uralkodott Lengyelországban, ez talán arra is magyarázatot adhat, hogy milyen úton kerülhetett Erdélybe egy ilyen érme. Ugyanigy, az egyetemjárás és a kereskedelmi kapcsolatok is lehetőséget szolgáltatottak az érme vándorlására. Arról is vannak adataink, hogy ifj. Heltai Gáspár előszeretettel használt mintául német területről származó illusztrációkat nyomtatványjaiban.¹⁶ A spekulációban nem szeretnék túl messzire menni, azonban érdemes megfigyelni a címlapmetszet alakját, a tökéletes körformát, melynek karakterességét a téglalap alakú keret enyhíti. Mivel a mesterjegy a medallionon belülré került, a körfelirat végigfut a szegélyen. A tükrözött kép mellett a feliratot is minden bizonnyal tükrözte a mester, és ezt korrigálnia kellett, a mottófelek helyét azonban tükrözve hagyta. Nehézséget okoz mindemellett, hogy a medallion alsó részén a szavak között lévő nagyobb hely megszbaja a bevettől eltérő olvasat rendjét. Megerősíti a metszet érmével való kapcsolatát az attribútumok elhelyezése és a lándzsák és zászlók alatt található pajzs is, mely a többi hasonló érmén nem szerepel. Emellett, mivel úgy tűnik, hogy a mester csupán a metszet közepét készítette minta alapján, előkép híján feltételezhetjük, hogy a téglalapos keret és az indadíszek kidolgozása a kolozsvári mester saját munkája.¹⁷ Jelenlegi ismereteink szerint tehát G. C. fametszetét egy Erdélybe került érme vagy érmekatalógus és nem egy emlémkönyv alapján készíthette.

LOVAS BORBÁLA

1. kép.

2. kép. *Ex bello pax* érme
első és második oldala

111v.) Mégis, IV. Henrik volt az, aki véget vetett az elhúzódó vallási háborúknak és a valódi vallási tolerancia jegyében új rendeleteket vezetett be 1598-ban.

¹⁵ Erről bővebben lásd pl.: WOOD, James B., *The King's Army. Warfare, soldiers, and society during the Wars of Religion in France, 1562–1576*, CUP, Cambridge, 2002, 246.

¹⁶ Lásd pl. a *Die sieben weisen Meister* című 1565-ös frankfurti népkönyv illusztrációit és annak tükröképes kolozsvári másolatait: WALDAPFEL József, *Egy népkönyv illusztrációinak vándorlása = Magyar Könyvszemle*, 1965, 64–69.

¹⁷ V. Ecsedy Judit hívta fel a figyelmem arra, hogy meglátása szerint az *Fortuna*-könyvek (RMNY 916) dobótáblájának és az *Explicationes* címlapjának indadíszei nagyfokú hasonlóságot mutatnak, és elképzelhető, hogy a dobótábla díszítése is G. C. mester munkája.

Thurzó Kristóf halotti versei (1614). Thurzó Kristóf (1583–1614) szepesi és sárosi főispán 1614. április 7-én halt meg Szepesváran.¹ Temetése 'in magna frequentia magnatum baronum et nobilium' történt Lőcsén 1614. május 26-án. Az ispán igen fiatalon „sorvadásban való hosszas betegeskedés” után távozott az élők sorából.² A temetésére kiadott versgyűjteményt³ Stephanus Xylander (1572–1620) szepesváraljai lelkész készítette, a nyomtatás költségeit az elhunyt bátyja, a később nádorrá választott Thurzó Szaniszló (1576–1625) viselte.

A mű eredeti nyomtatványpéldánya nem maradt fenn, egyetlen kéziratos másolatát említi Harsányi István a Sárospataki Református Könyvtár *Collectio Csengeriana* iratai között,⁴ amely kézirata a szakirodalom jelenlegi állása szerint szintén elveszett.⁵

A szöveget ismerték és használták a 18. században: Samuel Klein (1748–1820) az evangélikus lelkészek életrajzait összefoglaló művében idézi a versgyűjtemény bevezetőjének azt a részét, ahol Xylander a Szepességen 1614 áprilisában zajló földrengésről beszámol.⁶ Újabb 18. századi említéssel találkozunk Wagner Károly (1732–1790) *Analectájában*, ahol ő Thurzó Kristóf biográfiájának kiegészítéséül a *Carmina Sepulchralia* teljes *Res gestae et sepultura* egységét idézi.⁷ Thurzó Kristóf megtérésével kapcsolatban néhány sort citál a versből Andreas Schmal (1706–1766),⁸ és megemlékezik a versgyűjtemény kiadásáról Daniel Klesch is a slavniki templom újrászentelésének alkalmából írt művében.⁹

Tudunk a kiadvány 17. századi említéséről is. Minden bizonnyal erre a halotti versgyűjteményre gondolt Abrahamides Izsák (1557–1621), amikor Thurzó György (1567–1616) temetésén tartott

¹ BAL Jeromos, *Szepesvára története*, Lőcse, Szepesmegyei Történelmi Társulat, 1914 (Szepesmegyei Történelmi Társulat Évkönyve, 13), 64.

² „Spectabilis ac magnificus Dominus Christophorus Thurzo, longa phtysi extenuatus et contabescens, pie obiit.” Závodszy György *naplója 1586–1624*, (Bél Mátyás kiadásának hasonmásával), ford. jegyz. bev. Tusor Péter, Bp., Universitas, 2011, 36, 66.

³ *Carmina sepulchralia super funus... Christophori Thurzo de Bethlenfalva, comitatus Scepusiensis perpetui eiusdemque et Sarosiensis comitatum supremi comitis... anno a Christo nato 1614. die 7 Aprilis, aetatis 31. Scepusii demortui et die 26 Maji Leutschoviae... sepulti. Conscripta et consecrata eiusdem memoriae et virtutibus per M[agistrum] Stephanum Xylandrum Leutschoviensem, ecclesiae Varaliensis pastorem et 24 regalum seniore. Leutschoviae [1614], Typis Jacob Klöz.*

⁴ HARSÁNYI István, *Magyar könyvesház, Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának második kötetéhez = Magyar Könyvszemle*, 1913, 243.

⁵ RMNy 1076 számú rekord szerkesztői bejegyzésének alapján.

⁶ KLEIN, Johann Samuel, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinden des Königreichs Ungarn*, Leipzig, Ofen, Lindauer, Diepold, 1789, I, 497–498.

⁷ *Analecta Scepusii sacri et profani pars IV. complectens genealogiam illustrium familiarum quae olim in Scepusio floruerunt. Collegit et notis illustravit Carolus Wagner, Posenii et Cassoviae, J. M. Landerer, 1778, 128–130.*

⁸ SCHMAL, Andreas, *Monumenta evangelicorum augustanae confessionis in Hungaria historica*, Pest, Osterlamm Károly nyomdájában, 1863, II, 138.

⁹ *Solennitas Inaugurationis Templi sive sacelli, quod Illustris, Spectabilis et Magnificus Dominus Dn. Sigismundus Toekoely L. B. de Késmark [...] In Castro suo Haereditario Schavnik Tractu Comitatus Scepusiensis Superiore noviter, eleganter sumtuoseque extruxit [...] descripta a M. Daniele Kleschio, Bartphæ, Typis Civit, 1670, 16.*

orációjában¹⁰ megemlíti a Thurzó-testvérek (Kristóf és Miklós) temetési költeményeit. Véleménye szerint ezek a szövegek túlságosan siránkozóak (*lugubres*), ő sokkal inkább ettől vidámabb dolgokkal kedveskedne annak a családnak, akinek csaknem tíz éve az oltalmában van.¹¹ Az általa említett Thurzó Miklós (?–1609) temetésére készült szöveg mára nem maradt fenn és Abrahamides beszédén kívül a mű egyéb említésével sem találkoztam.¹²

Szerencsés módon a Thurzó Kristóf temetésére készült versgyűjtemény eredetijének két teljes 18. századi másolata fellelhető: az egyik az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, a másik a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárának kéziratgyűjteményében.¹³

Az Országos Széchényi Könyvtár példánya a Wagner Károly másolataiból, illetve vegyes genealógiai feljegyzéseiből összeállított kötetes kéziratok között található,¹⁴ a sárospataki változat a 2006-ban Oroszországból hazaérkezett Csengeri Gyűjtemény egyik kötetében.¹⁵ A két kézirat szövege egymással megegyezik, a Csengeri Gyűjtemény darabja csak annyiban tér el a Wagner-féle másolattól, hogy az eredeti margináliákat is feltünteti a lapszéleken. Wagnernél ezek hiányoznak.

A szöveg négy tematikus egységből áll: Xylander előszavát a halál elkerülhetetlenségéről és Krisztus könyörületességéről szóló vigasztaló vers, a *Mors beata* követi. Harmadik egységként Thurzó Kristóf fontosabb életbeli eseményeit – tanulmányait, házasságát, katonáskodását, vallásért tett szolgálatait – megőrkítő *Res gestae et sepultura* áll, amit egy-egy latin epigramma és annak német nyelvű fordítása zár.¹⁶

A latin nyelvű epigramma valószínűleg a halotti zászlón szerepelt, ahogyan ezt a másolat *Epigramma ex altera parte vexilli ubi domini comitis imago Christum crucifixum adorantis conspicitur* felirata tanúsítja. Gyakori – bár ebben az esetben erre vonatkozóan nincs említés – hogy a családi címer is az epigrammával egy zászlóoldalon szerepelt. Thurzó Kristóf halotti zászlóján látható

¹⁰ Hrochotius, Isaacus Abrahamides *Oratio Exequialis Illustrimo Comiti ac Domino D. Georgio Thurzoni de Bethlenfalwa Comiti de Arwa ejusdemque Comitatus Arvensis perpetuo Comiti Regni Hungario Palatino* [...], Löcse, Daniel Schultz, 1617. (A továbbiakban: *RMNy II 1141.*)

¹¹ *Paucis ab hinc duobus ex illustri ista familia coronae filiis Domino Nicolao et Domino Christophoro Thurzonibus comitibus terrae Scepusiensis, cum funebria persolverem, constitui familiae, sub cujus umbra post Deum totum exigo decennium gratificari non hujusmodi lugubribus, sed laetioribus, si quibus possem. RMNy II 1141, 8.*

¹² Wagner Károlytól annyi azonban tudható, hogy Miklósnak is nagy pompával megrendezett temetése volt. A ceremóniát a galgóci templomban tartották, a testet pedig a várban helyezték el. WAGNER 1778, i. m. 127.

¹³ A szöveg teljesebb elemzésére a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájában készülő disszertációmban („Tanulmányok a genealógia fogalmi változásáról a Thurzó család példáján”) kerül sor.

¹⁴ Az először Wagner Károly, majd Jankovich Miklós tulajdonát képező vegyes genealógiai feljegyzésekből összeállított kötetes kéziratok között: A kötet jelzete: Fol. Lat. 217. A kézirat az első kötet 40v–43. lapjain található és más Thurzókra vonatkozó adatok, illetve Thurzó Elek végrendeletének 18. századi másolata követik.

¹⁵ *Collectio Csengeriana (Historia Iuridica)*, 402/7, 99r–105r a Sárospataki Református Nagykönyvtárban.

¹⁶ Vers a Filippibeliekhez írt levél egyik sorára épül („Mert nékem az élet Krisztus és a meghalás nyereség” Phil, 1,21), de a szöveg több ponton egyezést mutat az evangélikus énekeskönyv 345-ös számú darabjával („Auf meinen lieben Gott”). Az ének szövegének szerzője ismeretlen, eredetét a lübecki énekeskönyvhöz („Lübeck vor 1603”) kötik. *Evangelisches Gesangbuch*, Frankfurt am Main, Spener, 1998 (2. kiadás).

megfeszített Krisztus és a hozzá könyörgők képe Thurzó Elek halotti domborművén is megtalálható, ami a krisztusi feszületnél térdelő főurat ábrázolja felesége és leányai társaságában.¹⁷

Carmina sepulchralia

super funus

spectabilis et magnifici comitis ac Domino Domino Christophori Thurzo de Betlenfalva Co[m]t[at]us Scepusiensis perpetui, ejusdemque et Sarosiensis Comitatum supremi comitis, liberi baronis arcium Szepes, Baymocz, Sempthe, Galgocz et Themetwin d[omi]ni in Richno, equitis aurati ac Sacrat[issi]mae Caesareae Regiae[ue] Ma[ies]t[at]is cubicularii Anno a Christo nato 1614 die 7. Aprilis aetatis 31¹⁸ demortui et die 26. Maii Leutschoviae metropoli gepidarum in magna frequentia magnatum baronum et nobilium honorifice sepulti.

Conscripta et consecrata ejusdem memoriae et virtutibus per M[agistrum] Stephanum Xylandrum Leutschowiensem Ecclesiae Varaliensis pastorem et 24. Regalium seniore.

Leutschoviae

Typis Jacobi Klöz expressum.

Spectabili et Magnifico Domino Domino Stanislao Thurzo de Bethlenfalva Terrae Scepusiensis Perpetuo Comiti, Libero Baroni Arcium Szepes, Baymotz, Sempthe, Galgocz et Themetwin Domino in Richno. S[acrae] C[aesarea] R[egiae]q[ue] Ma[ies]t[at]is Consiliario et Cubiculario D[omi]no et Mecaenati suspiciendo gratiam et pacem a Domino precatur.

Spectabilis et Magnifice Comes ac Domine Domine et Mecaenas mihi suspicende. Pelopidae Thebanorum duci clarissimo socii pro quibus ceciderat Marco vero Marcello¹⁹ Consuli Romano non minus progenie, quam rebus pro libertate patriae gestis celeberrimo hostes, a quibus interfectus fuerat funus fecisse Plutarchus in Marco Marcello com[m]emorat.²⁰

Circumventus enim ad Venusiam ab Annibalis Militibus in insidiis collocatis et occisus Marcellus obstupuit Annibal, atq[ue] annulo ejus ablato corpus eximie ornatum et cultum honorifice cremavit. Reliquias in argenteam conditas urnam injecta aurea corona remisit ad Marcelli filium, qui parentem, ut refert Livius, magnifico funere efferri curavit.²¹ Fortunatu[m] autem illud esse, si a sociis et amicis, ideoq[ue] optandum at excellentius praestantiusq[ue], si ab hoste quis sepeliatur, idem author est Plutarchus. Illic enim inquit com[m]odum potius et fructus, quam virtus diligitur, hic vero inimicitia virtutem infestatam honorat, eidemque gratiam debitam pendit.

Ego vero Sp[ectabilis] et Mag[ni]f[i]ce Comes fortunatum esse judico illum, qui rerum²² praeclare gestarum laude, suisque virtutibus clarior factus in pace et inter amicorum preces atq[ue] suspiria moritur fortunatiorem, imo fortunatissimum, qui in vera agnitione [Chris]ti

¹⁷ A lőcsei Szent Jakab templom Thurzó-síremlékeiről: LUDIKOVA, Zuzana, MIKÓ Árpád, PÁLFFY Géza, *A lőcsei Szent Jakab templom reneszánsz és barokk síremlékei, epitáfumai és halotti címerei (1530–1700)* = *Művészettörténeti Értesítő*, 2006, 327–410.

¹⁸ Sárospataki kéziratban ezen a helyen még: „Scepusii”.

¹⁹ Margón: „Diversitas sepulturarum apud gentiles”.

²⁰ PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok*, ford. Máthé Elek, Bp., Osiris, 2005, II, 43 (Sapientia Humana).

²¹ Titus LIVIUS, *Ab urbe condita libri*, XXVII, 28.

²² Margón: „Apud Christianos”.

actum vitae suae ultim[um] claudit, ejusdem verbo et merito sese consolatur, fidem capiti et cordi supponit. Longe enim beator hic ipso Platone, qui cum moreretur Sophronis Sententiarum Scriptoris libros capiti supponi mandavit.²³ Nam teste Lactantio Firmiano libr[o] 3. Divina[rum] Institutionum: si vita in Dei religione transacta malum non est, quia translatio²⁴ est ad im[m]ortalitatem, si aliter malum sit, necesse est quoniam ad aeterna supplicia transmittit.²⁵ Et S[ancti] Joannis Apocal[ypsis] 14. beatos praedicat istos, qui in D[omi]no moriuntur.²⁶ Eamq[ue] ob causam ita demortuos merito honesta prosequimur sepultura, ut laudabilibus eorum virtutibus debitam gratiam reponamus.

Horum in numero cum iure optimo censendus sit sp[ectab]l[is] et m[a]g[n]if[ic]us comes ac Dominus Dominus [Christo]phorus Thurzo Sp[ectab]l[is] M[agnifici] V[estri] frater carissimus beatae recordationis, qui nuper iter suum, quod ut caeterorum quoq[ue] hominum nunquam sine exitu teste Seneca in Ep[isto]llis, et in ipso aetatis flore annos tantum natus triginta et unum absolvit de cuius obitu illud poetae recte usurpare possumus:

Si numeres annos, juvenis discessit, at aetas

Non numerosa facit, sed benefacta senem.²⁷

Ego equidem pro mea parte cum viderem Sp[ectab]l[em] M[agnificum] V[estrum] in honorificia, imo in magnificia sepultura facienda occupatissimam, eandem quoq[ue] condecorare volui ea ratione, qua talentum mihi divinitus concessum patiebatur, nempe carmine sepulchrali. In quo praeter illa, quae fuerit consolatio d[omi]ni comitis desperate decumbentis, quaeq[ue] e[ss]e debeat omnium christianorum aliquando feliciter mori cupientium, de morte ipsius beata aliquid agitur, deinde de virtutibus et rebus praeclare gestis brevissima narratio instituitur, quae nullo unquam tempore sunt inter moritura.

Pro fragili enim et ficulnea hac vita vitam sibi triplicem comparavit: aeviternam unam, ubi cum Deo, angelis, caeterisq[ue] coelitibus nunc laetatur, im[m]unis laborum, curarum, morborum, ubi extra teli jactum omnia tutus videt, nec universum²⁸ terrarum orbem cum vitae illius coelestis punctulo minimo permutare desiderat. Alteram qua vivit in orbe virtutibus suis, ut dixi et beneficiis in ecclesiis quae fama nunquam oblitterabit illustris factus. Nam ut psalmus 112 promittit:²⁹ in memoria aeterna erit justus.³⁰ Magnam enim a centum jam annis ab Uladislo et Lodovico Regibus Hungariae inchoando Thurzonum familia hoc nomine laudem meruit, Georgius³¹ praesertim Camerae Regiae praefectus et Stanislaus princeps et ep[iscop]us Olo-

²³ Xylander által idézett anekdota előfordul még többek között Valerius Maximusnál (*Facta et dicta memorabilia* 8,7.3) és Quintilianusnál (*Institutio oratoria* 1,10,17). Újkori felhasználói között például Vossiusnál: „Nec aetate his Platonis erga Sophronem ardor deferbuit. Nam semper iis indormiebat, imo etiam cum moreretur capiti suppositos habuisse traditum est” (*Poeticarum Institutionum Libri Tres*, II, 33,4).

²⁴ A sárospataki kéziratban: „transactio”.

²⁵ LACTANTIUS, Lucius Caecilius Firmianus, *Divinae institutiones*, III, 18,1.

²⁶ Jel, 14,13.

²⁷ Az ókori toposz egyik újkori felhasználója volt Franciscus Thorius/François De Thoor (1525–1601). Költőtársának, Petrus Lotichiusnak/Peter Lotznak (1528–1560) búcsúversében megtalálható a Xylander által idézet verssor. *Leben und Wirken der vorzüglichsten lateinischen Dichter des XV–XVIII. Jahrhunderts*, Hrsg., Peter Aleant Budik, Wien, 1828, III, 223.

²⁸ Margón: „Dominus Comes mortuus triplicite vivit”, alatta: „1. In coelis”.

²⁹ Helyesen ez a 111-es zsoltár. „Dicsőség és méltóság az ő cselekedete és igazsága megmarad mindvégig.” Zsolt, 111,3.

³⁰ Margón: „2. In virtutibus”.

³¹ Margón: „Thurzonum familia”.

mucensis testibus Joanne Sambuco in appendice Bonfiny et Beato Rhenano praefatione in Tertullianum: Qui reges, verbis authorum utor, egregiam Thurzororum fidem ac prudentiam jam olim exploratam habuerunt, et beneficys non contemnendis liberaliter exornarunt, quorum virtutes Moravia suspexit, Germania admirata est, imo Ursinus Velius, Huttenus Eques Germanus, Joachimus Vadianus et Janus Dubravius poetae et historici clarissimi aeternorum monumentorum praeconiis im[m]ortalitati consecrarunt.

Non vero olim tantum hoc ipsum familia vestra meruit, verum etiam apud reges et imperatores subsequentes retinuit et huius[ue] illibate custodivit et conservavit. Tertia deniq[ue] vita vivit in Sp[ectab]l[i]lis M[agnifice] V[est]re utpote fratris sui clarissimi vita, vivit in illustri familia et cognomento Thurzoniano. Vitam hanc triplicem inquam vivit,³² ab omnibus me hercule exoptandam, ipsi neutiquam invidendam.

Hunc autem meum qualemcunq[ue] laborem poeticum Sp[ectab]l[i]li M[agnifico] V[est]ro dedicare volui, ut tanquam sub Herculis clypeo tutus esse possit. In quo Homerus Iliados³³ libro 18 musas depictas fuisse scribit, indicare volens musas protectione principum et magnatum opus habere.

Deinde propter beneficia et ab illustri familia vestra et a demortuo d[omi]no comite in me collata, quae si tacerem, ingratitude mihi notam inurerem. Accedit et hoc, quia ex ejusdem demortui d[omi]ni comitis ore et relatione pleraq[ue] habeo accepta, quae de rebus gestis alio fateor praecone dignis conscripsi, tandem quia eidem decumbenti adfui et tanquam alter medicus animae ex verbo Dei consolationes suggessi, imo in absentia r[ever]endi viri d[omi]ni Joannis Mihalyko³⁴ concionatoris aulici sacramentum caenae d[omi]nicae viaticum ad aeternam vitam saluberimum, pharmacum et cibum im[m]ortalitatis, ut patres loquuntur, eidem porrexi εὐδαναζίας hujus magnatis inter caeteros spectator et testis oculatus existens.³⁵

Quem ut S[pectab]l[i]lis M[agnifice] V[est]re benevolo excipiat vultu meq[ue] favore prosequi porro non desistat, submisso rogo. Clementissimus Deus V[est]re S[pectabili] M[agnifice] suo saruto spiritu una cum vidua maestissima Susanna Erdődyana consoletur et residuum familiae vestrae conservet, atq[ue] in mille generationes multiplicet cui S[pectabili] V[est]re M[agnifice] com[m]jito. Datae Warallii die 20. Maii Anno 1614.

Quo ipso anno circa medium Aprilis³⁶ prope pagos Andrejova et Czarna dimidio milliari a libera regiaq[ue] ci[vi]tate Bartphensi situs, magna pars montis cuiusdam terrae motu et horribili hiatu absorpta perruptis petris durissimis, arboribusq[ue] altissimis inversis, ut apices tantum et radices arborum in profundo non sine capitis vertigine conspiciant[ur]. Pars montis collapsa rivulum pagos alluentem obstruxit congestis aquis, sed post dies aliquot incolis metu inundationis fugientibus disrupta, ut Ossa et Olympus in Thessalia.³⁷ Scrisura ista et hiatus quemadmo-

³² Margón: „3. In familia”.

³³ Margón: „Causae dedicationis”.

³⁴ Mihálykó János evangélikus lelkész Eperjesen született. 1593-ban rövid ideig a wittenbergi egyetemre is beiratkozott. 1613-tól Szepes várában a Thurzó-család, később Murányban a Széchy-család lelkésze volt. Az örök életről evangélikus elmélkedést fordított németből, illetve imádságos könyvecskét adott ki ez utóbbit a Thurzók támogatásával.

³⁵ Margón: „Conclusio”.

³⁶ Margón: „Ingrata novitas”.

³⁷ Az Ossa és Olympus csúcsáig értő áradat antikvitásból eredő leírása Janus Pannonius *Árvíz* című versében is olvasható („Azt sem látni, hol is volt egyszer domb, falu, fák, csak / tengert látni, a víz jeltelen arculatát / Peneus is nyilván így tört rá Emathiára, / hogy csak az Ossa s Olymp orma maradt szabadon.”)

dum ex fide dignis accepi, qui die Philippi et Jacobi Bartpha ad contemplandum locum egressi a plaga septentrionali ad orientalem ad mille in longitudine in latitudine ad 200 passus geometricos circiter sese extendit. Aliqui rupturam istam prodigiosam ex imprecationibus ruthenorum de monte altercantium factam arbitrantur: Deus enim non irridetur.

Ego vero omen sube[ss]e auguror permotus exemplorum ante actorum observatione imprimis Anni 1443 de quo Funecius³⁸ in Chronol[ogia] et Com[m]entariis³⁹ consulatur. Plinius quoq[ue] libro 2 cap. 84. scribit:⁴⁰ nunquam urbem Romam septicollem tremuisse, ut non futuri eventus alicuius id praenuncium esset.

S[pectabilis] V[estri] M[agnifici]

humilis servitor M[agister] Stephanus Xylander.

Carmina Sepulchralia

in obitum

illustris et mag[ni]f[ici] c[omit]is ac

D[omini] D[omini] Christophori Thurzo de Bethlenfalva

I. Mors beata

Ille meus quondam studiorum heu fata patronus⁴¹

Regulus in Saaros, Scepusiiq[ue] comes

Ille baro, recti custos, imitator honesti

Quales prisca viros, fama[ue] novit anus

Ille auratus eques et magnae robore mentis

Olim subiuxus Marte etiam arte potens

Destituit primos virides Christiferus⁴² annos

Unica sex lustris addita messis erat

Namq[ue] omnes, qui mortales has carpinus⁴³ auras,⁴⁴

Semper ad interitum turba parata sumus

Nil aurum, nil pompa valet, nil sanguis avorum

Excipe virtutem, caetera mortis erunt

Nil artes herbaeq[ue] valent, succiq[ue] potentes

Vivimus, exacto tempore fata vocant

³⁸ Johann Funck (1518–1566), lutheránus teológus.

³⁹ *Chronologia ab orbe condito* I–III. (Nürnberg, Königsberg, Wittenberg, 1545–1578).

⁴⁰ „Sed Pythagoras interdum et musica ratione appellat quantum absit a terra luna, ab ea ad Mercurium dimidium spatii et ab eo ad Veneris, a quo ad solem sescuplum, a sole ad Martem tonum [id est quantum ad lunam a terra], ab eo ad Iovem dimidium et ab eo ad Saturni, et inde sescuplum ad signiferum; ita septem tonis effici quam *dia paswn armonian* hoc est universitatem concentus, in ea Saturnum Dorio moveri phthongo, Iovem Phrygio et in reliquis similia, iucunda magis quam necessaria subtilitate.” PLINIUS, *Historia naturalis*, II, 84.

⁴¹ Margón: „Fragilitas nostra”.

⁴² Xylander nyelvi játéka: Christiferus – Christophorus.

⁴³ A sárospataki kéziratban: „Capimus”.

⁴⁴ Margón: „Ratio”.

Cumq[ue] manu assiduae rapiamur mortis avarae⁴⁵
 Mox alii subeunt, qui loca nostra petunt
 Sed licet occubuit, t[amen] haud jacet inclyta Virtus
 Quam Mars in vita vivere morte facit
 Ad stygias autem Thurzo hic ne pergeret umbras
 Parcarum premeret cum scelerata manus
 Mox Christum arripiens clypei vice, spicula mortis
 Et superat Stygii tela cruenta ducis
 Per mare qui Christum tulerint, hos per mare mortis
 Ipse feret, ferri si cupis, ergo feras
 Non meritis fretus propriis pater optime dixit
 Hasce preces vultus fundimus ante tuos
 Sed tibi quod patriam clementia plurrima mentem
 Tangit, in hanc solam stat mea iuxta fides
 Per te, per Dominum casta de virgine natum
 Excipe submissas molliter aure preces
 Omne adeo crimen tua lex condemnat et ipsam
 Naturam, quae nos non sinit esse bonos
 Omne etiam in crimen justa succenderis ira
 Nec citra poenam est ulla remissa lues
 Iustitiam rigidam tamen indulgentia mitis
 Vincat et hic ira mixtus abundet amor
 Et poena a nobis in natum versa recedat
 Nam caro nato carior hostis eram
 Dixit et obtinuit veniam, caeliq[ue] monarcha
 Mox ipsum aeternas iussit adire domos
 Nulla ubi praecipiti voluntur secula cursu,
 Nec rapit occiduum nox tenebrosa diem.
 Nullum ubi morborum genus est, ubi nulla fatigat
 Cura animos, sancti nil ubi triste timent
 Sed pax alma tenet regnum, dulcisq[ue] voluptas
 Laetitia et dempto fine perennis adest.
 His tu sum[m]e parens, qui mortis jura gubernas
 Fac nos perpetuo tempore posse frui.

II. Res gestae et sepultura

Quas tua adiit Thurzo Illustrissime terras
 Gloria? Christophorum quae tacitura dies?
 Laeta novum mundo natura faventibus astris
 Addidit in lucem te veniente decus
 Pegasidum ductu iuvenili strenuus aevo
 Tinxisti studys pectora prompta tuis
 Slesiacis fama jacet urbs celeberrima terris
 Vratslavii illa ducis nobile fertur opus
 Altera sed caput Alsatiae est argentea dicta

⁴⁵ Margón: „Consolatio nostra”.

Hospitium musis, quae tribuere tuis
 His ita gustatis, rerumq[ue] potitus haberis
 In patriam pietas te trahit inq[ue] Deum
 Nec frustra, nam rursus amat te caesar et ipsa
 Patria moxq[ue] dedit praemia digna Deus
 Pannona te venerata ferox gens, norat et Ister
 Quid tibi virtutis justitiae[ue] foret
 Mollisti in nata leges bonitate severas,
 Sontibus infestus supplicibus[ue] bonus
 Ingenio celeri rexisti instantia fata
 Et mox consilium resq[ue] locusq[ue] dabant
 Hinc tibi cum dignus, cumq[ue] acceptissimus esses
 Erdődy natam junxit amore suam
 Et licet exstiteris⁴⁶ fidei desertor et hostis
 Humana fingens pro ratione Deos
 Attamen inspiciens tenebras te poenitet acti
 Christi ideo amplexus lucida verba, redis
 Hostibus haud tergo, sed forti pectore notus
 Agminaq[ue] educens agminis instar eras
 Invidiae stimulis, regniq[ue] cupidine coecus
 Cum D[uce] Lippaio rusticus arma capit
 Scepusiumq[ue] petens numeroso milite castrum
 Conseruit saeva proelia dura manu
 Isthic adversi fractus certamine Martis
 Reflexit profugum mox sine laude pedem
 Bohemicus quantum nostro sit milite miles
 Inferior sensit Praga subacta manu
 Tunc ubi Mathiae sceptrum et tradenda corona
 Pars fuerat belli credita magna tibi
 Cum patriam incessit belli discordia nutrix
 Dissuades rabida sum[m]ere tela manu
 Sincere peragi curasti iura sacrorum
 Indixti leges cum pietate bonas
 Praecipue Christi servos complexus honore
 Plantasti augustae religionis opus
 Te fateor poterant revocare Machaonis artes
 Foedere qui sacro tunc tibi iunctus erat,
 Tantus at affluxit morbi lethalis acervus
 Vincere quem medicae non potuere manus
 Scilicet haud voluit producere tempora numen
 Nec licuit fixum transiliisse diem
 Amisso tristes conventus praeside lugent
 Moesta suum deflet subdita turba patrem
 Stanislai Leutschoviam cura translata, dolentes
 Hoc tua sub tumulo clarissimus ossa, Vale

⁴⁶ A sárospataki kéziratban: „extiteris”.

Patrono incomparabili amari
 doloris plenus conscripsit et apposuit
 M[agister] Steph[anus] Xylander Eccl[esiae] Waral[iensis] Pastor.

III. Epigram[m]a ex altera parte vexilli,
 ubi D[omi]ni comitis imago⁴⁷ [Chris]tum crucifixum
 adorantis conspicitur.

Mors scelerum poena est, eademq[ue] est maxima merces
 Namq[ue] mali finis principiumq[ue] boni est.
 Gratia Christe tibi, quod mortem morte tulisti
 Quodq[ue] tua vita est reddita vita mihi
 Quod miseram hanc vitam mutasti morte beata
 Vita fuit funus, mors mihi foenus erit.

Translatum in vernaculum sermonem
 eodem authore

Der Todt die Sündt des Menschen strafft
 Der Todt ein grossen nutzen schafft
 Denn er des bösen macht ein endt
 Und alles guts in uns anfengt
 Herr Christe dir ich dancken kan
 Dass due den Todt hast abgethan
 Und durch das kreftig leben dein
 Mir widerbracht das Leben mein
 Auch dises Lebens bitterkeit
 Verwandelt hast in ewige freudt
 Ob gleich ein leich ich worden bin
 So ist doch sterben mein gewin.

SZÓKE KORNÉLIA

⁴⁷ A szó Wagner Károly másolatában utólagos beírás.

Egy újabb kötet Bethlen Miklós kancellár könyvtárából. Bethlen Miklós erdélyi kancellár magánkönyvtáráról szinte semmilyen adat nem áll rendelkezésünkre. Eddigi ismereteink szerint ő maga sosem írta össze gyűjteményét, önéletírásában pedig több helyen említi ugyan olvasmányait, de könyvek vásárlásáról vagy tulajdonlásáról csupán általánosságokban beszél. Heidelbergi és utrechti tanulmányairól írva például csak annyit említ, hogy az 1660-as évek elején „a sok collegiumura, mesterekre és könyvek s mathematicum instrumentumokra is sok pénz ment”.¹ 1676–1677-ben elszenvedett fogarasi rabsága kapcsán arra emlékezik, hogy „először szép szabadsággal tartottak: (...) tentám, papirosom, könyveim voltak”, de néhány hét múltán mindent elvettek tőle és „hagyák kezemben csak a könyveket”.² 1680-ban pedig így értékeli helyzetét: „értékem nem sok, de elég, (...) könyvem, lovam, puskám, kutyám vagyon”.³

A tulajdonában volt kötetekről csupán egy írott forrással bírunk. Ez egy 1652-ből származó kurta összeírás arról a nyolc iskolai könyvről, amelyeket nagyapja, Váradi Miklós vásárolt számára Gyulaféhérváron.⁴ 1661–1662-ben azonban, „amíg Németországban jártam, gyermeki könyveim, írásim Kolosvárott elvesztenek”.⁵ Ezekén kívül – possessorbejegyzései alapján – eddig mindössze három kötetről tudtuk biztosan, hogy Bethlen Miklós birtokában voltak. Az egykori katolikus líceum könyvtárában (ma a Román Tudományos Akadémia Könyvtárában) őrzött könyvek közül kettő asztronómiai témájú (egyikük kolligátum), a harmadik pedig egy világtörténelmi összefoglalás.⁶

Az Országos Széchényi Könyvtárban folytatott más irányú kutatásaim közben rábukkantam egy újabb kötetre, amelybe a későbbi kancellár beírta a nevét: Simonis Starovolsci *Institutorum rei militaris libri VIII*. Florentiae, sumptibus Ioannis Baptistae et Iosephi Corbi bibliopolarum Romae, 1646 (jelzete: 101.399).

A könyv szerzője Szymon Starowolski (1588–1656), egy elszegényedett litván nemesi család sarja, aki külföldi tanulmányai után nagy ívű egyházi és politikai karriert futott be Lengyelországban. Főnemesi családoknál volt nevelő, s emellett az ország több vezetőjének tanácsadója, de sok évig a krakkói Jagelló Egyetem oktatójaként is tevékenykedett. Termékeny író volt, hiszen hetvennél több latin és lengyel nyelvű könyve jelent meg.⁷

Az imént említett kötet igencsak népszerű olvasmány volt a korban, hiszen első kiadása (Krakó, 1639) után mindössze egy évvel már újranyomták ugyanott, majd újabb egy esztendő múltán Amszterdamban is kiadták. A Bethlen Miklós által megvásárolt példány a műnek immár a negyedik, firenzei kiadása volt, amely az eredeti ötszáz helyett immár több mint nyolcszáz oldalra bővült ki. A mű valamelyik kiadása II. Rákóczi Ferenc 1701-es könyvtár-összeírásában is szerepelt,⁸ ám további magyarországi tulajdonosairól nem tudok.

¹ *Bethlen Miklós élete leírása magától = Kemény János és Bethlen Miklós művei*, szövegmond. V. Windisch Éva, Bp., Szépirodalmi, 1980, 581.

² BETHLEN 1980, i. m. 685.

³ BETHLEN 1980, i. m. 715.

⁴ HERPEI JÁNOS, *Néhány adat Bethlen Miklós tanuló-éveiből = Erdélyi Múzeum*, 1938/4, 291–298. Újra közli: *Apácai és kortársai: Herepei János cikkei*, szerk. Keserü Bálint, Bp., Szeged, 1966 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, II), 593–603.

⁵ BETHLEN 1980, i. m. 532.

⁶ Közli: *Erdélyi könyvesházak III.*, szerk. Monok István, Németh Noémi, Varga András, Szeged, Scriptorum Kft., 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3), 14–15.

⁷ *Słownik biograficzny historii Polski*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Ossolineum, 2005, 1767.

⁸ Közli: *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721*, szerk. Monok István, Szeged, Scriptorum Kft., 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2), 155.

Az elméleti hadtudományi munka egyes részei a háborúk történetéről, a hadvezérek hatásköréről és teendőiről, az újoncozásról és a katonai fegyelemről, a csatarendről, a tengeri ütközetekről, a parancsnokok leleményességéről, a városok aláaknázásáról és védelméről, s végül a katonai előrelátásról szólnak.

A nemzeti könyvtár példányának címlapján az alábbi possessorbejegyzés olvasható: *Nicolai de Bethlen & Amicorum eius*. A kora újkori „et amicorum” bejegyzéstípus használati körét és jelentéstartalmát már részletesen kifejtette Monok István,⁹ ezért ezzel itt nem foglalkozom. Az viszont kiemelendő, hogy ez már a második ismert kötet, amelyben Bethlen Miklós ezt a megfogalmazást használta, s ez bizonyos következetességre utalhat.

A könyv későbbi sorsa is érdekes, hiszen az előzéklapon újabb kézírásos bejegyzés szerepel: *Sam. Sp. Lötsei mp. Compar. Leutschoviae Anno 1810*. A két időpont közötti tulajdonosokat tehát nem ismerjük, de a kötet a 19. század elején már Samuel Spielenberg (1788–1846) erdélyi fő-kormányászéki írnok birtokában volt. A neves értelmiségi család tagja a vételárat is beírta az első kötéstábla belsejére: *1 Rf 45 x*.

A könyv azonban egy harmadik olvasmánytörténeti adalékkal is szolgál. A hátsó kötéstábla belsején ugyanis Spielenberg, önmagának írt emlékeztetőül, feljegyezte egy másik könyvének a kölcsönadását és visszavételét: *Pro memoria. Késmárkon hagytam Prof. Genersich Úrnál ezen könyvem: Schiller's Gallerie interessenter(!) Personen. 2 Darab d. 27ma Septembr. A. 1811. rediit*.

A kölcsönző Genersich János (1761–1823) a késmárki evangélikus líceum tanára volt, és nem véletlenül érdeklődött az elkért könyv iránt. Az először 1798-ban megjelent mű¹⁰ ugyanis számos nevezetes személy életrajzát mutatta be, s az uralkodók, felfedezők és írók között a francia forradalom több vezetője is helyet kapott – közöttük egy bizonyos „Buonaparte” is. A munka hamarosan magyar fordításban is megjelent,¹¹ de a bejegyzés szerint Samuel Spielenberg valamelyik német nyelvű kiadást vásárolta meg 1810-ben Lőcsén.

SIMON MELINDA

Szintén a fejedelem tulajdonaként említi: HAUSNER Gábor, *Márs könyvet olvas: Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom*, Bp., Argumentum, 2013, 94.

⁹ MONOK István, „Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum”, *Az „et amicorum” bejegyzésről és a közös könyvhasználatról = Szolgáltatást ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. Császtvay Tünde, Nyerges Judit, Bp., Balassi Kiadó, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2009, 266–276.

¹⁰ SCHILLER, Karl August, *Gallerie interessanter Personen, Oder Schilderung des Lebens und Charakters der Thaten und Schicksale berühmter und berüchtigter Menschen der ältern und neuern Zeit*, Berlin, Wien, in der Dollischen Buchhandlung, 1798. (További kiadásai: 1799, 1804.)

¹¹ SCHILLER, Karl August, *Biographiák vagy a régi és újabb időbeli nevezetes embereknek életrajzai s viselt dolgaiknak leírásai*, ford. Tanárki Mihály, I–II. köt., Pest, Trattner, 1810–1812.

Ismeretlen 18. századi magyarországi nyomtatványok.*

Újabb regisztrálatlan nyomtatványok a nagyszombati jezsuita nyomdából

Megtisztelő könyvészeti feladat a magyar nemzeti bibliográfia nyomtatásban megjelent kötetekben¹ és egyéb bibliográfiákban² eddig még számba nem vett, ismeretlen nagyszombati nyomtatványokat bemutatni.³ Elsősorban azért, mert a nagyszombati jezsuita nyomda hosszú időn át (1648–1777)

* A *Magyar Könyvszemlé*ben megjelent korábbi (KNAPP 2014, i. m. 281–287) dolgozat (*Ismeretlen nagyszombati nyomtatványok*) folytatása.

¹ Közismert, hogy a 18. századi magyarországi nyomtatványok alapvető számba vétele egyrészt Petrik Géza bibliográfiája (1712-től), másrészt annak folyamatosan megjelenő, az Országos Széchényi Könyvtár által szerkesztett pótkötetei (1701-től). PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, I–IV, Bp., 1888–1892; *Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860 c. művéhez*, 1701–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok, V–VIII, Bp., 1971–1991.

² Bibliográfiái aktualitása miatt elsősorban a közelmúltban megjelent *Ave Tyrnavia! Opera impressa Tyrnaviae Typis Academicis, 1648–1777*, [szerk.] Stephanus Käfer, Esther Kovács, Budapestini – Strigonii – Tyrnaviae, vyd. Trnavskej univerzity v Trnave – SAV, 2013 című kiadványra gondolok, amelyre hivatkozni – közelmúltbeli tapasztalat szerint – egyes folyóiratokban jogos kritikával sem „illendő”. Vö. KNAPP Éva, *Ismeretlen nagyszombati áhitati nyomtatványok a XVII–XVIII. századból = Magyar Sion*, Új folyam VIII/L (2014) 2, 155–161, itt: 156, 6. jegyzet. A jegyzet szövegéből önkényesen kihagyta a szerkesztőség (Göczéné Erdő Zsuzsa levele szerint a szerkesztőbizottság véleménye, hogy e bizottság egyik tagjának munkáját sem lehet kritizálni a folyóiratban) „az alapvető könyvészeti jobbításokat és kritikát azonban nagyjából nélkülöző” mondategységet, s így – tudományos meggyőződéssel ellentétesen – a lábjegyzet dicséri [!] a bibliográfiát!

³ Újabb nagyszombati nyomtatványok előkerülésére folyamatosan lehet számítani. Ez véleményem szerint természetes és öröndetes folyamat, amely egyetlen nyomtatásban megjelent bibliográfiát sem kritizál. Teljes mértékben egyetértek Monok Istvánnal, hogy bizonyosan „további, eddig ismeretlen kiadvánnyal is fogunk még találkozni”. Ugyanakkor egyáltalán nem biztos, hogy ezek az új tételek „rögvest” kerülnek a bibliográfusok látóterébe. Vö., MONOK István, *Stephanus Käfer, Esther Kovács, Ave Tyrnavia! Opera impressa Tyrnaviae typis Academicis, Budapestini, Strigonii, Tyrnaviae, 2013, Esztergom Hittudományi Főiskola, OSZK, Nagyszombati Egyetem, Szent Adalbert Alapítvány*, 287 p. = *Magyar Könyvszemle*, 2014, 304–306, itt: 306. Ugyanis nem „rögvest”, hanem a *Magyar Könyvszemlé*t áttanulmányozva bele kerülhetett volna például az *Ave Tyrnavia [...]* című bibliográfiába az *Officium Rákócziánium 1736. évi nagyszombati kiadása* is, amelyet 2011-ben mutattam be, mint korábban ismeretlen nagyszombati nyomtatványt. KNAPP Éva, *Officium Rákócziánium – Pótlások = Magyar Könyvszemle*, 2011, 103–106, itt: 104; vö. még Uő., *Ismeretlen nagyszombati nyomtatványok (1661, [1745 körül], 1758) = Magyar Könyvszemle*, 2014, 281–287; Uő., *A történeti állományok bővülési lehetősége – 1800 előtti ismeretlen nyomtatványok azonosítása = Könyvtári Figyelő*, 24/60(2014) 2, 167–172. Az *Ave Tyrnavia [...]* című bibliográfia egyik alapvető hiányossága a tudományos és könyvészeti szakirodalom elmúlt évtizedekben elért eredményeinek figyelmen kívül hagyása. Ez nem csupán KNAPP Éva, *Officium Rákócziánium [...]* (Bp., Borda Antikvárium, 2000) című munkájára korlátozódik. Így van ez például az *Ave Tyrnavia [...]* bibliográfiai részének már az első (és nagyon sok további) oldalán is: az 1649/2. tétel (*Ave Tyrnavia* 2013, i. m. 34 [2. jegyzet]) nem tartalmazza a szerző nevét, pedig az 1997 óta ismert Gabriel Dietenshamer személyében. Vö., KNAPP Éva, *Gabriel Dietenshamer: Judit (Patrona Hungariae*

Magyarország első számú katolikus nyomdájaként működött. A nagyszombati sajtó alól kikerült munkák széles körben terjedtek, s e kiadványok irodalom- és művelődéstörténeti hatása folyamatos és jelentős. Nem véletlen, hogy az újonnan regisztrálásra kerülő magyarországi nyomtatványok jelentős része e nyomda terméke.

Imádság a kassai Immaculata szobor tiszteletére (1742)

A kassai Immaculata szobor történetéről,⁴ a város rekatolizációjában játszott szerepéről és intenzív kultuszáról a helybeli jezsuita diákság körében,⁵ valamint a város protestáns lakosságának véleményét összegző, a szoborról készült gúnyversről⁶ készült dolgozatok egyike sem tesz említést olyan konkrét, ismert aprónyomatványról, mely kapcsolatban állna az emlékművel. Ilyen nyomtatvány(ok)ról a magyar nemzeti bibliográfia sem tud.

Az egylevelű, nyolcadrét alakú nyomtatvány számomra hozzáférhető példányának verzőja csaknem üres,⁷ rektóján „Tyrnaviae, Typis Academicis S. J. 1742” impresszummal egy latin nyelvű, Szűz Máriát köszöntő latin nyelvű imádság olvasható a bűn nélkül fogantatott Szűz Máriához, akinek tiszteletére felállították a kassai „Colossus”-t (azaz Immaculata Conceptio szobrot). Az oratio lényegében egy rövid, közkedvelt Szűz Mária köszöntést (salutatio)⁸ és annak elragadtatást kifejező retorikával megfogalmazott bővítését tartalmazza.⁹ A salutatio első három Szűz Mária-megszólítása a kassai Szeplőtelen Fogantatás (Immaculata Conceptio) szobor háromszög alaprajzú talapzatának egy-egy oldalán is olvasható a következő formában: AVE FILIA DEI PATRIS / AVE MATER DEI FILII / AVE SPONSA SPIRITUS SANCTI. A nyomtatvány húsz évvel a szobor felavatása után készült, valószínűleg ennek az eseménynek az emlékezetére. Szerzője minden valószínűség szerint egy jezsuita volt, feltehetően éppen Kassáról.

in coelos Assumpta sub schemate Victricis, Triumphatricis Judith. Nagyszombat, 1649) = Barokk színház – barokk dráma, szerk. Pintér Márta Zsuzsanna, Debrecen, Ethnica Alapítvány, 1997, 81–99; 1. még, Uő., „Judit képit én viseltem”, Kora újkori színház- és drámatörténeti tanulmányok, Bp., Argumentum Kiadó, 2007 (Irodalomtörténeti Füzetek, 162), 40–67; Uő., *Libellus*, Válogatott könyv- és könyvtártörténeti tanulmányok, Bp., Balassi Kiadó, 2007, 41–56.

⁴ Wick Béla, *Kassa város története és műemlékei*, Kassa, 1941, 410–412.

⁵ KNAPP Éva, *Vallásos társulatok, rekatolizáció és társadalmi átalakulás Kassán a XVII–XVIII. században = Századok*, 1995, 791–814; Uő., *Vallásos társulatok Kassán a XVII–XVIII. században – Náboženské spoločensvá v Košiciach v 17.–18. storoč = 350. výročie Košickej Univerzity*; Jubilejný zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie Košice, 27. februára 2007, vyd. Michala Vašk, Košice, 2007, 25–38.

⁶ KNAPP Éva, *Poema satyricum, Egy magyar nyelvű alkalmi vers és történeti háttere 1724-ből = Doromb*, Közköltészeti tanulmányok, 2. kötet, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., RECITI, 2013, 49–56.

⁷ Kézzelel ráírt számokat tartalmaz, valószínűleg részlegesen fennmaradt összeadást és kivonást.

⁸ Salutatio ad beatissimam Virginem / Ave filia Dei Patris. / Ave mater Dei Filij. / Ave sponsa Spiritus Sancti. / Ave templum totius Trinitatis. L. például, SUCQUET, Antoine, *Piae considerationes [...]*, Viennae, 1672, 35. – Ez a köszöntés széles körben ismert és kedvelt volt, például szerepel a kolozsvári jezsuita kollégium Gyümölcsoltó Boldogasszony társulata könyvtára nyomtatott exlibris-ének végén is a „[...] et sic in ea B. V. saluta. Ave Filia Dei Patris, Ave Mater Dei Filii, Ave sponsa Spiritus S. Ave templum totius SS Trinitatis” formában.

⁹ Erre elsősorban a felkiáltó jelek és a gyakori „O”-val kezdődő megszólítások utalnak.

*Oratio Ad Beatam sine labe conceptam
 Virginem Mariam, cujus honori
 Colossus Cassoviae erectus, Tyrnaviae,
 Typis Academicis S. J., 1742,
 (magántulajdon,
 Borda Lajos magányújtéménye)*

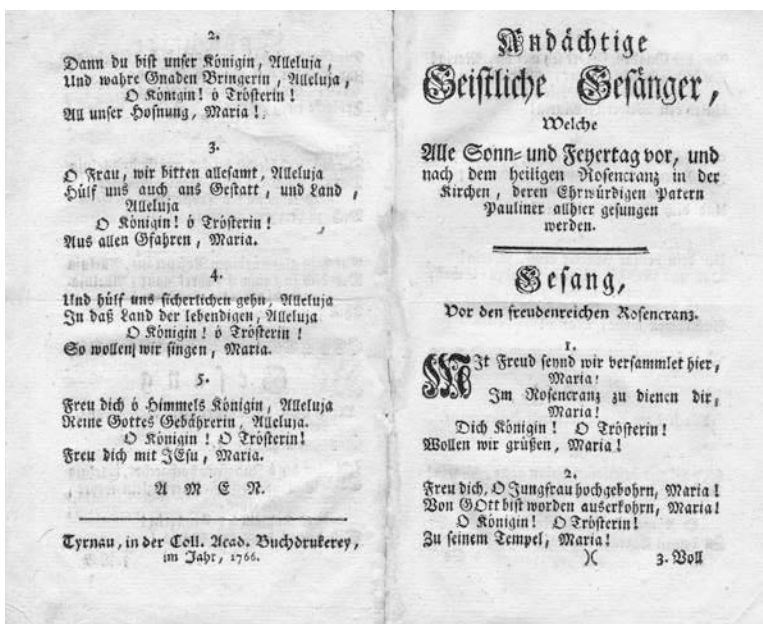
A nagyszombati pálos templom vásár- és ünnepnapi rózsafüzér énekei (1766)

A pálos rend nagyszombati Szent József templomában több laikus vallásos társulat működött. Ismeretes, hogy 1730-ban legalább négy társulat (Krisztus Teste, Szent Ferenc, Agonia Christi és Szűz Mária) tagsága végezte itt áhitatait, s két állandó kultuszhely (Loretói kápolna és a sasvári Piéta kegyszoborról készült festmény-másolat fogadalmi tárgyakkal övezve) létezett a templomban. 1705–1745 között többen jelentős összegeket ajándékoztak a templom Rózsafüzér oltaránál megalakítandó Rózsafüzér társulat részére. Így például 1705-ben Viczay Terézia 500 rajnai forintot, 1741. január 16-án Horváth-Simoncsics Éva Terézia 100 forintot, 1742. szeptember 25-én az elhunyt Jaccik Zsuzsanna, Földváry Márton felesége végrendeletileg 100 forintot, 1743. január 8-án Amadé Antal özvegye, Horváth-Simoncsics Mária Rozália 150 forintot adott a Congregatio Rosarii felállítására („pro erectione congregationis SS. Rosarii”).¹⁰ 1744-től található adatok arra vonatkozóan, hogy a Rózsafüzér oltáron egy Czeszochowai kegykép-másolatot tisztelnek, melyre 1745. február 2-án Pálffy Károly generális felesége két, kövekkel díszített aranyozott ezüst koronát ajándéko-

¹⁰ *Liber II. memorabilium residentiae Tyrnaviensis, Magyar Országos Levéltár, Acta Paulinorum, Fasc. 476, 102, 85, 103, 106.*

zott.¹¹ A nagyszombati pálos templom ténylegesen működő társulataként 1747. április 9-én említik a Congregatio Rosarii-t, amikor Vörös Márton özvegye Veleky Borbála Katalin a halála bekövetkezése utánra 200 forintot hagy a társulatra.¹² A felsorolt adatok arra utalnak, hogy a társulat minden valószínűség szerint 1746-tól működött.

Talán nem elhamarkodott a következtetés, hogy a társulat megalakulása után húsz évvel a Rózsafüzér társulati tagok használatára is szolgált ez az eddig könyvészetileg számba nem vett, Nagyszombatban négy levél terjedelemben, nyolcadrét formátumban német nyelven megjelentetett énekfüzér. A nyomtatvány címszövegéből megtudjuk, hogy az énekeket vásár- és ünnepnapokon a Rózsafüzér imádkozása előtt és után szokták énekelni a pálos templomban. A kiadvány összesen hat énekszöveget tartalmaz, egyet-egyet az örvendetes, a fájdalmas, illetve a dicsőséges rózsafüzér elimádkozása előtti és utáni használatra.¹³

Andächtige Geistliche Gesänger, Welche Alle Sonn- und Feyertag, vor, und nach dem heiligen Rosencranz in der Kirchen, deren Ehrwürdigen Patern Pauliner allhier gesungen werden, Tyrnau, in der Coll. Acad. Buchdruckerey, im Jahr, 1766, (4^v), (1^r)
(magántulajdon, Borda Lajos magángyűjteménye)

¹¹ *Liber II*, i. m. (10. jegyzet) 120, 122, 132.

¹² *Liber II*, i. m. (10. jegyzet) 135.

¹³ Vö., TÖSKÉS GÁBOR, KNAPP ÉVA, *E. S. és a Rózsakoszorú = Irodalomtörténeti Közlemények*, 2005, 383–400.

Andächtige Geistliche Gesänger [...], Tyrnau, 1766, (1^v), (2^r)

Gesang,
 Vor dem schmerzhaften Rosenkranz.

1.
 Was hat GOTT die Welt geliebt, mein
 Jesu!
 Daß er sein einzigen Sohn dargiebt, mein
 Jesu!
 O Gürtiger! O Süßester!
 Daß du drein willst, mein Jesu!

2.
 Zu ghorfamen bist in dem Tod, mein Jesu!
 Ja bist ans Creuz, daß du aus Noth, mein
 Jesu!
 O Gürtiger! O Süßester!
 Uns alle erlost, mein Jesu!

3.
 O Mutter! und Kirchprecherin, Maria!
 Drum grüß ich dich mein Königin, Maria!
 Mit Traurigkeit! ja Herzensteyd!
 Weil ich dich bitten Maria!

4.
 Von deinem Sohn erwerb mir ehend, Maria!
 Durch sein Verdienst ein seligs End, Maria!
 Mit Traurigkeit! ja Herzensteyd!
 Dich ewig loben, Maria!

5. Diß

5.
 Diß zu erlangen, will ich dir, Maria!
 Ein Rosenkranzlein betten hier, Maria!
 alda thue mich, ich bitte dich,
 Gnädig erhören, Maria!

Gesang
 Nach dem schmerzhaften Rosenkranz.

1.
 O Mutter Gottes hochgeliebt, Maria!
 In Herzen dein warst du betrübt,
 Maria!
 Mit Traurigkeit voll Herzensteyd,
 Herzlich erschrocken, Maria!

2.
 Da dein Sohn an Creuz er sein End, Maria!
 Gibt seinen Geist ins Vatters Hand, Maria!
 Vor Traurigkeit, warst du bereit
 Gleichsam zu sterben Maria.

3.
 Du hast mit vielen Schmerzen groß, Maria!
 Jesum empfangen in dein Schoß, Maria!
 O Traurigkeit! wer kan dein Leyd,
 Dein Schmerzen zehlen, Maria.

4.

Andächtige Geistliche Gesänger [...], Tyrnau, 1766, (2^v), (3^r)

Andächtige Geistliche Gesänger [...], Tyrnau, 1766, (3^v), (4^r)

Regisztrálatlan Landerer nyomtatványok

A Landerer család tevékenysége kiemelkedő jelentőségű a magyarországi nyomdászat történetében.¹⁴ Nevükhöz nemcsak időtálló, értékes könyvek megjelenítése, hanem tömegcikként nyomtatott imádságos könyvek és ponyvanyomtatványok sora is kapcsolódik. Így például az 1720 után felívelő¹⁵ Somogy megyei andocsi búcsújáróhellyel kapcsolatos, néhány levél terjedelmű, nyolcadrét alakú kiadványok egy része (teljes, illetve részleges impresszummal ellátva vagy anélkül) valamelyik Landerer nyomdában készült. Valószínű, hogy a ma ismert 18. századi andocsi kiadványoknál jóval több kapcsolódik a nyomda nevéhez. Erre utal mindenekelőtt ezeknek a nyomtatványoknak a megjelenése: címlap helyett egész oldalas, az andocsi templomot a településsel, fölötté a kegy-szobrot mellékalakokkal ábrázoló feliratos rézmetszettel kezdődnek. E „címlap” hátoldalán, vagy azt követő lapon olvasható a nyomtatvány voltaképpeni címe. A kiadvány utolsó sora tartalmazza (az esetenként) részleges impresszumot. Ehhez hasonló például az a Szilárdfy Zoltán gyűjteményé-

¹⁴ Vö. például, V. ECESEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*, Bp., Balassi Kiadó, 1999.

¹⁵ TŰSKÉS Gábor, *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirakulumirodalom tükrében*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1993, 302–307, 335–339.

ből bemutatott hiányos és roncsolt példány (1764),¹⁶ amely valószínűleg azonos a magyar nemzeti bibliográfiában leírt egyik tétellel.¹⁷

Új imádság az andocsi búcsújáráshelyen (1750 után, 1763 előtt)

A magyar nemzeti bibliográfiában regisztrálatlan az az andocsi búcsújáráshelyen tisztelt Szűz Mária kegyesobor és mellékalakjai (Szent Ágota és Szent Dorottya) vagy az őket ábrázoló kép előtt mondandó magyar nyelvű imádságot tartalmazó nyomtatvány, amelynek végén a következő impresszum olvasható: „Pozsonyban, Nyomtattatott Landerer János Mihály által.” A kiadvány címlap helyett egy, az andocsi kegykép-ábrázolások sorában eddig számba nem vett, enyhén elhasznált lemezről készült, míves rézmetszettel kezdődik. A metszet magyar nyelvű felirata („Andacsi Csudálatos Boldog Aszszony Képe”) után az 1743-as évszám olvasható. A rézmetszetet a szignálás szerint (jobbra lent) „I. G. Rugendas sc. Pos.”, azaz Jeremias Gottlob Rugendas német származású, bizonyíthatóan 1742–1744 között Pozsonyban dolgozó rézmetsző készítette, aki 1772-ben halt meg Augsburgban.¹⁸ Ismerve Landerer János Mihály pozsonyi nyomdájának működési idejét (1750–1795), valamint a Budán működő Binder János Fülöp által készített 1764-es évszámot viselő, hasonló kompozíciójú, a későbbi andocsi ponyvanyomtatványokhoz felhasznált rézmetszetet,¹⁹ valószínű, hogy nem tévedünk sokat, ha a nyomtatvány megjelenését 1750–1763 közé datáljuk.²⁰

A ponyvakiadvány egyetlen szöveget tartalmaz, egy „uj”, a kultusztárgy előtt elmondandó imádságot.²¹ Ez a címadás felhívja a figyelmet arra, hogy valószínűleg ismeretes volt egy ennél a szövegnél régebbi, ugyancsak az andocsi Szűz Máriához szóló imádság, amelyet e kiadvány előtt jelentethettek meg, s ma még nem ismerünk.²² A könyörgés ismeretlen szerzője igényesen építette fel az imádságot: Szűz Mária közismert szövegű köszöntése (salutatio)²³ után először rövi-

¹⁶ SZILÁRDFY Zoltán, TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáráshelyekről*, Bp., Egyetemi Könyvtár, 1987 (Bibliotheca Universitatis Budapestensis, Fontes et Studia, 5), 80, nr. 2.

¹⁷ *Pótlások*, Petrik 1971, i. m. (1. jegyzet), V, 29. – A leírás nem említi rézmetszetes ábrázolást, s az impresszum szövege „Buda, 1764”, melyhez a [Landerer ny.] járul. Az általam ismert ponyvafüzet példánya rézmetszettel kezdődik, melyre rézmetsztették az 1764-es évszámot, és nincs impresszuma. SZILÁRDFY, TÜSKÉS, KNAPP 1987, i. m. (16. jegyzet) 80, nr. 2, 155, nr. 2.

¹⁸ PATAKY Dénes, *A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig*, Bp., Közoktatásügyi Kiadóvállalat, 1951, 212–213.

¹⁹ SZILÁRDFY, TÜSKÉS, KNAPP 1987, i. m. (16. jegyzet) 80, nr. 2.

²⁰ 1750 előtt nem készülhetett, mivel a jelzett nyomda ekkor kezdte meg Pozsonyban a működését. A Rugendas-féle rézlemez egy idő után elkopott, ezért készítették 1764-ben Binderrel egy újabb, mint később látni fogjuk, a Rugendas-metszetet másoló rézlemez. A nyomda nagy példányszámban a kereslethez igazítva jelentethette meg a ponyvát, valószínűleg többször egymás után. Mivel hosszú ideig forgalomban kívánta tartani a nyomtatványt, aktualitást nem korlátozta a megjelenési év feltüntetésével az impresszumban.

²¹ A címben az „Andacsi tsudálatos Bóldog Aszszony Képe előtt” kifejezés áll. Ismerve ennek korabeli jelentését, nem kellett az imádkozónak feltétlenül a kegyhelyre mennie, az imádságot – segítséget várva – elmondhatta a nyomtatványban közölt kép előtt is.

²² Az andocsi búcsújárás 1720-tól tekinthető folyamatosnak a mirákulum-irodalom tükrében. TÜSKÉS 1993, i. m. (15. jegyzet).

²³ „Üdvöz légy Mária! Atya Istennek Leánya, Fiúnak dajkája, Sz. Léleknek mátkája, Sz. Háromságnak hajléka, Mennyei malasztoknak tárháza [...]”. Vö. 8. jegyzet.

debb-hosszabb szekvenciákkal, változatosan és választékosan dicsérte őt²⁴ (a dicséretbe belekomponálva a kegyhely keletkezéstörténetének legjelentősebb mozzanatát, a kegytárgy és a kápolna angyalok által történt szállítását), majd elősegítette a szöveget használó privát kérésének előterjesztését.²⁵ Az imádság címéből megtudjuk, hogy a „versfejek” első betűit összeolvasva „ismét” egy Mária dicséretet kapunk („Üdvözlég [!] Mária”).

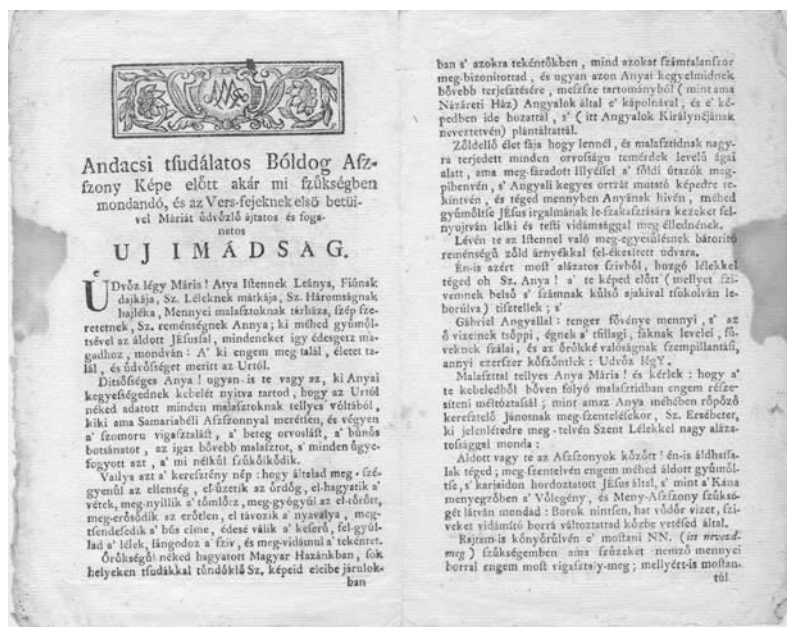

*Andacsi tsudálatos Bóldog Aszszony Képe előtt akár mi szükségben mondandó,
és az Vers-fejeknek első betűivel Máriát üdvözlő ájtatos és foganatos
új imádság, Posonyban, Nyomtattattott Landerer János Mihály által,
[1750–1763 között], (2^a), (1^r)*

(magántulajdon, Borda Lajos magángyűjteménye)

²⁴ „Vallya azt a’ keresztény nép: hogy általad meg-szégyenül az ellenség, el-üzetik az ördög, el-hagyatik a’ vétek, meg-nyillik a’ tömlőt, meg-gyógyúl az el-törött, meg-erősödik az erőtlén, el-távozik a’ nyavalya, meg-tsendesedik a’ bús elme, édessé válik a’ keserű, fel-gyüllad a’ lélek, lángadoz a szív, és meg-vidámul a’ tekéntet.” „[...] tisztellek; s’ Gábiel Angyallal: tenger fővénye mennyi, s’ az ő vizeinek tsöppi, égnek a’ tsillagi, fáknak levelei, füveknek szájai, és az örökké valóságának szempillantási, annyi egyszer köszöntlek [...]”

²⁵ „[...] ama szüzeket nemző mennyei borral engem most vigasztally-meg: [...] Istennek Anynya! vedd füleidbe kérésemet [...] és mint balodról álló Dorothea Szüz, a’ mennyei paraditsomból Jésustól nyert friss rósákat, és almákat Angyal által mátkájának küldte [...] Ugy engem-is [...] vigasztally”

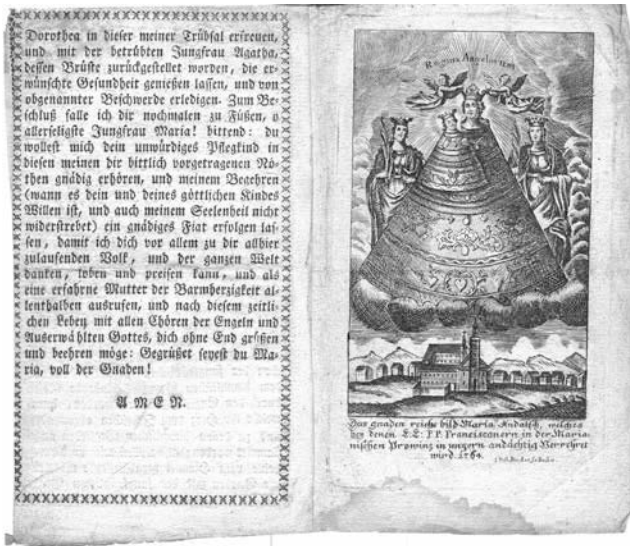
Andacsi tsudálatos Bóldog Aszsfzony Képe előtt [...] uj imádság, Pozsony, [1750–1763 között], (1^v), (2^r)

Német nyelvű imádság az andocsi búcsújárárhelyen (Pozsony?, Buda?, Landerer?, 1764?, 1764 után–1800 előtt?, 1786?)

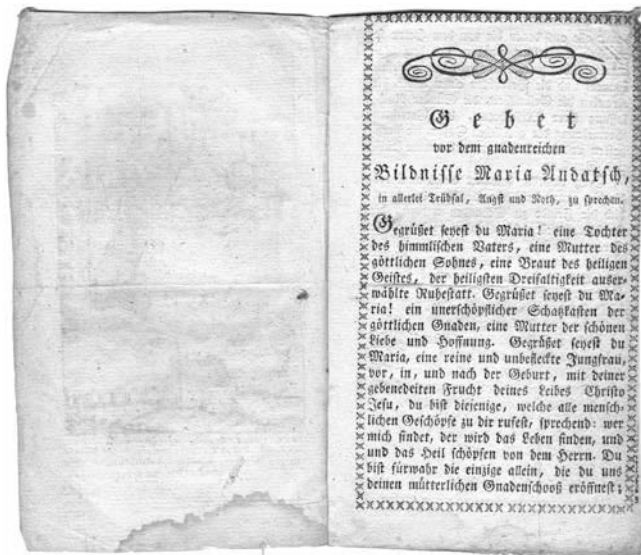
Impresszum nélkül jelent meg az az eddig számba nem vett négy leveles német nyelvű nyomtatvány, melyben a szedett szövegű rész címe *Gebet vor dem gnadenreichen Bildnisse Maria Andatsch, in allerley Trübsal, Angst und Noth, zu sprechen*. Az 1750–1763 közé datálható előbbi nyomtatványhoz hasonlóan ez a ponyvanyomtatvány is egy rézmetszettel kezdődik. A hátoldalán üresen hagyott rézmetszetet eddig nem vette számba a kutatás,²⁶ német nyelvű felirata a következő: „Das gnaden reiche bild Maria Andatsch, welches bey denen E.E. P.P: Franciscanern in der Marianischen Provinz in ungerm andächtigt Verehret wird. 1764”, a rézmetszetet jobb oldalon lent Binder János Fülöp szignálta („J Phil. Binder sc Budae”). A metszethez szolgáló rézlap készítője számos magyarországi nyomda megrendelésére dolgozott,²⁷ ezért a nyomtatvány nem köthető biztosan budai nyomdához.

²⁶ SZILÁRDFY, TÜSKÉS, KNAPP 1987, i. m. (16. jegyzet) 80, nr. 2 számon leírt rézmetszet e tételben említett német felíratos változata nem azonos ezzel a rézmetszettel, méretük jelentősen eltérő (a most bemutatandó metszet rézlemezőnek lenyomata 150 × 87 mm), s számos részletmeggoldás is elkülöníti őket. A négyleveles andocsi nyomtatványok közül a magyar nyelvű „H. n. [17??], ny. n.” impresszummal közölt kiadványhoz nem köthető, mivel a *Pótlások, Petrik* 1971, i. m. (1. jegyzet) V, 29. nem említ rézmetszetes ábrázolást. A „Gebet vor dem gnadenreichen Bildnuss Mariä-Andatsch, in allerley Trübsal, Angst und Noth, zu sprechen” című, ugyancsak négyleveles ponyvának pedig van impresszuma (Tyrnau, 1801, W. Jelinek), s a leírás itt szintén nem jelez ábrázolást. PETRIK 1988, i. m. (1. jegyzet) I, 872.

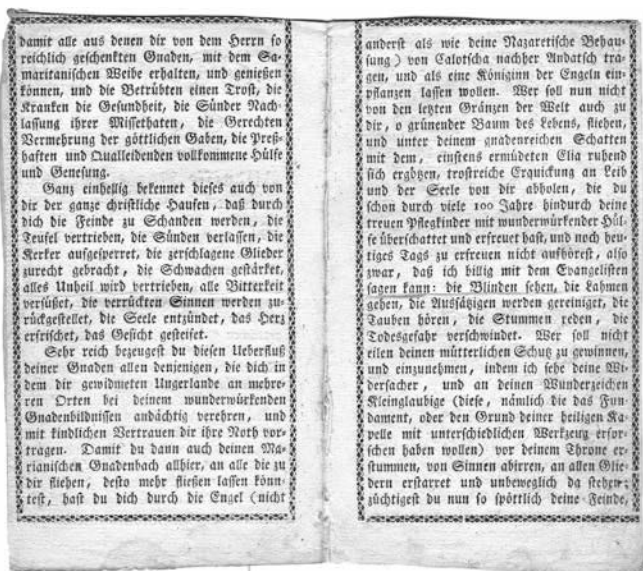
²⁷ RÓZSA György, *Grafikatörténeti tanulmányok*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1998, 61–135.

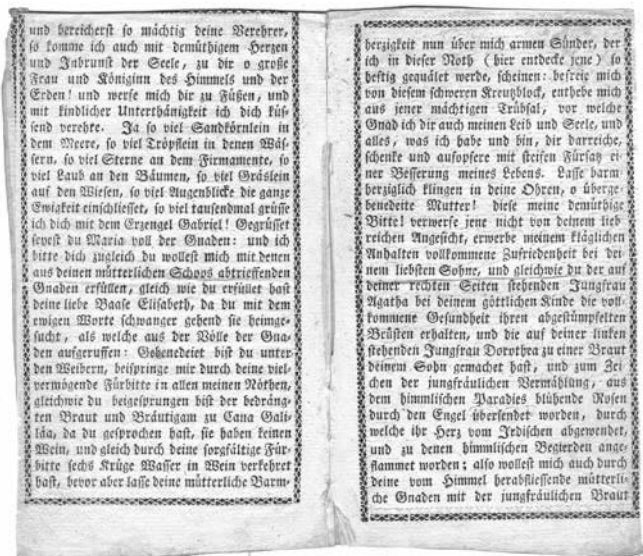
*Gebet vor dem gnadenreichen Bildnisse Maria-Andatsch,
in allerlei Trübsal, Angst und Noth, zu sprechen,
[Pozsony?, Buda?, Landerer?, 1764–1800 között?], (4°), (1°)
(magántulajdon, Borda Lajos magángyűjteménye)*

*Gebet vor dem gnadenreichen Bildnisse Maria-Andatsch [...],
[Pozsony?, Buda?, Landerer?, 1764–1800 között?], (1°), (2°)
(magántulajdon, Borda Lajos magángyűjteménye)*

Gebet vor dem gnadenreichen Bildnisse Maria-Andatsch [...],
[Pozsony?, Buda?, Landerer?, 1764–1800 közt?], (2^v), (3^r)
(magántulajdon, Borda Lajos magángyűjteménye)

Gebet vor dem gnadenreichen Bildnisse Maria-Andatsch [...],
[Pozsony?, Buda?, Landerer?, 1764–1800 közt?], (3^v), (4^r)
(magántulajdon, Borda Lajos magángyűjteménye)

Az 1764-re vagy utánra datálható 18. századi nyomtatványt – az előbb ismertetetthez hasonlóan – valószínűleg Pozsonyban nyomtatták a Landerer nyomdában.²⁸ A korábbi hasonló szerkezetű kiadványon kívül ezt valószínűsíti a rézmetszet feliratában a mariánus ferences provincia megemlítése. A rendtartomány központja, amelyhez Andocs is tartozott, Pozsonyban volt. Ugyanakkor az sem zárható ki, hogy a kiadvány Binder működési helyén, Budán készült a Landerer nyomdában.

A nyomtatvány szövege az 1750–1763 közé datálható, előbb ismertetett kiadványban közölt magyar nyelvű imádság némileg módosított német nyelvű változata.²⁹ Így például a korábbi szöveg-nél pontosabb ismeret közöl a kegyhely eredetéről, ugyanis a „meszsze tartományból” kifejezés helyett itt a „von Calotscha” olvasható és az ismeretlen szerző tudni véli azt is, hogy Andocson már száz éve történnek („schon durch [...] 100 Jahre”) testi és lelki gyógyulások. Ha ezt az időtartamot egybevetjük az andocsi búcsújárásra vonatkozó adatokkal, melyek szerint a hely 1686-ig a nagyszombati jezsuiták missziós területéhez tartozott, majd 1686 után két pécsi jezsuita gondozta, akik a kegy-szobrot a főoltárra tették,³⁰ feltételezhető, hogy a nyomtatvány 1786-ban vagy 1786 körül készült.

KNAPP ÉVA

²⁸ Köszönöm V. Ecsedy Juditnak, hogy a nyomtatvány 2_r lapján található könyvdísz behasonlí-totta publikálatlan gyűjtésében, s jelezte, hogy számára is ismeretlen ez a dísz.

²⁹ Az imádság címéből eltűnt az ’új’ kifejezés, a „Vers-fejeknek első betűi” nem olvashatók össze és a szöveg nem egyszerűen a magyar imádság német fordítása.

³⁰ TŰSKÉS 1993, i. m. (15. jegyzet) 225–26. – A ferencesek 1716-ban vették át a kegyhely gon-dozását.

FIGYELŐ

Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára Magyar Örökség Díja 2015. 2015. március 21-én a Magyar Tudományos Akadémia Dísztermében többek mellett a tudós Csapodi házaspár posztumusz Magyar Örökség Díjban részesült. A díjat Mikó Jánosné Csapodi Anna közgazdász, a Csapodi házaspár egyik leánya, a hagyaték gondozója vette át. A laudációt Rozsondai Marianne tartotta, ennek szerkesztett változata olvasható a következőkben.

A Magyar Örökség Díjat ezúttal is egy házaspár kapja, amint korábban például Püski Sándor és felesége, Hamvas Béla és Kemény Katalin, Botka Valéria és Csányi László. De a Csapodi család egy tagja, Csapodi Csaba nővére, a nyolc testvér legidősebbike, Csapody Vera, a magyar flóra festője is bekerült már ebbe a panteonba 2000-ben.

Csapodi Csaba professzor 1966-tól oktatóm volt az ELTE Bölcsészettudományi Karán, majd ötödéves koromban gyakorlatra hívott osztályára, az MTA Könyvtára Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteményébe. Tőle tanultam meg a szakma csinját-bínját, az 1500 előtti könyvek, az őnyomtatványok meghatározását, a régi magyar nyomtatvány-töredékek megfejtésének módját, és hogy milyen felelősségteljes munka a könyvtárosoké, akik felbecsülhetetlen nemzeti vagyoni örökösök. Megkülönböztetett figyelemmel kísérte fiatal beosztottjai munkáját, tudományos előrehaladását, támogatta külföldi tanulmányútjukat, főleg magyar anyagot is őrző könyvtárakba.

Az MTA Kézirattára egykori vezetőjének nevét a művelt olvasóközönség elsősorban feleségével, Csapodiné dr. Gárdonyi Klárával közösen végzett korvina kutatásairól ismerheti. A könyv- és könyvtártörténetben nemzetközi hírnevet szerzett tudós házaspár közel ötvenöt éven át dolgozott együtt.

Csapodi Csaba 1951-től egy negyed századon át fejtette ki máig ható tudományos-szervezői tevékenységét az Akadémia falai között. Megszervezte az Akadémia Könyvtára Régi Könyvek Gyűjteményét, nagy hangsúlyt fektetett a hagyatékok beszerzésére és feldolgozására. Több mint 120 irodalmi és tudóshagyaték (Angyal Dávid, Domanovszky Sándor, Hajnal István hagyatéka, Szekfü Gyula levelezése stb.) került az állományba. A magyar örökség ápolásával összefüggésben összegyűjtötte az Akadémia Könyvtára Mikrofilmtárába a bel- és külföldi középkori írásbeliség mikrofilmjeit. Számos országban végzett kódexkutatásokat, mindenekelőtt Corvina-kódexek azonosítása céljából. Ennek összegzése a *The Corvinian Library, History and Stock* (1973), amely a felvirágzó nemzetközi Corvina-kutatás alapkönyvévé vált. A tudományok doktora fokozatot *A Janus Pannonius-szöveggyűjtemény* c. munkájáért kapta meg. Mintegy 450 publikációja jelent meg itthon és külföldön. (Munkásságának bibliográfiája megtalálható a *Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére* c. kötetben, Bp. Argumentum 2002, szerk. Rozsondai Marianne, a bibliográfiát összeállította Tóth Gábor, 405–433). Egyik legutolsó írásában Teleki Pál öngyilkosságának kérdésével foglalkozott (*Teleki Pál „búcsúlevele”* – nem hitte, hogy Teleki öngyilkos lett), mely székfoglaló előadása volt a Szent István Akadémián 2003-ban.

Gárdonyi Klára az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában több mint harminc évet dolgozott. Férjével mindenben, a tudományos munkában is társak voltak, így a magyar művelődés kóde-

xeinek és könyveinek fáradhatatlan felkutatásában, *Vitéz János és Janus Pannonius, Mátyás király* könyvtárának rekonstruálásában. Ez utóbbinak eredménye a *Bibliotheca Corviniana* (öt nyelven, 14 kiadásban). Összeállították a hazai és külföldi könyvtárakban lévő valószínűsíthető középkori magyar kódexek és az 1526 előtt készült nyomtatványok korpuszát: *Bibliotheca Hungarica 1–3* (1988, 1993–1994). Ahogy ők maguk fogalmazták, „a magyar művelődéstörténet számára akartunk segédeszközt nyújtani.” Tegyük hozzá, sikerrel! Ehhez járult még az *Ariadne* (1995), a középkori magyarországi irodalom kéziratainak lelőhely-katalógusa. Ez utóbbi könyvek már nyugdíjas éveik termékei! Tanulmányaik, műveik, cikkeik – több száznak – listája megjelent nyomtatásban, Csapodiné Gárdonyi Kláráét összeállította Kocsy Anikó (vö. *Az OSzK évkönyve 1994–1998*, 10–28). Ki kell emelnem, hogy tudtak nehéz témákról nagyon világosan, népszerűen írni, az átlag olvasót ’nem középiskolás fokon tanítani’. Például: Csapodiné Gárdonyi Klára: *Humanista kódexek nyomában*, Csapodi Csaba: *Az Anonymus-kérdés története*. Fiatal beosztottjaiknak ez az együtt munkálkodás, a házastársi, egymást kiegészítő tudós munka is megragadó, ihlető példa volt.

Csapodi tanár úrnak végül nemcsak munkatársa, hanem utóda is lettem az Akadémia Könyvtára Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteménye élén. 42 évet dolgoztam itt, az Akadémia Palotájában, sőt ugyanezen az emeleten, és mindig igyekeztem az ő szellemében működni. Mindig hálával és tisztelettel gondolok a tudós házaspárra, példaértékű munkásságukra, hivatástudatukra, és ahogy a fiatal generációt utóddá nevelni törekedtek.

A kéziratári munkaszobák egykor az Akadémia főtitkári hivatalát képezték, s főtitkársága – akkori szóval élve titoknoki – másfél évtizede alatt Arany János is itt ült és dolgozott. Biztos, hogy működik a genius loci, a hely szelleme, ahogyan az alapítóké, az Akadémián Széchenyi Istváné, Csapodiné Gárdonyi Klára tevékenysége színhelyén pedig az apáé, Széchenyi Ferencé. – De a Diszteremben látható az Akadémia utca felőli oldal középső freskóján Corvin Mátyás a királyi könyvtárteremben humanistái körében, jobb felől Filippo Lippi, a könyvét ajánló Bonfini, Galeotto Marzio, Pietro Ranzano és Ludovicus Carbo, akinek *Dialogusát*, egy eredeti korvinát éppen az Akadémia Könyvtára Kézirattára őrzi Teleki József, az Akadémia első elnöke ajándékából. Bal felől pedig Vitéz János esztergomi érsek, egykor Mátyás nevelője, s mögötte Janus Pannonius. Róluk esett éppen szó a Csapodi házaspár munkásságával kapcsolatban!

Mindennél jobban helyén valók Esterházy János szavai: „Csak az a nemzet érdemes jobb sorsra és örök életre, amely meg tudja becsülni nagyjait, és amelynek mindig szeme előtt lebeg azok példát adó munkássága.” – Erre tanította, ezt tűzte ki elérendő célul fiatal munkatársai elé a tudós Csapodi házaspár is.

ROZSONDAI MARIANNE

SZEMLE

Ruth Kestenberg-Gladstein, Heraus aus der „Gasse“, Böhmens Juden im 19. Jahrhundert, Neuere Geschichte der Juden in den Böhmisches Ländern, Zweiter Teil, 1830–1890, Hrsg. v. Dorothea Kuhrau-Neumärker, Münster, Hamburg, London, LIT Verlag, 2002, 162 p. (Geschichte Bd. 51)

A kötet szerzője Ruth Kestenberg-Gladstein történész nő sajnálatos módon nem érte meg munkája megjelenését, 92 évesen elhunyt, ezért öntötte a kéziratot végső formába Dorothea Kuhrau-Neumärker. A címben szereplő „Gasse” (utca) szó itt a gettót, a bezártságot jelenti. A könyv témája a csehországi zsidóság íróinak fokozatos eltávolodása az ortodox vallási előírásoktól, kikerülésük a gettóból, amely folyamatot a szerző elsősorban az itt tárgyalt hét író, költő szépirodalmi munkáiban követi és elemzi.

A könyvben vizsgálat alá vont időintervallum a zsidóság újabbkori történetének eleje, amely a prágai felvilágosodás korszakát és II. József rendeleteit követve, az 1830-as évektől vette kezdetét, s amelynek első jele a Monarchia cseh- és morvaországi felében az volt, hogy a héber betűkről áttértek a latin betűkkel való írásra, s ezzel vette kezdetét a zsidóság asszimilációja. A héber írásmód elhagyása a vallási ortodoxia elhagyásán kívül a tágabb értelemben vett nyitást, az elzárkózottságból való kifelé fordulást, szélesebb, németül olvasó publikum megcélzását, elérését is jelentette.

A szerző részletesen tárgyalja az írók munkásságát, tartalmilag is bemutatva egyes műveiket és analizálja azokon keresztül a zsidósághoz való viszonyukat. Minket azonban továbbgondolásra pusztán azok a tárgyalt sze-

mélyek készítetnek, akiknek voltak magyar vonatkozásaik, akár témáikat illetően, akár éltek rövidebb-hosszabb ideig Magyarországon, illetve akik periodikumok szerkesztői, esetleg műfordítók voltak, és így kerültek kapcsolatba magyar írókkal, a magyar irodalommal. Így ez az írás nem pusztán könyvismertetés, hanem inkább a mondottak magyar szempontú kiegészítése.

A csehországi születésű és a magyarországi német nyelvű lapokban publikáló zsidó írók tevékenysége igen jól feldolgozott Oszttern Rózsa 1930-ban megjelent munkájában. Természetesen a bécsi, pozsonyi és pest-budai sajtó szisztematikus feltárása sok újabb adat felbukkanását eredményezte az azóta eltelt időben.

Ludwig August Frankl (Chrást, 1810 – Bécs, 1894.) a prágai Újváros piarista gimnáziumában tanult, majd Litomyšlben volt a piarista kollégium diákja, 1828-tól Bécsben hallgatott orvostudományt, mivel ez volt az egyetlen szakma, ami zsidók számára kenyérkeresetet biztosított. *Das Habsburgerlied* (Bécs, 1832) című versciklusával és történelmi balladáival neve hamar ismertté vált. 1840-ben Lipcsében újabb verseskötetet (*Gedichte*, F. A. Brockhaus) jelentetett meg. 1841-ben átvette az *Österreichisches Morgenblatt* szerkesztői posztját és hamarosan egy új hetilap kiadására adott be engedélykérelmet, amit meg is kapott. 1842-től 1848-ig adta ki *Sonntagsblätter* című lapját. Miután Frankl 1837-ben megnősült, elfogadta a bécsi zsidó közösség ajánlatát, hogy vállalja el a titkári teendőket. Bár az orvosegyetemet elvégezte, orvosként sosem praktizált, jövedelmet 40 éven keresztül a titkári hivatal jelentett számára. Frankl az egyetemista légio tisztjeként részt vett a bécsi forradalomban. 1848 márciusában

nagy népszerűsége tett szert cenzúra nélkül ki-nyomatott, a forradalmi ifjúságot üdvözlő *Die Universität* című versével, amelyet egy éjszakai örködés követően költött. Magyarország iránti érdeklődését mutatja az *Ein Magyarenkönig: Balladen* (Leipzig, W. F. Grunow & Comp.) című 1850-ben megjelent kötete, amely Árpád-házi magyar királyokról szóló balladákat tartalmaz. Ruth Kestenberg-Gladstein Frankl költészetéről megállapítja, hogy váltakozva hol általános, hol zsidó témákat dolgozott fel. 1856-ban elátogatott Jeruzsálembé, az útról azonban csalódottan tért vissza.

A *Sonntagsblätter* modernségével, haladó szellemével kiemelkedik az osztrák Vormärz periodikumai közül, a pletykák, színházi hírek helyett az országismeret, történelem, tudomány, technika, ipar és gazdaság kérdései álltak a szépirodalom mellett a lap érdeklődésének középpontjában. Frankl mindig kifejezetten ügyelt arra, hogy a Monarchia különböző népei az írásokban lehetőleg egyenlő súllyal szerepeljenek. Josepf Freiherr von Hormayr osztrák történészt nagyon tisztelte, ő Frankl fiatal költőként bátorította is. Hormayr *Archiv für Geschichte, Politik, Literatur und Kunst* című sorozatát a *Sonntagsblätter* példaképek is tekintette. A *Sonntagsblätter* magyar vonatkozású írásait feldolgoztam. (*Wiener und Pester Blätter der Vormärz und ihre Rolle an der Kulturvermittlung*, Rózsa, Mária, Herne, 2013, 12–55). A pesti német lapokkal, a *Pesther Tageblatt*tal és a *Der Ungar*tal a *Sonntagsblätter* szoros kapcsolatban állt, a szerkesztők kölcsönösen figyelemmel kísérték a társorgánumokat, a lapok közöltek egymástól átvett írásokat.

Frankl hosszú élete során a bécsi irodalmi élet központi alakja volt, nagy megbecsülésben állt, 1876-ban nemesi rangot is kapott, innen ered Ritter von Hochwart előneve. Neustadt Adolffal és Dux Adolffal való levelezését Bódyne Márkus Rozália mutatta be egy 2009-ben megjelent tanulmányában.

Moritz Hartmann (Trhová Dušňky, 1821–Bécs, 1872) költőként, íróként publicistaként működött. Mladá Boleslávban töltött gimnáziumi éve alatt barátkozott össze Leopold Komperettel, prágai egyetemi éve alatt (1848–1840)

Szarvady (akkor még Hirschl) Friggyessel, ekkor csatlakozott a Junges Deutschland mozgalomhoz. 1848 után Hartmann bejárta Európát, volt Londonban, Edinburghban, Dublinban és még Konstantinápolyba is eljutott a *Kölnische Zeitung* tudósítójaként a Krími háború alatt 1854-ben.

Szarvady írt recenziót Hartmann *Kelch und Schwert* (Darmstadt, [s. n.], 1845) című verseskötetéről a pesti *Ungar*ban. Ruth Kestenberg-Gladstein foglalkozik Hartmannnak ebben a kötetben megjelent magyar témájú verseivel is, amelyekben a zsidó Magyarországon hazára talál és pénzzel támogatja a forradalmat, Kosuthot, a „diktátort”. A szerzőnő többször megemlíti Hartmann esztétikus külsejét. Hartmann *Reimchronik des Pfaffen Maurizius* (Frankfurt am Main, Literarische Anstalt, 1849), című verseskötetében a magyar szabadságharcot is érinti. Később Szarvady tanácsára és segítségével kezdett el Petőfit fordítani. Szarvady a szabadságharc alatt a forradalmi magyar kormány ügynöke volt Párizsban, majd később is itt élt, szoros kapcsolatot tartott a magyar emigrációval. Hartmann 1850 őszén Párizsba költözött, és Szarvadyval Petőfi-verseket fordítottak oly módon, hogy Szarvady készítette a nyersfordítást, amit aztán Hartmann átdolgozott. A Petőfi-versfordításokat két kötetben tervezték megjelentetni, az első Petőfi 1848 márciusa előtt írt verseit, a második az ez utáni verseket tartalmazta volna. Csak az első kötet látott napvilágot: Alexander Petőfi: *Gedichte*, Aus dem Ungarischen übersetzt von Fr. Szarvady und M. Hartmann (Darmstadt, Leske, 1851). Szemző Piroska szerint Hartmann élete vége felé, 1867-ben járt Pesten, ugyanis felkérték, legyen a *Pester Lloyd* külpolitikai rovatának szerkesztője, de ezt nem vállalta el.

Adolf Neustadtot (Prága, 1812–Bécs, 1875) csak a 92. oldalon említi egy lábjegyzetben, ő nem tartozik a kötetben bemutatott szerzők közé, mivel nem publikált szépirodalmat, szerkesztői ténykedése mellett közgazdasági szakíróként is működött, de a magyarországi német nyelvű sajtó fontos alakja volt. Szabadelvű publicisztikai tevékenysége miatt az osztrák titkosrendőrség üldözte, így került először Grim-

mába, Lipcsébe, majd onnan 1839-ben Pestre, 1841-ben a Saphir Zsigmond által szerkesztett *Pesther Tageblatt* munkatársa, majd ugyanez évtől Pozsonyban élt, a *Pressburger Zeitung* és irodalmi melléklapja, a *Pannonia* korszakalkotó jelentőségű szerkesztője volt. 1848-ban a pozsonyi zsidóellenes zavargások miatt hagyta el a várost. Ezután Bécsbe ment majd Prágában, Olaszországban, Angliában és Franciaországban utazott, végül Bécsben telepedett le és az *Oesterreichische Zeitungot* szerkesztette. Vele behatóan foglalkozik Bódyné Márkus Rozália 2010-ben Münchenben megjelent disszertációjában.

Ruth Kestenberg-Gladstein a leghosszabb Leopold Kompert életét és írói munkásságát ismerteti. Leopold Kompert (Mnichovo Hradiště németül: Münchengrätz, 1822 – Bécs, 1886) egyetemi éveitől fő kenyérkereseti forrása a házitanítóskodás volt, 1837 és 1839 között Prágában, majd 1839-től 1841-ben Bécsben. Ő az egyetlen a kötetben bemutatott zsidó írók közül, aki éveket töltött el Magyarországon. 1840-ben a Lenau költészetéből a szabadság és romantika hazájaként megismert Alföldre utazott. Hazafelé Pozsonyban megismerkedett Neustadt Adolffal, és a *Pressburger Zeitung* munkatársa lett. A Szegeden írt „Pusztabilder” című munkája megjelent a *Pressburger Zeitung* melléklapjában, a *Pannoniában* és ezt fordításban az *Életképek* is közölte – írja Szinyei. Osztern szerint útleírásain kívül néhány novellát és színikritikát is publikált a *Pannoniában* és a *Pesther Tageblattban*. Ezután bécsi lapok is sorra hozták írásait. A *Pesther Tageblatt* 1845 januárjában három részletben közölte Kompertnek a bécsi *Sonntagsblätter*ből átvett, a pusztaromantika kellékeit (csárda, cigány) felvonultató elbeszélését, az „Eine Musikantenwerbung”-ot. 1843-tól gróf Andrássy György meghívására a Gömör megyei Hosszúrétre ment a gróf fiahoz házitanítónak. 1847-ben befejezte a nevelősködést és beiratkozott a bécsi egyetem orvostudományi karára. 1848-ban azonban abbahagyta tanulmányait és újságíró lett. 1848-tól 1852-ig az *Oesterreichischer Lloyd*ot szerkesztette. A gettóvilágot ábrázoló „Aus dem Ghetto” (Leipzig, Grunow, 1848) és a „Böhmische Juden” /Wien, Jaspár, Hügel und Manz, 1851) című el-

beszélésköteteivel nagy sikert aratott és ismert íróvá vált. Kompert egész életében a nagyon népszerű, zsidók és nem zsidók által kedvelt, olvasott írók közé tartozott.

Kompert prózaírói értékelését Ruth Kestenberg-Gladstein úgy foglalja össze, hogy az ifjúnémet (jungdeutsch) próza vonalába sorolható, útleírásainak, zsánerképeinek a költői realizmus a legjellemzőbb stílusjegye. De Osztern Rózsa Kompert korai magyar tárgyú elbeszéléseit még romantikusnak tartja, azt írja, hogy Kompert „megelégszik néhány hangulatos vonással. A természet megelevenedése, fantasztikum, exotikum”. Természetesen használja a korban elterjedt romantikus kliséket, a nyargaló ménes, a csikós, a kocsmában a Rákóczi-indulót játszó cigány képét. Ugyanakkor például Szeged történeti fejlődésének hosszadalmas bemutatását, a líraiságból, a romantikából a realitásba való átmenetet Osztern Heine hatásának tartja. Kompert későbbi munkáiban a gettóábrázolás már az érettebb realitást mutatja. Kompert ábrázolásai azonban nem szociológiai, hanem inkább néprajzi ihletésűek. Az szerzőnk sok novella részletes tartalmi ismertetése után kiemeli, hogy Kompert az első zsidó író, aki a zsidók és keresztények közti szerelmet ábrázolta, a boldogságot azonban nem mindig sikerült elérni még a kikeresztelkedés árán sem. Kompert liberálisabb felfogásával novelláiban már utat mutatott az ortodoxiától való eltávolodás felé. Leopold Kompert a *Sonntagsblätter*ben is publikált. A lap többször közölt részleteket *Aus dem Ghetto* című művéből. Így például 1846 májusában Kompert mutatta be a zsidók tradicionális húsvéti szokásait. Gettó történeteit folytatta a lapban 1847 szeptemberében és 1848 januárjában.

A Frankl köré szerveződött bécsi zsidó értelmiségi baráti körnek tagja volt Hartmann és Kompert (valamint a kötetben nem tárgyalt pozsonyi születésű Dux Adolf és az Óbudáról származó publicistává és politikussá lett Adolf Fischhof bécsi orvos) mellett a szintén csehországi születésű Sigfried (Isaac Salomon) Kapper (Smíchov, 1820 – Pisa, 1879). A kötetben bemutatott írók mindegyike Frankl kivételével Prágában kezdte gimnáziumi tanulmányait, majd útjaik 1844 után elágaztak egymástól, hogy

aztán az 1848-as bécsi forradalom idején újra találkozhatnak. Kapper is Bécsben végzett orvos, de ő az egyetlen közülük, aki élete végéig hivatásként gyakorolta is szakmáját. Ő is résztvevője volt a bécsi forradalomnak, majd utazásai végeztével, melyek többek között Dél-Magyarországot is érintették, 1854-ben visszatért Csehországba, feleségül vette Moritz Hartmann testvérét Annát, majd csehországi kisvárosokban, élete végén pedig Prágában praktizált és a publikálást csak mellesleg űzte. A magyar téma egyetlen művében „Die serbische Bewegung in Südungarn. Ein Beitrag zur Geschichte der ungarischen Revolution” (Berlin: Duncker, 1851) szerepel. Míg Frankl és Hartmannt liberális ’48-as nézeteikkel politikailag és költőileg túlhaladottnak lehet a század végére minősíteni, Kestenberg-Gladstein szerint az első csehszlovák köztársaság idején (1918–1938) Kappert a csehországi judaizmus atyjának tekintették és olvasott írónak számított. Kapper politikailag, művészileg, de főleg társadalmilag mindig cseh körökben mozgott. Bár kimondottan német neveltetésben részesült, első verseskötete mégis cseh költeményeket tartalmazott. Témái között szerepelnek identitásproblémái és a magány. Míg Frankl, Hartmann és Kompert mindig a német nyelvűséget részesítette előnyben, Kapper, aki öntudatos zsidó volt ugyan, de cseh állampolgárnak tartotta magát, fordított is cseh nyelvre. Ők négyen életük során végig levelezésben álltak egymással és figyelemmel kísérték egymás alkotásait. Bár Kappert ismerték a magyarországi német sajtó munkatársai, már csak Franklhoz fűződő kapcsolataik révén is, de publikációival sem az általam ismert hazai német nyelvű lapokban, sem a szakirodalomban nem találkoztam.

A szerzőnő egyáltalán nem foglalkozik Isidor Hellerrel (Jungbunzlau, Mladá Boleslav/Csehország, 1816 – Arco, Olaszország, 1876), aki író, újságíró és szerkesztő volt, 1846-ban lett a *Der Ungar* főmunkatársa, főképp novellákat és útleírásokat publikált a lapban. 1848-ban kiadta a *Morgenröthe* című lapot, majd elhagyta Magyarországot.

Rajta kívül nem említi Julius Seidlitz (tkp. Ignaz Jeittele, Prága, 1814 – Bécs, 1857), prá-

gai születésű bécsi író és újságíró sem, aki kikeresztelkedése után Seidlitz néven publikált. 1848-ban a bécsi *Presse*, majd később a *Wiener Stadt- und Vorstadt-Zeitung* (1855) szerkesztője volt, egész életében az osztrák cenzúra elől menekült, így került Szászországba, majd telepedett le Pesten, ahol ő vezette az *Ungar* tárca és kritikái rovatát és írt érzelmes, romantikus színezetű társadalmi novellákat is.

Kestenberg-Gladstein úgy összegzi műve végén a zsidó Vormärz íróinak jelentőségét, hogy az ő, 48 előtt napvilágot látott műveikben is megjelenő romantikus vonásokat felmutató liberalizmus a század második felében is folytatódott, amikor már általános gazdasági fellendülést értek meg a zsidók, a régi csehországi zsidó közösségek lassan megszűntek, a nagyobb, főleg iparral rendelkező városokban alakultak újabb zsidó városrészek, negyedek, ahol már a vallási szokások is liberalizálódtak. Nagyon hasznos és fontos munka ez a több évtizedes kutatáson alapuló kötet, amely segít a Nyugat- és Közép-európai zsidóság újkori történetét ezeknek a mára feledésbe merült szerzőknek a bemutatásán keresztül feleleveníteni, ugyanakkor rendkívül sok adalékot szolgáltat a korszak a német nyelvű irodalom- és sajtótörténetéhez is. Azt, hogy ezeknek az íróknak sikerült a gettóból kikerülniük, bizonyítja, hogy írói munkásságuk a német nyelvű irodalom részévé vált.

RÓZSA MÁRIA

Pesti Brigitta, Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében, Budapest–Eger, Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Főiskola, 2013 (Kulturális örökség), 493 p., ill.

Mindig nagy érdeklődéssel veszek a kezembe olyan művet, amely a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* retrospektív nemzeti bibliográfiája alapján készült. Pesti Brigitta könyve is ilyen, hiszen szerzője az *RMNy* II. és III. kötetének anyagából indult ki, amikor a 17. század első hatodfél évtizedében nyomtatásban megjelent magyar nyelvű munkák dedikációinak feldolgozására vállalkozott. Ezeket elemzi retorikai és irodalomszociológiai szempontból, majd

pedig a dedikációk címzettjeinek rendszerezésével mutatja be a kor magyar nyelvű irodalmának támogatási rendszerét. Innen a könyv címe: *Dedikáció és mecenatúra*.

Témaválasztását csak üdvözölni lehet, hiszen átfogó monográfia a paratextusokról és azokon belül erről a műfajról még nem született Magyarországon. Érintőlegesen írt róluk pl. Máté Károly (*A könyv morfológiája. Tanulmány a XVI–XVII. századi magyar irodalom történetéhez*, Budapest, 1930), vagy a könyvtörténet jeles művelője, Gulyás Pál (*A könyvkiadás Magyarországon a XVI–XVII. században (1527–1773) = Magyar Könyvszemle*, 1944, 100–133), és születtek olyan résztanulmányok, mint Hargittay Emilé *Péter előszavairól és könyvajánlásairól* (= *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. Bitskey István, Oláh Szabolcs, Debrecen, 2004, 374–383) stb. Azt mondhatnánk, hogy a paratextusok, amelyeket a könyvben alap-szakirodalomként idézett Gérard Genette „szövegküszöbként” (seuils) definiált, ingerküszöb alatt maradtak a hazai kutatók számára. De valljuk meg őszintén, nem csak a kutatók számára, hiszen a könyvek prae- és postlimináriáit – hogy a könyvtörténetből megszokottabb terminusokat is használjuk – vagyis ajánlást, előszót, utószót a modern könyvek esetén sem nagyon olvas az ember, hanem inkább csak átlapoz. Csokonai Vitéz Mihály ezt szemléletesebben így fogalmazta meg a *Dorottya* bevezetésében: „Közönséges dolog az authoroknál előljáró beszédet írni, de még közönségesebb az olvasóknál azt soha el nem olvasni.”

Pesti Brigitta szerencsére nem így tett, hanem kigyűjtött, elolvasott és több szempontból is feldolgozott 269, a megjelölt időkorban a történelmi Magyarországon és külföldön magyar nyelven megjelent nyomtatványhoz készült ajánlólevelet és néhány ajánló előbeszédet, Geleji Katona Istvántól véve kölcsön a terminust, azaz olyan írásokat, amelyekben az ajánlások és előszavak jellegzetességei keverednek. Kiindulásként könyve elején a nemzetközi irodalomelméleti kutatás paratextusokra vonatkozó eredményeit ismerteti, hangsúlyosan figyelve módszertani és terminológiai kérdésfelvetésekre. Tulajdonképpen az általa bemutatott külföldi szakirodal-

mat tekintve elmondhatjuk, hogy igazán összefoglaló, jelentős monográfia más nemzetek esetében is eléggé későre született meg, és most már Pesti Brigittának köszönhetően nem olyan óriási a lemaradásunk más nemzetekhez képest.

A szakirodalmi áttekintés után a témához közelítve tárgyalja a barokk kiadványok dedikációit, amelyek főleg azzal a céllal készültek, hogy a szerző a megszólított patrónustól megszerezze a könyv kinyomtatásához szükséges anyagi támogatást, illetve ha azt már előzőleg megkapta, azt reprezentálja.

Valójában ez a fejezet is – mint általában az egész könyv – mind időben, mind térben túlmutat a hazai barokk nyomtatványokon. És jól is van ez így, hiszen érdekes áttekintést olvashatunk pl. a dedikációs gyakorlat kialakulásáról Hésziodosztól kezdődően, a római klasszikusok ajánlásain át egészen Kazinczy Ferencig. Különösen érdekes a dedikáció különböző formáinak hazai előfordulásait számba venni. Az ’ajánlólevél’ formát igen sokan választották. Magyar nyelvű ’dedikációs lap’-ot már nehéz volt találni. Így nevezi Pesti azt a formulát, amelyen csupán az ajánlás címzettjének neve és rangja, áldáskérés és aláírás szerepel. Erre a jelenségre Fischer János kassai könyvnyomtató 1612-re szóló kalendáriumát hozza egyedüli példának a könyv. Valóban ez a gyakorlat később fog elterjedni latin nyelvű nyomtatványaink bizonyos műfajcsoportjában: ezt az *RMNy* ’szöveg nélküli ajánlás’-nak nevezi. Az *RMNy* III. kötetében öt ilyen található. Johann Heinrich Alsted elnöklétével lefolytatott református teológiai vizsgája tétéleit ajánlotta ilyen formában egy lengyel hallgató lengyel támogatóinak, Geleji Katona Istvánnak és Alstednek 1638-ban Gyulafehérvárott (*RMNy* 1718). 1640-ben Trencsénben logikai vizsgatételek „B” variánsa jelent meg szöveg nélküli ajánlással (*RMNy* 1856). Ismeretes ilyen dedikációval két evangélikus vitairat Horváth Andrásról (*RMNy* 2440, *RMNy* 2441) és végül ugyancsak szöveg nélküli ajánlással jelent meg Lőcsén 1654-ben Matthias Zimmermann prédikációja *Deo, magistratui, civibus populoque* címezve (*RMNy* 2539).

57 szöveg nélküli ajánlást számoltam össze viszont már az *RMNy* IV. kötetében, azaz

az 1656 és 1670 között megjelent nyomtatványok között. Ezek mind teológiai vagy filozófiai – természetesen latin nyelvű – vizsgátelek fautorainak, mecénásainak szólnak. Vannak közöttük variáns példányok, amelyek más-más személyt vagy testületet szólítanak meg, de egyikük sem szöveges. Brassói, eperjesi, lőcsei, nagyszombati, pataki, trencsényi, váradi nyomtatványok, amelyek a helyi iskolákban tartott vizsgákhoz kapcsolódnak. Általában a címlap hátára nyomtatták a dedikációkat, külföldi egyetemi nyomtatványok példáját követve.

A könyvajánlások további formai variánsát, a 'dedikációs illusztráció'-t, amely magát a könyv felajánlásának aktusát ábrázolja is, főleg a kéziratos korban lehet sokat találni. Nyomatott könyvben egyetlen magyar vonatkozású metszetet mutat be Pesti Brigitta, amely egyben könyve címlapját is díszíti. Ez a Pozsonyban született jezsuita Zacharias Trinkellius *Divinatorium viae et vitae aeternae* című, 1663-ban Bécsben kiadott, Lippay György esztergomi érseknek ajánlott munkájából való. Pesti nem nevezi meg az illusztráció metszójét, de Szabó Károlytól tudni lehet, hogy Johann Daniel Ther Portten metszette Nagyszombatban (*RMK III 2201*: «Joh. Dan. de Portten. sculp. Tyrn.»).

Hasonlót az *RMNy IV*. köteté is tartalmaz (*RMNy 2862*). Michael Mihotsa erdélyi nemes Barcsay Ákos fejedelem költségén tanult Nagyszombatban, és filozófiai téziseit rézmetszetes díszcímlappal jelentette meg 1659-ben Nagyszombatban. E lap tetején közepesen a Nap látható diadalszekéren. Alatta felhőkön fejedelmi pár ül. A metszet alsó felében közepesen egy férfialak látható, aki jobb kezében könyvet emel a fejedelmi pár felé, baljával címerre támaszkodik. A metszetet a legalul olvasható feliratok szerint *Jacobus Roß* rajzolta (*delin.*), és *Joa. Daniel de Portten sculpsit, Tyrn.* vagyis ugyanaz az 1658 és 1671 között Nagyszombatban működött Johann Daniel Ther Portten németalföldi rézmetsző, aki a Pesti Brigitta által idézett Trinkellius mű dedikációs illusztrációját.

A németalföldi mester egyszerre dolgozott Nagyszombat székhellyel bécsi és nagyszombati megrendelője számára. Csak meg kellett tudni fizetni a munkáját. Lippay György eszter-

gomi érsek vagy Barcsay Ákos erdélyi fejedelem patronáltjának erre lehetősége volt!

A következő nagy fejezet a dedikációk retorikai sajátosságairól szól. Minthogy ezek a szövegek levélformában íródtak, ezért Pesti Brigitta a levél retorikájával kapcsolatos kérdések tisztázásával kezdi mondandóját. Megállapítja, hogy „Magyarországon a 18. század végéig sem a levél retorikájával kapcsolatos irodalom, sem levelezési útmutató vagy levélgyűjtemény nem jelent meg.” Ő magyar nyelvű irodalomra gondol, hiszen – miként végig is vezet – valóban az első magyar nyelvű levélretorika 1793-ban jelent meg Pesten Mészáros Ignácól.

De latin nyelvű levélgyűjtemény, amelyet az itthoni iskolákban tankönyv gyanánt használtak, több is akad hazai nyomtatványaink között is. Mégpedig ugyanolyanok, mint amelyekből a különböző funkciójú levelek megszerkesztésének a mikéntjét az európai humanista iskolákban elsajátították. Így jelent meg 1581-ben Kolozsvárott Cicero episztoláinak Johann Sturm strassburgi iskolamester oktatási célra összeállított válogatása (*RMNy 488*). A vizsgált korszakban, a 17. század közepén Gyulafehérváron az ottani tanulók számára olyan Cicero levélgyűjteményt adtak ki (*RMNy 2367*), amelynek eredetije a holland és fríz iskolák számára Leidenben jelent meg 1626-ban. Pár évvel később szinte változatlan formában négyszer is kiadták ugyancsak tankönyvként Cicero leveleit (Lőcse 1656, *RMNy 2646*; Várad 1656, *RMNy 2674*; Trencsén 1658, *RMNy 2803*; Lőcse 1664, *RMNy 3160*). Ezek a tankönyveken iskoláztak korabeli hazai szerzőink. A peregrinusok pedig még külföldön tökéletesíthették retorikai tudásukat.

A retorikátörténeti kutatások és azokon belül az utóbbi évtizedekben a toposzkutatás is igen nagy közkeveltségnek örvend. Pesti Brigitta is elvégezte a dedikációk retorikai elemzését: részletesen bemutatta az ajánlólevelek szerkezeti felépítésének általános jellemzőit és kigyűjtötte, majd rendszerezte az ajánlólevelekben előforduló toposzokat. Ezeket a következő csoportosításban tárgyalja: szerénységi formulák, exordium toposz, dicstoposzok. Ez utóbbi csoporton belül elkülöníti a személyes, a vallással

kapcsolatos és a mecénási szereppel összefüggő közhelyeket. A könyv főrészében olvasható idézeteken túl a *Mellékletben* található példatár bővebb válogatást ad közre, lényegében megtartva az ismertett csoportosítást. Pesti nagyon helyesen mai helyesírásban, de az eredeti szöveghez híven írta át a régi magyar szövegrészleteket.

A főrész utolsó nagy egysége a magyar irodalom támogatási rendszerét mutatja be az ajánlólevelek segítségével 1601 és 1655 között. Itt kapunk képet a patronusokról, a támogatás formáiról, a támogatott művek műfaji sajátosságairól – egyszerűen arról, hogy az adott korszakban ki kit és miért patronált. A *Mellékletben* ehhez a fejezethez táblázatos áttekintést is talál az olvasó, amely a főszöveg kategorizálását követve közli az ajánlások címzettjeit és az általuk támogatott művek *RMNy* számát. Sajnos külföldi patronusokról – így a Szenci Molnár Albertet támogató és a főszövegben – igaz nem ebben a fejezetben – továbbá a toposzgyűjteményben is említett Móríc hesseni fejedelem és IV. Pfalzi Frigyes nem szerepel a *Világi patronátus – egyéni patronusok* kategórián belül nagyon helyesen külön tárgyalta *Fejedelmek* alfejezetben.

Pesti Brigitta statisztikai adatokkal és ami még ennél is fontosabb, jól kiválasztott, találó szövegannyalgal reprezentált kutatási eredményeit itt nincs mód ismertetni. Egészen biztos vagyok abban, hogy a régi magyar művelődéstörténettel foglalkozó kutatók nagy haszonnal fogják használni. Reméljük, hogy hamarosan lesz folytatása is. A további kutatómunkát elsősorban a most megjelent rendkívül informatív, jól dokumentált könyv szerzőjétől várjuk, de bízom abban, hogy lesznek hasonlóan magas színvonalon és eredményesen működő követői is. Jó lenne időben visszafelé is kiterjeszteni a vizsgálódásokat a 16. századra, illetve előre felé a 18. század végéig. Továbbá, miként azt a szöveg nélküli ajánlások számának növekedése is bizonyítja egyes műfajokban, nem lehet a latin, a német, sőt a biblikus cseh nyelvű ajánlólevelek hasonlóan részletes irodalomszociológiai és retorikai elemzése nélkül általános képet kialakítanunk a magyarországi ajánlólevelek retorikájáról. Különösen a latin nyelvűek elemzését tartom nagyon fontosnak, hiszen

azon növekedett fel a nemzeti nyelvű. Érdekes lenne azonos szerzőnek latinul és nemzeti nyelven írott szövegeit ebben a műfajban összevetni. Vajon azonos módon szerkeszti a különböző nyelvű szövegeket? Milyen toposzokat használ? – és a kérdéseket még lehetne szaporítani.

Az ajánlólevelek mellett a jövő kutatóinak az előszavakkal vagy a könyv végére került paratextusokkal is foglalkozniuk kellene. Példaképpen legyen szabad újra Szenci Molnár Albertre utalnom. Kálvin-fordításának utolsó lapján jegyezte fel azoknak nevét, akiknek „Isten után kegyelmes és atyafiúi szeretetből nyújtott segedelmekkel vihette véghez ez ilyen munkát” (*Szenci Molnár Albert költői művei*, sajtó alá rend. Stoll Béla, Budapest, 1971 [Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 6], 499–500). A felsorolás Bethlen Gábor és Károlyi Zsuzsanna, német fejedelmek, németországi hugenotta egyházak lelkészei, pataki és nagyszombati polgárok és peregrináló diákok nevét – összesen mintegy 70-et – tartalmazza, továbbá megnevez 12 németalföldi várost is, amelyek előjárói Szenci Molnár segítségére voltak. Az ilyen, szinte példátlan hazai és nemzetközi összefogás vagy akár naplókából, levéltári forrásokból is kiszűrt információk nem maradhatnak ki abból a végső nagy összefoglalásból, amely a hazai mecénatúra történetéről fog szólni. Ebbe az irányba a kezdő lépést Pesti Brigitta könyve már magas színvonalon megtette.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Magyar könyvtártörténeti kronológia. 4. kötet, 2008–2010, Pótlások, javítások, 996–2007. Összeállította Gerő Gyula, A szerkesztésben közreműködött Rácz Ágnes, Bp., OSZK, 2014, 428 p.

Újabban egyre gyakrabban lehet hallani a levéltár, a múzeum, illetve a könyvtár együttes megnevezésére a közgyűjtemény helyett az angol „memory institutions” magyar megfelelőjeként a „memória-intézmények”, a „memória intézményei” vagy az „emlékezet intézményei” kifejezést. A hagyományos értelemben valóban mindhárom intézménynek alapvetően a közösségi emlékezet írott, tárgyi, illetve nyomtatott

vagy audiovizuális, illetve e-dokumentumainak gyűjtése, őrzése és kutathatóvá tétele a feladata. Közülük a könyvtár nem kizárólag archívum, mivel dokumentumainak használatára révén nemcsak kultúráközvetítő, hanem kultúraformáló, tudatformáló intézmény is. Létrejötté, működése, hatása a közösség művelődéstörténetének részét képezi. E történet narratívájának alapja, váza egy eseménysor, amelyre támaszkodva bemutathatóak, értékelhetőek a folyamatok, feltárhatóak az összefüggések. Egy ilyen eseménytár, egy ilyen kronológia hatékony ismeretközlésként is funkcionálhat addig is, amíg egy történeti feloldozás meg nem születik.

A világban viszonylag elég sok könyvtár összeállította és közzétette (többnyire a honlapján) történetének fontosabb dátumait. A könyvtári, könyvtárosi egyesületek (ALA, AIB, MKE) működéséről is közreadtak önállóan vagy rész-közleményként kronológiát. A könyvtárosság történetéről néhány általános eseménynaptár is készült. Ilyen a John Leonard Thornton által összeállított *The chronology of librarianship* című, Londonban, 1941-ben megjelent mű, amely Asszurbanipál könyvtárától kezdve az 1938. évig tartalmazza a legfontosabb dátumokhoz köthető történéseket. Magyarországi vonatkozások is találhatók az események között: Mátyás király Corvina könyvtára (1443–90), az Egyetemi Könyvtár alapítása (1635) és a gróf Széchényi Ferenc által alapított Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára (1802). Egy másik, Kr. u. 100-tól 1959-ig terjedő összeállítás, Josephine Metcalfé Smith munkájaként az Egyesült Államokban, 1968-ban, *A chronology of librarianship* címmel jelent meg (Metuchen, Scarecrow Press). Eseményeinek többsége amerikai, és bár közül olyan dátumokat is, amelyek európai, ázsiai országokhoz kötődnek, de magyar vonatkozás nem található ezek között. Található viszont két adat e kötet folytatásában (WILHITE, Jeffrey M., *A chronology of librarianship, 1960–2000*, Lanham, Scarecrow Press, 2009): az 1972-es budapesti IFLA közgyűlés és 1978-ban a Magyar Nemzeti Bibliográfia, Könyvek Bibliográfiájának számítógépes megjelenése.

Ugyanakkor olyan kronológiát, amely egy ország könyvtári világának teljességét foglal-

ja magába, hiába keresünk külföldi nemzeti könyvtárak online katalógusában. Úgy tűnik, hogy ebben a kategóriában unikumnak számít a magyarországi könyvtárosság kronológiája, amelyet 2009-es kiadási évvel jelentett meg az Országos Széchényi Könyvtár. A Gerő Gyula által összeállított eseménynaptár, amely a pannonhalmi bencés monostor könyvtárának a szerzet megalapításának kezdő évétől 2007. december 31-ig húsz témakörben több mint 16 ezer eseményről és csaknem 4700 személyről, továbbá 3050 intézményről, szervezetről, közületről, vállalkozásról stb. közöl tömören megfogalmazott információt dátumhoz kötött időrendben. A nagyalakú kiadvány első és második kötetének 960 oldalas kronológia részét harmadikként 357 oldalas mutatókövet követi. A recenzorok impozáns múltidéző adattárként, a könyvtárügy valamennyi szereplője számára fontos és alapvető kézikönyvként értékelték. A *Magyar Könyvszemle*ben Pogány György mutatta be, értékelté a folyóirat 2011. évi 3. számában. Ismertetését a recenzor azzal zárta, hogy: „Nem vitás, hogy sok évtizedes szakmai működésének megkoronázása a mű közreadása, de remélhetően lesz energiája és kitarása a kronológia folytatásához [...]”

Nos, a kilencvenedik évét járó Gerő Gyulának volt még energiája és kitarása: tovább folytatta kronológiáját. Az új összeállítás – nevezetesen az 2008. január 1-jétől 2010. december 31-ig terjedő időszak eseményei, valamint a korábbi kötetek pótlásai és javításai – a mű negyedik köteteként, 2014 őszén jelent meg, szintén az Országos Széchényi Könyvtár kiadásában. A magyar, illetve az angol nyelvű előszóból megtudjuk, hogy ennek a negyedik kötetnek eseményei ugyanannak a húsz témakörnek alapján lettek kiválogatva, mint előzménye. Ilyen témakör a jogi szabályozás, az irányító szervek és működésük; az egyes könyvtárak alapítása, szervezeti változása, névfelvétele vagy névváltoztatása, esetleg megszűnése; a könyvtárakat ért havaria-esetek (földrengés, árvíz, tűz, betörés, baleset és hasonló); építkezések, bővítések; vezetőkre, illetve jeles könyvtárosokra vonatkozó információk; az egyetemi, főiskolai könyvtáros képzés; országos, illetve regionális

tanácskozások, továbbképzések, tanfolyamok; könyvtárak szereplése rádió- és tv-műsorokban; jelentős és értékes könyvtári tárgyú monografikus vagy időszaki kiadványok; könyvtári mozgalmak, egyesületek, nagyrendezvények és végül bekerültek – egyedi elbírálás alapján – egyéb, itt fel nem sorolt események is.

A három év könyvtári eseményeit 1247 leírás tartalmazza, azonos elrendezésben (kéthasábos tördelésben dátum és rövid leírás) mint az előzmény kötetekéi. Ebben a három évben összesen 1096 nap volt, és bár nem szerepel az eseménysorban minden egyes nap, a többlet abból adódik, hogy az azonos napra eső, egymástól független események külön-külön tételeként szerepelnek. Az adatok jelen esetben is hivatkozás nélküliek, de Gerő Gyula precizításra törekvését személyesen is tapasztalva, nyugodtan állíthatjuk, hogy megbízható pontosságúak. Mellesleg innen tudhatjuk meg azt is, hogy a kronológia első három kötete valójában 2010. február 1-jén jelent meg, tehát nem címdalán feltüntetett 2009-ben.

A három év kronológiáját követő, a *Pótlások és javítások a Magyar könyvtártörténeti kronológia 1996–2007 c. kiadvány kötetéhez* című rész az 1448 körüli idővel, az első teljes egészében magyar nyelven írott könyv keletkezési idejével indul. Ez egy pótlólagos adat, nem szerepel az első kötetben. Ilyen pótlás a viszonylag kevésbé feltárt 1945 előtti időszakból összesen 416 szerepel. A huszadik század későbbi éveire vonatkozóan kiegészültek például az egykori járási könyvtárak korábban hiányzó adatai vagy a megyei kórházi könyvtárhálózat létrejöttének, történetének (illetve felszámolásának) eseményei. Ezekkel a kiegészítésekkel az eseményleírások száma együttesen 18 830-ra emelkedett. Az ebben a részben közölt javító tételek többsége adat-, illetve szövegkiegészítés (tehát további információk közlése), de – ami ilyen óriási terjedelmű és több mint egy évezredet átfogó munkánál elkerülhetetlen – találunk adatok és szövegek helyesbítését is. A kiegészítéseknél, illetve helyesbítéseknél megjegyzésként minden esetben közlésre került az, hogy a *Kronológia* melyik kötetének, hányadik oldalán található a módosítandó tétel.

Ezt a részt – még a kötetben alkalmazott rövidítések feloldása előtt – egy négyoldalas táblázat követi. A Somogyi József által készített összeállítás 63 hazai nagykönyvtár, könyvtáros munkakörben dolgozó 2896 munkatársára vonatkozóan közöl összesített képesítési adatokat a 2010. december 31-i állapot alapján.

A kötet kronológiai részét a személynevek, majd az intézmények, szervezetek, települések, földrajzi egységek, ezt követően pedig a tárgymutató zárja. A mutatótételek, hasonlóan az előzményhez, az esemény dátumához utalnak. Ha a mutatók tételeiben a 1996–2007-es és a 2008–2010-es évkörre vonatkozóan is vannak hivatkozások, akkor a közölt dátumok egységes időrendben találhatóak, s a két évkört tipográfiai jel különíti el.

A negyedik kötetet *A magyar könyvtártörténeti kronológiában említett kiadványok bibliográfiája* című fejezet zárja. Egy bibliográfia szerkezetét, tételeinek formátumát és adattartalmát mindig a funkciója határozza meg. A Rácz Ágnes által összeállított bibliográfia minden vonatkozásban betölti feladatát. A megjelenési évek szerint, azon belül a szerzők, illetve a címek szerint besorolt tételek azoknak a kiadványoknak a részletes, pontos leírásai, amelyek a Kronológiában többnyire csak a címük szerint szerepelnek. Ha a tényleges megjelenési év eltért a kiadványban közölt évtől, akkor a szögletes zárójelben közölt valódi megjelenési év vált az elsődleges besorolási szemponttá.

A tételek formátumának kialakításakor el kellett tekinteni az ISBD alapú, teljes leírást tartalmazó bibliográfiai rekordok közlésétől, mivel ezzel jelentősen megnövekedett volna a kiadvány terjedelme. A szerkesztő költségtagarékos, egyedi, a kiadvány céljának legmegfelelőbb megoldásokat alkalmazott. Nem szerepelnek a kiemelt besorolási adatok. Elmaradt a szóközzel közlendő, adatsoportokat, adatelemeket jelölő központosítási jelek nagy része, illetve mással lett helyettesítve. Szerzős művek esetében a szerző(k) neve a leírás elejére került és egy – a magyar helyesírási szabályzat szerint közölt – kettőspont után következik a mű címe: a leírásban tehát nem ismétlődik meg szerzőségi közlésként a szerző(k) neve. A központosítási

jel elhagyása következtében nagy kezdőbetűs lett az alcím, és szintén a helyesírási szabályzatunk általános előírása szerint szerepelnek nagy kezdőbetűvel az újságok, a folyóiratok és az évkönyvek címének szavai. A kiadványok azonosító számának (ISBN, ISSN) elhagyása szintén a terjedelmet csökkentette. Mindezekről a tételek előtti szöveges magyarázatból tájékozódhatunk, amely az adatelemek megnevezésével egy-egy mintát is közöl a könyvekről, valamint az időszaki kiadványokról.

Az összesen 2541 tétel Andreas Hess 1473-as *Chronica Hungarorum* című nyomtatványával kezdődik. Számuk 1949-ig együttesen 447 kiadvány, az ötvenes évektől pedig az alábbi táblázat szerint alakul évtizedenként a Kronológiában említett kiadványok száma:

1950-es évek	180
1960-as évek	258
1970-es évek	340
1980-as évek	379
1990-es évek	368
2000-es évek	512
2010-ben	56
2011-ben	1

A nyomtatásban megjelentetett szakmai kiadványok, a könyvtárosi segédkönyvek, a bibliográfiák, a könyvtári híradók és egyéb szakterületi folyóiratok (köztük az 1876-ban megindult *Magyar Könyv-Szemle*) között először 1952-ben jelenik meg a diafilm, 1982-ben a mikrofilm, 1989-ben a hajlékonylemez (floppy), majd a CD-ROM és 1997-től a webes dokumentumok. A *Kronológiában* említett kiadványok sorát egy 2010. október 14-i konferencia tanulmányainak 2011-ben közreadott kötete zárja.

Gerő Gyula a négy kötetben a magyar, illetve magyarországi könyvtárosság több mint egy évezredét mutatja be a 18830 esemény leírásával, a név szerint említett, több mint 5700 személyre és a szintén több mint 3600 hatóságra, intézményre, szervezetre vonatkozó adatokkal. Ahogyan a kötetekben latinul és magyarul is mottóként megfogalmazta: Ami erőmből telt megtettem / Bevégeztem amit elkezdtem. Nos, ha Gerő Gyula be is fejezte, remélhetőleg a ha-

zai könyvtárosság történetének ez a megkerülhetetlen forrásbázisa nem fejeződik be 2010 végével, hanem intézményesítve (akár a Könyvtári Intézet keretében) tovább épül – a későbbiekben szabad webes hozzáféréssel a könyvtárügy, illetve az egyes könyvtárak történetének kutatói számára. Hasznosításával remélhetően minden könyvtári honlapon olvasható lesz a 'Rólunk' menüpont alatt legalább néhány mondat az intézmény megalapításának, létrejöttének hiteles körülményeiről, gyűjteményének eredetéről, az esetleges elődintézményekről.

Gerő Gyula történeti kronológiája a könyvtártörténet-írás egyik műfajában alkotott maradandót. A kötetek adatgazdagsága remélhetően inspirálóan hat majd hazai könyvtárügyünk, különösen a 20. századi könyvtári ellátottság, a 20. századi könyvtári intézmények, a 20. századi könyvtárosság kritikai szemléletű történeti feldolgozására is.

KÉGLI FERENC

Ein Heiliger unterwegs in Europa, Tausend Jahre Koloman-Verehrung in Melk (1014–2014), Hrsg. von Meta Niederkorn-Bruck, Wien, Weimar, Köln, Böhlau, 2014, 528 p. ISBN 978-3-205-79556-8

Szent Kálmán Stockerau környéki erőszakos halálának (1012) és melki eltemetésének (1014) ezredik évfordulója kínált arra alkalmat, hogy 2012-ben a melki apátságban egy reprezentatív konferencián tekintsék át tiszteletének legkülönfélébb szempontjait. Jelen kötet a konferencián elhangzott előadások javát, összesen 21-t tartalmaz, ami egyfelől örvendetes, másfelől magyar előadó hiányában a hazai olvasóban jogos hiányérzetet kelt. A kötet szerkesztőjének, Meta Niederkorn-Brucknak neve (Mittelalterliche Geschichte und Historische Hilfswissenschaften, Universität Wien) ugyanakkor megnyugtathatja az olvasót, hiszen ő a kérdéskör legjobb osztrák ismerője, akinek munkái mindmáig alapvető kézikönyvei a Kálmán-kutatásnak (*Der heilige Koloman, Der erste Patron Niederösterreichs*, Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde 16, Wien, 1992, nem kevésbé korábbi

tanulmánykötete, *Koloman 1012–2012, Tradition und Wandel in der Verehrung des Heiligen. Kontinuitäten und Brüche als Ausdruck der Zeit*, Melk, 2012). A konferencia jellegéből és céljából is következik, hogy a szakmai és tudományos népszerűsítő szempontok a tanulmányok között, sőt egyazon előadáson belül is keverednek, aminek talán annyi pozitív eredménye lehet, hogy a könyvet egy szélesebb olvasókörzés veszi majd kézbe, minthogyha a kiadó egy steril szakkönyvet jelentett volna meg.

Meta Niederkorn-Bruck nyitó tanulmányában a szent ünnepének a kalendáriumokban való előfordulását követi nyomon a 12.-től a 21. századig, ami elsősorban az eltemetés ünnepnapját, október 13-át, másodsorban a halál feltételezett napját, július 17-t, illetve 26-t jelenti. Kálmán ünnepé kétségkívül hamar regionális jelentőségre tesz szert, a regensburgi Martyrologium Wolfhardi-ba már 1100 körül bemásolják, de Regensburgban is pótlólag beírják nevét még a 12. század elején, s rögtön tegyük hozzá, Magyarországra is eljut a tisztelete. Sajátos, hogy bár nyugtázza Kálmán magyar királynak – elsősorban Bagi Dániel német nyelvű írásai alapján – a magyar történelemben játszott szerepét, mégis nevével kapcsolatban semmiféle megjegyzést nem tesz, sőt ennek az egész kötetben alig találjuk nyomát. A kötet egy későbbi tanulmányában, a bajor földi kultuszt vizsgálva a magyar király névadására Alois Schmid utal, igaz Kosztolnyik Zoltán angol nyelvű munkája alapján. Joggal hiányoljuk a legutóbbi magyarországi publikációk hiányát (KERTÉSZ Balázs, *Albert királyról és Szent Kálmán magyarországi tiszteletéről, Magyar vonatkozások egy müncheni és egy melki kódexben = Magyar Könyvszemle*, 2011, 445–465; KERNY Terézia, *Szent Kálmán és Könyves Kálmán kultuszáról = Ars Hungarica*, 2001, 9–32), amik akár külön-külön is helyet kaphattak volna német fordításban jelen tanulmánykötetben. A nagy ívű tanulmányban joggal utal ausztriai tiszteletének II. Ottokár cseh király, IV. Rudolf herceg, III. Frigyes és Miska császárok nevéhez kapcsolható fordulópontjaira, míg a 16. század elejére hivatalosan és végérvényesen Kálmán helyet kap az osztrák védőszentek között, amint azt Dürer híres 1517-es fametszetén is meg-

csodálhatjuk. Érdekeséget persze bőven említ a tanulmány, miként jelenik meg az anglikán naptárak hatására október 13-án Hitvalló Edvárd ünnepe, vagy a hitleri időben miként vált a nap a fajvédőnek tekintett Gobineau halálának emléknapjává. Nem meglepő, hogy manapság Ausztriában sem tudnak a fiatalok már semmit a történeti Kálmánról, miként a névadásban is teljesen divatja múlttá vált. Meglepő persze, hogy a hangsúlyosan napjainkig eljutó bemutatás az internetes forrásokat és honlapokat teljesen mellőzi.

A következő tanulmányok inkább a történeti háttér megrajzolására vállalkoztak, semmint, hogy Kálmán tiszteletéhez nyújtsanak újabb közvetlen adalékot. Ide tartozik az Ausztria elnevezés (Österreich) nyomon követése a történelemben a 10.-től a 20. századig (Ernst Bruckmüller, Institut für Österreichskunde); az első ezredforduló körüli Német-római birodalom és szomszédjainak kapcsolatát felvázoló tanulmány (Rainald Dubski, Universität Wien); a nálunk is jól ismert gnadensdorfi honfoglalás kori sír és leleteinek bemutatása (Ernst Lauer mann, Museum für Urgeschichte, Asparn/Zaya), valamint Altmann, passauai püspök életútjának (1010/1020–1091) felvázolása (Udo Fischer, Paudorf-Göttweig, plébános).

A Kálmánra vonatkozó történeti elbeszélő forrásokat mutatja be Andreas Bihrer (Christian-Albrechts-Universität zu Kiel), elsősorban Thietmar von Merseburg krónikája alapján. Érvelése szerint Thietmarnak a szentre vonatkozó említése (VII. 76) rendkívül jelentős, mivel csak mint egyszerű peregrinust említi, s Melkbe való 'translatió'-ját kapcsolatba hozza Henrik örgróffal. Érdekes, hogy a Babenbergekkel jó kapcsolatot ápoló Thietmar a melki hagyománnyal (Annales Mellicenses) szemben (1012. meghal, 1013. első eltemetés, 1014. melki 'translatio') egyetlen évhez, vélhetően 1017-hez csoportosítja az eseményeket, sőt saját kezűleg korrigálja a fennmaradt kéziratban a szent nevét, ami annál inkább is érthetőbb, mivel a krónikában az ír Kilián kíséretében szerepel egy másik Colomannus is. A szerző – szemben a korábbi szakirodalommal – úgy gondolja, hogy Kálmán semmiképpen sem lehetett szentföldi zárandok,

azzá, mégpedig írnek majd csak a 12. század elején (más, korábbi vélemény szerint a 11. század végén) íródott passiója és a későbbi hagyomány teszi meg. A szintén 11. századi Niederalteichi Évkönyv azonban már említi a halál helyeként Stockeraut, azt határozottan 1012-re datálva.

A kötet egyik leginformatívabb írása a Kálmán tiszteletére a 11–16. századok között íródott egyszólamú liturgikus énekek zenetörténeti elemzésével foglalkozik (David Merlin, Universität Wien). A szerzők közül ő az első, aki a liturgikus források alapján megállapítja, hogy Melk környékéről a régi bajor területekre, különösen a passauai püspökség hatósugarában kisugárzott a szent tisztelete a Melk – Bécs – Bécsújhely – Sopron – Pozsony neveivel jelzett területre, egészen Magyarorszáig, Szlovéniáig és Dél-Tirolig. Hivatkozik is Lauf Judit német nyelvű tanulmányra (*Verbindungen der mittelalterlichen liturgischen Praxis in Wien und Ödenburg = Codices Manuscripti*, 73/74, 2010, 15–30, magyarul: *Bécs és Sopron középkori liturgikus gyakorlatának összefüggései a soproni kódextörödékek alapján = Magyar Könyvszemle*, 2009, 273–304.).

Hasonlóképpen tanulságos írások tekintik át Kálmán latin és német nyelvű legendáit (Christine Glassner, ÖAW, Abteilung Schrift- und Buchwesen des Instituts für Mittelalterforschung, Wien), valamint későközépkori és kora újkori melki tiszteletének forduló pontjait (Gottfried Glassner OSB, Melk), aminek főbb állomásai: 1170-ben a Péter templomból az apátsági templomba való átvitele, 1363-ban a gótikus síremlékének elkészítése, 1429-ben a Kálmán oltár felszentelése, a melki reform hatására tiszteletének terjedése, 1451-ben ünnepnapjára a vásártartási kiváltság megszerzése, 1594-ben a Kálmán kriptá megújítása, 1647-ben a kora-barokk Kálmán oltár felállítása, majd 1735-ben a barokk apátsági templomban a síremlék megújítása. A ma is látható oltárról Werner Telesko (ÖAW, Institut für Kunst- und musikhistorische Forschungen, Wien) gazdagon illusztrált tanulmánya nyújt pontosabb tájékoztatást. Kálmán tiszteletének melki vonatkozásait tárgyalja a Melket ábrázoló 18. századi metszeteket (Ralph Andraschek-Holzer, Niederösterreichische Landesbibliothek,

St. Pölten), a melki Babenberg sírfeliratokat bemutató írások (Andreas Zajic, Universität Wien). Külön tanulmányban szólnak a néprajzi vonatkozásokról (Edeltraud Ambros), valamint a Kálmánról íródott, a bécsi egyetemhez kapcsolódó humanista kör verseiről, így Johannes Stabius (1513) és Joachim Vadianus alkotásairól, amiket latinul és német fordításban is olvashatunk a kötetben (Elisabeth Klecker, Universität Wien).

Igen érdekes kérdéseket vet fel a szent vélt vagy lehetséges írországi eredetét számba véve Dagmar Ó Riain-Raedel (Cork University). Először az ír királyfi-legendával foglalkozik, s megállapítja, hogy annak legkorábbi nyomai a 17. századi ír ferencesekhez kapcsolódnak. Valójában írásos forrás egyetlen vonatkozó feltevést sem támogat, tekintsék Kálmánt az 1022-ben meghalt Maol Seachnaill fiának, akár más genealógiával próbálkozzanak. A skót eredet kutatása, és jórészt hamisított forrásokkal való igazolása pedig abból a tényből fakad, hogy a skótokat sokáig nem azonosították az írekkel, s Kálmán passiója „Scotice gentis oriundum” szavait helytelenül értelmezték. A melki forrásokban már a 16. század elején Kálmán mint a Magyarországon született Essexi Margit fia tűnik fel, amit talán a Péter, magyar királyhoz kapcsolt ereklyeszerzés története is befolyásolhatott (ami érdekes módon csak itt kerül említésre a kötetben). A krónikás Thietmar szavait értelmezve tovább gondolja Christine Glassner felvetését, hogy a „speculator” a történetben nemcsak kémet, hanem püspököt is jelölhetett, s ebben az értelemben Kálmán 1012-ben akár „szolgálati úton” is járhatott a térségben, miközben Kálmán szentföldi zarándokútját ő sem tartja valószínűnek. A passió megszületését joggal hozza kapcsolatba a melkiek rivalizálásával az új Babenberg-alapítással, Klosterneuburggal, miként az 1155-ben alapított bécsi Schottenstifttel is tanácsos volt tudatosítani, hogy az első ír mártír ereklyéi nem náluk, hanem Melkben nyugodnak. A történet manipulatív voltát támogatja az a tény is, hogy az ír szenteket említő korai források a térségben furcsa módon hallgatnak Kálmánról. Hozzátehetjük, manapság a magyar nyelvű honlapokon is elterjedt Kál-

mán skót származtatása, magyar anyától született skót királyné, Szent Margit fiaként említik, pl. athlynx.net/archives/3555 (2014. 12. 30.).

A korszak történeti és művelődéstörténeti háttérét megvilágító tanulmányok sorába tartozik a szentföldi zarándoklatok nyugati emlékanyagáról szóló írás (Michael Grünbart, Wilhelms-Universität Münster); a dortmundi városi védőszentet, Reinoldus bemutatása (Thomas Schilp, Universität Duisburg-Essen); a Vornbacherek 11–12. századi Melkhez fűződő viszonyát elemző írás (Klaus Lohrmann); a politika és a szentek tiszteletének kapcsolatát széles perspektívába bemutató áttekintés, eljutva egészen 2003-ig, amikor felső-ausztriai tartományi patrónussá Szt. Flóriánt választották, sőt 2012-ig Orbán Viktor ópusztaszeri turul szobrot avató beszédéig (Kathrin Pallestrang, Museum für Völkerkunde, Wien), vagy éppen a zarándoklatoknak és szentkultusznak a történelemoktatásban betöltött szerepéről szóló pedagógiai kitekintés (Andrea Longoni-Hötschl (Universität Wien) is ebbe a sorba tartozik.

A kötet olvasóinak nagy nyeresége, hogy a téma legfrissebb szakirodalmával, valamint a művészeti vonatkozásokban gazsámú, kiváló minőségű illusztrációval ismerkedhetnek meg. Bizonyos témák és megközelítések hiánya regisztrálható, így a magyarországi tisztelete, vagy a melki fej-ereklytartó kutatástörténete, aminek ismét számos, legalábbis kutatástörténeti magyar vonatkozása lenne (vö. Kovács Éva, *Species, Modus, Ordo*, Bp., 1998, 205.). Hasonlóképpen Kálmán király mellett Károly Róbert törvénytelen fia, Kálmán püspök neve is említendő lenne, különösen mivel a nevével ellátott, mindmáig bizonytalan datálású díszkard éppen a bécsi KHM Waffensammlungjában található, ami a Szent György lovagrenddel is kapcsolatba hozható (VESZPRÉMY László, *A Szent György-lovagrend: a kutatás állása = Károly Róbert és kora*, szerk. Kerny Terézia, Smohay András, Székesfehérvár, 2011, 72–73). Éppen jelen kötet is igazolja, hogy a legnevesebb Kálmán nevet viselő személyek, egy király és püspök éppen Magyarországon éltek, másutt Európában hasonlót nem találunk.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Ősz Sándor Előd, Bibliotheca Calviniana Transylvanica, Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben, Frühneuzeitliche Calvin-Ausgaben in Siebenbürgen, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Erdélyi Református Egyházkerület, 2014 (Erdélyi református egyháztörténeti füzetek, 21), 500 p.

A Kálvin Emlékévek (2009–2014) eredményeként a közelmúltban jelent meg Buzogány Dezső fordításában az *Institutio*, s ezzel szinte egy időben a *Bibliotheca Calviniana Transylvanica* (a továbbiakban: *BCT*). A fiatal kolozsvári levéltáros, Ősz Sándor Előd az Erdélyi Református Egyházkerület támogatásával kapott lehetőséget arra, hogy feltérképezze az Erdélyben, a Partium keleti részén és néhány Ó-Romániában található könyvtárban őrzött Kálvin-köteteket. A Bukaresttől Zilahig terjedő, 37 közgyűjteményt érintő kutatóutak páratlan gazdagságban tárták fel a kora újkori művelődés- és egyháztörténet egyik meghatározó alakjának irodalmi termését, a nagyszabású vállalkozás eredményeként veheti kézbe az olvasó a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet sorozatának legújabb tagját.

A számok önmagukért beszélnek: a közgyűjteményekben őrzött 294 kötetben 358 Kálvin-kiadást felmutató munka kiegészült 2 magántulajdonban lévő kötettel. A találati lista viszonylag kis átfedést mutat az *Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című sorozatban közölt tételekkel (százötvenkettőtől mindössze huszonkettőt sikerült azonosítani), ezért is hangsúlyoznunk kell az autopszia fontosságát. A szerző főleg e két korpuszra alapozta a kutatást, célja nem csupán a kötetek számba vétele volt, hanem a segítségükkel kirajzolódó Kálvin-olvasó hazai értelmiségi körök rekonstrukciója is. A possessorbejegyzésekből kiolvasható 900 egykori tulajdonosból közel hétszáz esetben ismerhetjük meg legalább az egyik szolgálati/működési helyét és annak idejét, a többiekéről nem maradt fenn adat. A forrásviszonyoknak köszönhetően főként azokat lehetett beazonosítani, akik a wittenbergi, az odera-frankfurti, a heidelbergi vagy más protestáns egyetemeken peregrináltak.

Ősz Előd négy nagyobb csoportba osztotta a Kálvin-műveket: az *Institutió*kat, a bibliama-

gyarazatokat, a kisebb munkákat és a magyar nyelvű fordításokat különítve el. Az egyes kategóriák tárgyalásánál a példányszámot, a térbeli és időbeli elterjedtség statisztikai vizsgálatát követi a tulajdonosok bemutatása századonként és felekezetenként, előbb a magán-, majd az intézményi gyűjtemények példáján keresztül.

Elsőként a genfi reformátor dogmatikai főművének 110 latin, mindössze 1 német (!) és 2 francia nyelvű kiadását ismerhetjük meg. Ezek negyede a 16., harmada a 17., negyede a 18. században kerülhetett Erdélybe – részben megerősítve Révész Imre véleményét, miszerint Kálvin jelentősebb mértékű hatásával elsősorban a 17. század második felétől számolhatunk. A reformáció századában élt tulajdonosok közül két markáns, Wittenberget megjárt tulajdonosi kör határozható meg: a szász, valamint a kelet-magyarországi és felvidéki területekről származó peregrinusok. Az *Institutiók* bekerülése a hazai gyűjteményekbe tükrözi a korszakban bekövetkező változásokat is, például az ortodox lutheránussá merevedő Wittenbergből a református Heidelbergbe átpártoló egyetemjárók esetét is. A 16. századi evangélikusok, majd a századfordulón megjelenő kolozsvári unitárius tulajdonosok mellett a 17. században meghatározóvá váltak a főleg erdélyi és partiumi református possessorok, akik a bejegyzések tanúsága szerint általában másod-harmadkézből jutottak olvasnivalóhoz. A század második feléből több világi személy is feltűnik a gyűjtők között, így Teleki Mihály kancellár, Szeenci Kertész Ábrahám tipográfus és a históriás Cserei Mihály. Ugyanebben az időszakban már minden jelentősebb erdélyi intézményi könyvtárban regisztrálható Kálvin főműve. A 18. században szinte teljesen magyar és református volt az *Institutio* olvasótábor, amely főként a leendő vagy már működő egyházi értelmiségiekből állt. A possessorokon túl Ősz Előd figyelmet szentelt más jellegű bejegyzésnek is, így meglepő gazdagsággal tárul fel Thuri Farkas Pál disztichonjának (110 *Institutió*ból huszonnyolcra jegyezték fel), vagy a Béza sírjára készült epitaphium elterjedtsége (5 kötetben).

A 107 kötetben (gyakran kolligátum formájában) fellelhető 155 bibliai kommentár arra

utalhat, hogy a Szentírás könyveihez készült magyarázatok a dogmatikai összefoglalásnál kevésbé jelentettek ütközőpontot a különböző felekezetű olvasók között, ezért korábban és szélesebb körben terjedtek Erdélyben, mint az *Institutio*. A kötetek fele a 16., a másik fele egyenlő arányban megosztva a 17. és a 18. században került az erdélyi kultúra vérkeringésébe. A 16. században megjelent félszáz bibliamagyarázat-kiadás közül alig hatból nincs ma példány Erdélyben, s tegyük hozzá: a kora újkorban ez a hiátus vélhetően még csekélyebb mértékű volt. Az első tulajdonosok nem a német ajkú lutheránus, hanem a kelet-magyarországi mezővárosi diákság köréből kerültek ki, ugyanakkor a 16. századiak közül többségben voltak a wittenbergi szász peregrinusok, a kommentárok ötödét a század 70-es éveiben hozták haza ládáikban. Az egyre ortodoxabbá váló szász evangélikus egyházban létező kriptokálvinizmus elterjedtségére utalhat, hogy több kötetet is birtokolhattak a tulajdonosok, ami kizárja a véletlen bekerülést. Egyetlen kiemelkedő példával illusztrálva: a berethalmi Franz Saliceus 5 Kálvin-kötetet őrzött a gyűjteményében. Az írásmagyarázó Kálvin munkásságából főként a kispőfétákhöz készült kommentárokkal és az *Evangéliumi Harmóniá*-val találkozhatunk. A 17. századtól a bibliamagyarázatok tulajdonosai között is a kálvinisták kerültek többségbe, a kelet-magyarországi és az erdélyi származásúak megoszlása 50-50% lehetett. Az intézményi gyűjtemények vizsgálatánál nélkülözhetetlenek az *Adattár*-sorozat darabjai, jórészt ezek alapján rekonstruálható az egykori sárospatak-marosvásárhelyi, a szatmári, a kolozsvári, az enyedi és a debreceni diákság egykori tudásbázisa. A 18. században mintha megállt volna a kommentárok felekezetek közötti átívelő kézről kézre adása, vagy legalábbis sokkal kevésbé kimutatható, mint az *Institutió*-ké; szinte kizárólag csak református tulajdonosokkal találkozunk.

A kisebb teológiai értekezések, vitairatok, a különböző gyűjteményes kiadások (az *Opuscula omnia*, a *Tractatus theologici omnes*, a levelezésgyűjtemények), a latin nyelvű Genfi katekizmus és az opera omniák köréből 73 művet találunk 58 kötetben. Elsősorban a refor-

máció századában voltak népszerűek, a 17. és 18. században kerülhetett Erdélybe a művek egy-egy negyede. A kisebb munkák különböző kiadásainak alig több mint fele jutott el Erdélybe, amit magyarázhatunk egyrészt műfaji sajátosságokkal (nem kézikönyvként használták őket, hanem egy adott teológiai problémát tárgyaltak), kiadástörténeti okokkal (a gyűjteményes kötetek mellőzhetővé tették a korábban megjelent egyes kiadványokat), és vélhetően a méretükből és jellegükből adódó könnyebb elhasználódással is. Erdélybe főként Kálvin lutheránusokkal és szentháromságtagadókkal folytatott polémiájának terméséből érkeztek nyomtatványok, egyes darabok (pl. az anabaptistákkal vitázó *Psychopannychia*) a megjelenést követő bő egy évtizeden belül. Az erdélyi lutheránus egyháztagok követték az úrvacsoravita fejleményeit, emellett például a Joachim Westphal hamburgi evangélikus lelkész ellen írott 3 értekezést is regisztrálja a *BCT*. A legnagyobb tömegben az unitáriusok körében találkozhatunk a kisebb munkákkal, például a Servet ellen született *Defensio orthodoxae fidei*vel, de jelen vannak a katolikus féllel vitázó munkák is. Utóbbira szép találat a Szenci Molnár Albert legkorábban, 1598-ban beszerzett köteteként számon tartható kolligátum, amelynek lapjain félszáznál több glosszát is olvashatunk. Ezek vizsgálata önálló tanulmányt kívánhat, csakúgy, mint több más, a szerző által felfedezett terjedelmesebb bejegyzés. A gyűjteményes kiadások nagyobb részét ezúttal is a 16. század második felében, a wittenbergi szász peregrinusok hozták haza, feltételezhetően a körükben terjedő kriptokálvinizmus újabb jeleként, bár véleményem szerint nem zárható ki, hogy a közülük többen éppen a reformátusokkal folytatott küzdelemhez gyűjtötték municiót. A 17. századra kiegyenlítődött a református és evangélikus tulajdonosok számaránya, ezzel párhuzamosan figyelemre méltó, hogy a századok között erősen csökkent az *Institutiót* beszerzőké. A 17. század közepétől számos vezető református egyházi értelmiségi könyvtárában regisztrálható a gyűjteményes kötetek valamelyike: Pósa-házi János, Horti István, Toffeus Mihály, idősebb Szatmárnémeti Mihály és a kevésbé ismert Vajdaszentiványi János kükül-

ló esperes, akinek egyik példányában szám-talan értékes magyar nyelvű marginália várja a közlést. A gyűjteményes kiadások a 18. században is forgalomban maradtak, ekkor érkeztek meg az első többkötetes opera omnia-k, a németalföldi peregrinusok ládáiban. A szerző egy *Epistolae*-kiadásban található bejegyzéshez kapcsolódva felelevenít egy régóta figyelmen kívül hagyott adalékot az egykor Szenci Molnár Albert tulajdonában lévő, Bullingerhez szóló autográf Kálvin-levelekről, amelyek véleménye szerint Kemény József hagyatékában lap-panghatnak.

Végül a magyar nyelven megjelent Kálvin-kiadások egykori tulajdonosaival ismerkedhetünk meg. Melius Genfi kátéjának mindössze néhány lapnyi töredékének elterjedtsége teljes homályban marad, nem így Szenci Molnár *Institutio*-fordítása amelyből 11 példányt találunk a *BCT* lapjain, ebből nyolcat kolozsvári gyűjteményekben. Többségüket világi tulajdonosok forgathatták, mint Iktári Bethlen Péter, vagy Harthai Gábor zempléni alispán, akinek Ceglédi István, a későbbi jeles hitvitázó még leideni tanulmányai idején küldött egy példányt. Újabb filológiai adalékkal gazdagodik az olvasó az 5 példányban fellelt 1695. évi Tótfalusi Kis Miklós-féle Genfi káté-kiadással kapcsolatban, amelyről ezentúl tudni illik, hogy a jeles nyomdász helyett Zilahi István marosvásárhelyi lelkész fordította.

A szerző következtetései jól átgondoltak, kellően óvatosak és megfelelően összegzik a köteteket felvonultató katalógushoz készült bevezető tanulmány eredményeit. Ebből megtudjuk például, hogy a 280 nem magyar nyelvű kiadásból származó példány harmada már a 16. században Erdély valamelyik bibliotékájában volt, 27%-a a 17., 21%-a pedig a 18. században került be, azaz csökkenő tendenciáról tudósít a statisztika. A legkorábbi időkben a wittenbergi egyetemi diákság szerepét kell hangsúlyozni, ám az ő esetükben több ok is állhatott a háttérben: az egyetem szabadabb légköre, vagy az, hogy az egyetemi városban nyílt alkalmuk a beszerzésre. A tulajdonosok között érthető okokból többségben vannak a református lelkészek, 376-ból 220-an Erdélyben, 156-an valamelyik

kelet-magyarországi gyülekezetnél szolgáltak. Összességében jellemző, hogy a 17. és 18. században megismerhető több mint 320 kálvinista prédikátor számához képest mindössze 46 szolgatársuk élt a 16. században, s kezdettől fogva fokozatosan nőtt a körükben a Királyhágón túli tulajdonosok száma. A reformáció történetének első századában a possessorok többsége még az akadémiták közül került ki, a 17. századtól fokozatosan nőtt a domidoctusok száma. A református világiakat alig kéttucatnyi név jelzi. Számos más felekezethez tartozó, egykori magán- és intézményi könyvtárból származnak adatok, az katolikusok 16 (főként jezsuita rendházak), az evangélikusok 97 kötettel vannak jelen a vizsgálatban, utóbbiak alkották a tulajdonosok 20%-át. Főleg a 17. századból ismerünk 47 erdélyi unitárius possessor, elsősorban kolozsvári magyarokat. A műfaji megoszlást tekintve a kutatás során nagyjából egyenlő arányban mutatkoztak az *Institutiók* és a bibliamagyarázatok, a kisebb munkák és a magyar fordítások csekély szeptétét jelentették az erdélyiek által megismerhető Kálvin-életműnek.

A magyar nyelvű törzsszöveget Verók Attila tolmácsolásában az anyanyelvűvel megegyező terjedelmű német fordítás és egy román nyelvű 20 oldalas összefoglaló követi, Bogdan Crăciun munkája, így a kutatás eredményei bekerülhetnek a nemzetközi tudományos vérkeringésbe is.

A *BCT* legértékesebb része a rengeteg új adatot felsorakoztató, több mint 230 oldal terjedelmű, 358 tételes *Katalógus*. A korábban ismertetett négy csoportnak megfelelően a szerző itt is külön tárgyalja az idegen nyelvű *Institutiókat*, a bibliai kommentárokat, a kisebb munkákat és a magyar nyelvű Kálvin-kiadásokat. A tételek felépítésénél egymást követik a cím- és a kiadási adatok, a méret és a terjedelem, az esetleges hiány jelzése, a supralibrosok és possessorbejegyzések, valamint a bélyegzők szövegei. A kéziratos bejegyzések közül a rövidebbeket teljes szöveggel közölte a szerző, a hosszabbak közül a magyarokat ugyancsak teljes egészében megtaláljuk, a terjedelmesebb latin margináliákat pedig többnyire a tartalmi jellemzőkre való utalás helyettesíti, kivéve, ha egyháztörténeti értékűek, vagy ha a kötet provenienciájára való

utalást rejtenek. A leírás végén a lelőhely és jelzet kombinációját követi a bibliográfiai kézikönyvekre történő hivatkozás. A kolligátumok több tételt alkotnak, és a szerzőnek gondja volt arra is, hogy ne sikkadjon el az az értékes adat sem, hogy milyen, más munkákkal (Melanchthon, Bullinger, Brenz és Hieronymus Zanchius művei, az Ágostai Hitvallás) köttették egybe Kálvin írásait.

Néhány jellemző példával szeretném illusztrálni, hogy milyen adatokkal gazdagodhatunk a *BCT* tételeit böngészve. A kötetstörténeszek figyelmére érdemesek a táblák középmezőjében lemezpárokkal (Luther/Melanchthon, Justitia/Fortuna) nyomott német reneszánsz típusú kötések. A kötetstáblákon és az előzéklapokon számos vegyes tartalmú latin, magyar, héber, görög, sőt arab nyelvű kéziratos megjegyzés vár megfigyeltésre, közöttük gazdaság- és orvostörténeti tárgyúak is. A szokásos családi feljegyzéseken túl azonban főként egyháztörténeti részletekkel találkozhatunk (a genfi reformátor Mózes 2. könyvéhez írott magyarázataira utaló zsinati határozattal, Szenci Molnár János alvinci működését megörökítő adattal, lelkészi ordinációs névsorral). A teológiai szempontból értékes Kálvin-recepció értékelését illetően autopszián alapuló további vizsgálatokat követelnek azok a tételek, ahol az olvasók által bejegyzett margináliákra utal a szerző.

Reméljük, mind többen indulnak el kutatni a tételek nyomán, amiben segítségükre lesznek a lábjegyzetekben és a bibliográfiában felsorakoztatott szakirodalom és a lelőhely-mutató. A kötet használhatóságát nagyban növeli a címmutató, amely segítségével kiadásokra is rákereshetünk, így tudva meg például, hogy az 1576. évi *Institutio*-kiadásból 9 példányt rejtenek az erdélyi gyűjtemények. Külön mutatót kaptak a supralibrosok, ezek segítségével Erdélyen kívüli könyvtárakban is sikerrel oldhatjuk fel az ismeretlen tulajdonosokat rejtő monogramokat. Nem maradhatott el a személy- és az önálló helynévmutató sem.

Nyomatott kötet nincs hiba nélkül, így ez esetben is találunk néhány elütést és a mutatóból kimaradt személynevet, ám ezek érdemben nem csökkentik Ősz Előd éveken át tartó kutatásának eredményeit. Nem egyszer olyan példákat is

merhetünk meg, amik arra mutatnak, hogy Kálvin műveit már a szerző életében olvashatták az erdélyi tulajdonosok. Az egyház- és művelődéstörténeti háttér megrajzolása példászerű, ugyanakkor a korábbi szakirodalmi előzményeket bemutató felsorolásából kimaradt az a 2011-ben megjelent tanulmánykötet (Tanulmányok Kálvinnal és magyarországi jelenlétéről, szerk., előszó Gáborjáni Szabó Botond, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, 2011), amelyben a kutatás egy korábbi fázisának eredményeiről számolt be a szerző. A közölt példák szemléletesek, a szerző számos esetben korrigálja az elsősorban hiányos forrásadottságokból származó szakirodalmi tévedéseket is. A lehetőségekhez mérten célszerű lett volna néhány jellemző példát fotómásolatban is bemutatni az említett 2011-es Kálvin-kötet mintájára, vagy az Interneten, virtuális szemle formájában, akár a 2014 októberében Kolozsvárott rendezett *Kálvin erdélyi olvasói* című kiállítás anyagát alapul véve.

Ősz Előd felveti, hogy a kötetek évszázados vándorútja miatt célszerű lenne elkészíteni a teljes Kárpát-medencei regisztert, hogy megismerhessük a Kálvin-művek elterjedésének történetét. Ennek alapjai részben már adóttak, a MOKKA-R katalógusában (<http://www.eruditio.hu/lectio/mokka-r>) az *Institutio* 58, a *Harmonia* 18 példányának leírására bukkanhatunk. Hasonlóan nagy nyereség lehetne a reformáció korát kutatóknak, ha Buzogány Dezső többször hivatkozott Melancthon-katalógusa is megjelenhetne, hogy összevethessük a *BCT* eredményeivel, feltárva a reformátorok egymással csak részben összehasonlítható életművének meggyökerezését az erdélyi protestáns kultúrában.

OLÁH RÓBERT

John Roger Paas, *The German Political Broad-sheet 1600–1700*, Volume 12, (1686–1700), Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 2014.

Utolsó forrásközlő kötetéhez érkezett John Roger Paasnak a Harrasowitz Verlaggal 1985-ben indított nagyszabású vállalkozása, mely a 17. századi politikai tartalmú röplapokat térképezte fel

kronologikus rendben. A 12. kötet 268 röplapot és 62 variációt tett közzé 15 ország 65 gyűjteményéből, közte négy magyarországi gyűjtemény anyagát is felhasználva (Magyar Nemzeti Múzeum, Országos Széchényi Könyvtár, Budapesti Történeti Múzeum és Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár).

A szerző a teljes 12 kötetben 3777 röplapot és 823 variánst publikált kiváló minőségben az eredeti röplapokat általában jellemző plakát méretben (A3), a röplapok értelmezéséhez szükséges módon, a kép és szöveg együttes jelentőségét figyelembe véve. Örömteli, hogy a szisztematikus munka meghozta gyümölcsét, és sikerült az eredeti szándéknak megfelelően a teljes sorozatot közzétenni. Az elmúlt harminc évben a kora újkori röplapok kutatásának körülményei és lehetőségei sokat változtak. Napjainkban nemzetközi szinten is virágkorát éli a kora újkori politikai és társadalmi nyilvánosság kutatása, a 16–17. századi információrobbanás, a nyílt és rejtett híráramlás vizsgálata, az európai hatalmi központok propagandatechnikáinak elemzése, nyomdászcsaládok és metszőműhelyek működésének a feltérképezése. A metszetekkel illusztrált röplapoknak Németországon belül különösen sokféle politika-, irodalom-, művészet-, művelődés-, mentalitás-, információ- és sajtótörténeti vonatkozású feldolgozása indult meg egyetemekhez, gyűjteményekhez és kutatókönyvtárakhoz szorosan kapcsolódva. A kutatásnak nagy lendületet adott, hogy már nemcsak a VD17 gondosan épített adatbázisa jelent biztos tájékozódási pontot (VD17: Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts [www.vd17.de]), hanem jelentős gyűjtemények, múzeumok, könyvtárak kezdtek el digitalizálni kora újkori nyomtatványaik, köztük a röplapgyűjteményeket. A braunschweigi és wolfenbütteli „virtuális rézmetszetgyűjtemény” már 46000 tételből áll (<http://www.virtuelles-kupferstichkabinett.de>). A gyors ütemű digitalizálás látványosan felgyorsította a kutatási lehetőségeket hadi és politikai eseményekre, világi és egyházi propagandára, uralkodókra, de metszőkre, kiadókra és toposzokra vonatkozóan is. Az újabb megjelent katalógus kötetek kapcsán több recenzió is felvetette, hogy van-e értelme,

tudományos jogosultsága a nem digitalizált röplapkiadásnak (SCHILLING, Michael, Rezension von John Roger Paas, *The German Political Broadsheet 1600–1700*, Volume 10, 1671–1682, Wiesbaden, 2010 = *Sehepunkte*, 11(2011) Nr. 9. www.sehepunkte.de/2011/09/19090; POLLEROSS, Friedrich, PAAS, John Roger, *The German Political Broadsheet 1600–1700* Volume 11, 1683–1685, Wiesbaden, 2012; *Frühneuzeit-Info, Herausgegeben vom Institut für die Erforschung der Frühen Neuzeit = Jahrgang* 25, 2014, 277–278).

A kétkedő felvetés érthető, ám a nyomtatott kiadás létjogosultságát bizonyítja, hogy milyen sokféle kontextust kínál fel a politikai röplapok egész századon átívelő tudatos összeválogatása. Sokatmondó a korszak bestseller témájának számító török vonatkozású információk mennyiségi változása, s a 17. századi törökkép látványos átalakulása, az ellenségkép gondos felépítése, majd lebontása. Tanulságos az egyidejűleg megjelenő röplapok heterogén volta, a kvalitásbeli különbségek művészi kivitelezés, propagandatechnikák és politikai tartalom alapján. A katalógusban kitapintható, miként nőtt a távolság, amely elválasztotta az uralkodók, hadvezérek szisztematikusan kialakított imázsát és a politika világát bestseller satirikus gúnyrajzokat. Végigkövethető a „virtuális” európai politikai színtér, a nemzetközi nyilvánosság kialakulása, s az itt megjelenő krízistérségek és tematikák gyors változása. A kronologikusan bemutatott német nyelvű politikai tartalmú röplapok tükrözik a külpolitikai aktivitást kísérő intenzív itáliai, francia, németalföldi, angol propaganda hatását is. Megragadhatóvá válik, hogy miként terjedtek el és értékelődtek át politikai allegóriák, amelyek adatbázisokban nehezen kereshetők, miközben a szimbólumok közérthető értelmezéssel meghatározó szerepet játszottak a korban. A katalógus az egyes röplapok korabeli elterjedtségéhez is támpontokat ad, lényeges kérdés, hogy a példányok csak ritkaságként maradtak fent egy-egy különleges családi gyűjteményben, netán protestáns német fejedelmi udvarokban, vagy nagy számban szóródtak szét már a korszakban akár országhatárokat átlépő módon.

A magyar vonatkozású német nyelvű röpla-

pok feltérképezéséhez és elemzéséhez is sokféle értelmezési keretet ad a nyomtatott katalógus, hiszen „mérhetővé” válik, hogy mikor játszottak meghatározó szerepet a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség belpolitikai eseményei, valamint pozícióváltozásai a Német-római Birodalom nyilvánossága előtt. Vizsgálható általa, hogy az uralkodói reprezentáció és a hadi hírek mellett miként kerültek előtérbe a magyar rendi politika törekvései vagy éppen a felekezeti viszonyok változása, krízisei. Az 1686 és 1700 közti időszakot felölelő 12. kötetnek is az egyik „főszereplője” a Magyar Királyság, s különösen az Oszmán Birodalom magyarországi visszaszorítását eredményező hosszú háború (1683–1699) második időszaka, amely alapvetően befolyásolta a térség hatalmi erőviszonyait. A német nyelvű politikai röplapok katalógusából is kitűnik, hogy Buda 1686-os visszafoglalása a 17. századi Európa egyik meghatározó közös élménye volt. A katalógusban szereplő Buda visszavételéről tudósító huszonöt röplap döntő többsége mind metszetanyagában, mind a közzétett információban különlegesen magas színvonalú.

A metszők és kiadók feltűntetésével közzétett röplapok egyértelművé tették, hogy mely hatalmi központhoz köthetők a kiadványok. Jól látható, hogy egyes bécsi kiadók, (Leopold Voigt és Johann Van Ghelen akadémiai kiadó (P-3547, P-3548, P-3549) Johann Martin Lerch) és a császárvárosban működő metszők (Justus van den Nypoort, és Matthias Greischer) meghatározó szerepet játszottak a magyarországi városok és várak alaprajzainak és az ostromok fázisainak hitelességre törekvő közvetítésével. A legszebben kivitelezett metszet, amely városlátképet, hadmérnöki alaprajzot, mozgalmas csatajelenetet, életképeket és egyházi szimbólumokat is ötvöz, s nyolchásábnyi szöveggel jelent meg, jól szervezett együttműködést mutat a Bécsben működő Nypoort, Johann Martin Lerch valamint a nürnbergi Johann Hoffmann között (P-3538). A visszafoglaló háború császárpárti propagandájában az innsbrucki Jakob Jezl metsző is jelentős szerepet játszott. Művei azonosításában Jezl többször használt „szimbolikus névjege” ad támpontokat. Buda ostromá-

ról kiadott metszetén, az égi szférában babérkoszorús kétfejű sas látható, akinek a Szűz Mária ajánlja fel a Magyar Királyságot (P-3533). Egy eddig azonosítatlan 1683-as kiadványán a koronás császári sas még a törökbarát Thököly Imrével is harcol (P-3416).

A színvonalas katolikus propagandában a pápai udvar nemzetközi szinten is meghatározó szerepet játszott. Német röplapok metszetein fennmaradt itáliai feliratok is jelzik, hogy XI. Ince pápa udvarának művészei (Arnoldo van Westerhout, Giuseppe Maria Mitelli) röplapokon is kifinomultan közvetítették a Szent Liga politikai reprezentációját. A katalógusból az is megfoghatóvá válik, hogy jelentős dél-német kiadók, mint az augsburgi Koppmayerek vagy a neves nürnbergi Felsecker család miként specializálódtak a török elleni háború híreire, a tengeri és szárazföldi hadi eseményeket egyaránt bemutatva (PAAS, John Roger, *Die Flugblattproduktion des Augsburger Druckers und Verlegers Jacob Koppmayer 1640–1701 = Gestochen in Augsburg*, Forschungen und Beiträge zur Geschichte der Augsburger Druckgrafik, Hommage a Wolfgang Seitz zum 90. Geburtstag 2011, Hrsg. Von John Roger Paas, Josef H. Biller und Maria-Luise Hopp-Gantner, Augsburg, 2013, 79–100). II. Miksa Emanuel bajor választófejedelem jó nevű hadmérnökei és metszői (Michael Wenning) által Münchenben kiadott röplapjai (P-3599) mellett Bécsben közzétett nyomtatványok is hirdették a bajor oroslán szerepét a legjelentősebb várostromokban és csatákban (P-3622). Lotharingiai Károly hadvezéri imázsát a korszak egyik legjelentősebb amsterdami grafikus művésze, Romeyn de Hooghe alkotta meg (PA-769, 770) sok változatban készült és széles területen terjesztett metszetén (P-3540–3542, PA-771).

Az alapvetően nem az ellenségnek, hanem a szövetségeseknek megfogalmazott politikai propaganda érdemi hadi ismereteket közvetített a török Buda alaprajzáról, védelmi lehetőségeiről, az ostromárok kialakításának időigényes feladatáról. Bár Budát teljes ostromzár vette körül, a metszetekből kirajzolódik a két fő támadási irány, amelyet észak felől a császári seregek főparancsnokaként Lotharingiai Károly irányított, a Gellért-hegy felől pedig Miksa Emanuel

bajor választófejedelem, aki remek hadmérnökeivel és metszőivel gondosan meg is örökölte az állásait. A június közepétől szeptember 2-áig tartó hosszú ostromról kiadott röplapok több idősíkot egyszerre bemutatva az egész ostromot foglalták össze, csak néhány röplap tudósított az ostrom kezdeti fázisáról (P-3532).

A katalógusban Buda ostromáról közzétett metszetek jó része közismert, elsősorban Rózsa György alapvető munkájának köszönhetően (RÓZSA György, *Budapest régi látképei = Alte Ansichten von Budapest*, 1493–1800, 2. átdolgozott kiadás Budapest, Új Művészet, 1999), az értelmezéshez mégis fontos a műfaj tisztázása, hogy a metszetek nemcsak utólagos hadtudományi munkákban és történeti művekben, hanem szöveggel együtt külön röplapon is megjelentek. A röplapokon közzétett hírekből sokoldalú Magyarország-kép bontakozott ki, amely felelevenítette Buda, és a középkori Magyar Királyság politikai és gazdasági jelentőségét, bemutatta a török kori katonai és kulturális központot, de jelezte a visszafoglalt területben rejlő hatalmas lehetőségeket is. A Buda visszafoglalása körül sokoldalú propaganda reálsan érzékeltette, hogy a magyarországi török végvárrendszer kulcsfontosságú központját sikerült bevenni, amely stratégiai szempontból is meghatározó fordulatot jelentett a török háborúban. Buda visszafoglalásának politikai jelentőségét I. József magyar királyá koronázásáról kiadott röplapok érzékeltették, amelyek a gyermek trónörökösrel is az új korszak kezdetét hirdették. A dinasztikus érdekeket I. József augsburgi római királlyá koronázásakor is színvonalas propaganda fogalmazta meg (P-3660). Bár a pozsonyi koronázásáról kiadott röplapok száma jelentős, e műfajban mégsem érzékelhető, hogy milyen intenzív és kifinomult propaganda övezte az 1687-es koronázást. A magyar főúri öltözetben látható gyermek portréi is hatékony eszközei a politikai imázs formálásának (P-3608, P 3610–3612). A kötetben 1686-os besorolással szerepel egy lovas Thököly Imre portré is (P-3521), amely a sok 1685-ös Thököly-ellenes gúnyrajz után meglepő vagy korábbi ábrázolás.

A katalógusból úgy tűnik, hogy 1686 őszétől

a hadmérnöki rajzok mellett látványosan megemelkedett a betegeskedő, rémálmokkal küszködő (P-3570) szultán gúnyrajzával manipuláló röplapok száma. Már 1683 őszén, Bécs sikertelen ostroma után komoly politikai tétje volt, hogy sikerül-e a Bécs környékét felégető „öselenség” kép helyett a kinevethető és legyőzhető török képet megalkotni és elfogadtatni, s a védekezéssel és békekötéssel szemben a támadó háború alternatívájával érvelni a politikai nyilvánosság előtt. A nagy vérvesztéssel és anyagi áldozatvállalással járó 1686-os budai ostrom után is legitimálni kellett a háború folytatását, ezért emelkedett meg látványosan a törökellenes politikai karikatúrák száma. A gúnyrajzok kapcsán azonban jelezni kell, hogy sokszor nem könnyű megjelenésüket pontosan datálni. A „túl forró budai török fürdőt” bemutató gúnykép (P-3569), ahol még a felrobbant kályha is Buda német nevére játszik rá, és a száradó törölközőkön is a Buda sikeres ostromáig vezető hadi út látható, egyértelműen Buda visszafoglalásához köthető. A Szent Liga gazdasági hasznát és politikai érdekeit pellengérező, feltört szerencsefázékkal gúnyolódó nürnbergi Felsecker röplap azonban valószínűleg későbbre 1687–1688–1689-re datálható (P-3568). A szultánt mint Európa beteg emberét ábrázoló öt nyelven, hat változatban is kiadott (P-3571–2573, PA-776–778) szellemes karikatúra szintén lehetséges, de nem egyértelműen 1686-ra datálható ábrázolás (A francia változat a nagyharsányi csata jelenetével együtt jelent meg az 1688. évre készült párizsi almanach royalon. „Almanach pour l’an de Bissexte MDCLXXXVIII.” „Le Grand Turc desesperé des Medecins” Paris, Chez Francois Jollain, Louvre Collection Rothschild; Rózsá György, *Magyarország XVII. századi képe a francia népies grafikában = Folia Historica*, 4(1976), 59, 83). 1686-os év óriási sikereket eredményezett a török elleni hadszíntéren Buda visszafoglalása mellett a jelentős ellátó központ Pécs és Szeged bevételéről is lényeglátó összegzések jelentek meg (P-3561). Velencei gályák görög szigetvilágbeli győzelmeinek katonai és gazdasági értékét is hosszán taglalták német nyomtatványok. Mégis, az 1687–1688 közötti győzelmek propagandájából is kitűnik, hogy az Oszmán

Birodalom továbbra is jelentős katonai potenciállal rendelkezett.

Az 1687. augusztus 12-i, második mohácsi csatáként bemutatott nagyharsányi csatáról közzétett nyolcféle, látványos csatajelenetekkel illusztrált beszámoló és hadi jelentés is érzékeltette, hogy Buda végleges megtartásához erre a mezei csatában szerzett győzelemre, a potenciális felmentő sereg felőrlésére is szükség volt. A Belgrád 1688-as bevételéről tudósító tucatnyi röplap alaprajzai, látképei és hadinaplói szintén reálisan érzékeltették a teljes ostrommal bevett erőd katonai jelentőségét – s II. Miksa Emánuel bajor választófejedelem jól szervezett propagandáját.

Az európai politikában és a magyarországi török hadszíntéren újabb nagy fordulatot XIV. Lajos 1688-as döntése hozott, amikor az 1684-es regensburgi megállapodást felmondva a Rajna mentén indított támadást, kétfrontos háborúra kényszerítve a Német-római Birodalmat. 1689-ben és 1690-ben a német nyelvű politikai röplapok főként a francia seregek gyors és kegyetlen Rajna menti előretöréséről, Heidelberg, Speyer és Mainz ostromáról tudósítottak, a korábbi francia orientációt képviselő választófejedelmek, fejedelmek politikáját is kárhóztatva. A röplapok képanyaga és a szövegek struktúrája (történeti háttér, gazdasági jelentőség, mentendő értékek bemutatása) párhuzamba állítható a magyar vonatkozású röplapokkal (P-3636). A városok alaprajzai azonban (például Mainz ostrománál) részletesebbek és szakszerűbbek (P-3662). Meghökkenítő élmény, amikor Johann Hoffmann nürnbergi kiadó Zrínyi Miklós 1664-es téli hadjáratát, s a felperzselt föld technikáját bemutató térképét (P-2697) újra felhasználva mutatja be a francia hadsereg kegyetlenségét (P-3648).

A francia előrenyomulás mellett a német röplapok szisztematikusan bemutatták a „dicsőséges forradalmat” is, mely II. Jakab angol király elűzésével nemcsak az angol belpolitikában, hanem a külpolitikában is radikális változást hozott, markáns franciaellenes szerepvállalást eredményezett. 1688 novemberétől holland példányok alapján a kedvező helyen fekvő Hamburgban jelentek meg nagy változatosságban Orán-

niai Vilmos angliai partraszállásáról, a Stuart-párti katolikusok, majd az írek feletti győzelmekről hírek (P-3634). Az Amszterdamból áttelepült Thomas Wiering hamburgi kiadó röplapjai tudatosan kötötték össze a francia politika által befolyásolt két szintér eseményeit. Thomas Wiering mind a Rajna menti területek pusztulásáról (Bonn ostromáról, [P-3669]) mind az angliai eseményekről részletesen tudósított (aughrimi csata 1691. július 12-i ([P-3687]). Az angol–holland flotta győzelmét a franciák felett Barfleurnél mind látványos csatajelenetként (P-3698–3701), mind XIV. Lajost gúnyoló politikai karikatúráként (P-3702–3704) megfogalmazták hamburgi, nürnbergi augsburgi kiadók. A képet és a sémát újra felhasználták 1696-ban II. Jakab ellen (P-3742–3744).

Feltűnő, hogy német rölapokon nem követhető nyomon a török hadszíntér 1690-es nagy válsága. A korabeli német nyomtatott hetilapok és pamfletek részletesen beszámoltak arról, hogy Belgrádot is elfoglalták a törökök, sőt Thököly Imre is visszatért Erdélybe. Az európai politikára is kiható fordulatról antwerpeni és amszterdami kiadók több franciaellenes rölapot, politikai allegóriát is közzétettek, ezek azonban német változatként nem kerültek kiadásra.

A török elleni hadszíntérről nagyobb számban 1691-ben jelentek meg újra rölapok, amikor a század legvéresebb csatájának nevezett szalánkeméni összecsapásról tudósítottak. A metszetek nem, de az összefoglalók kiemelték, hogy itt esett el Zrínyi Miklós fia, Zrínyi Ádám (P-3688). A többzetes veszteséggel járó csata valóban kulcsfontosságú, mert ekkor sikerült megállítani Köprülü Musztafa nagyvezír 1690-es ellentámadását. E jelentős csata mellett ezekből az évekből Várad 1692-es elfoglalásáról jelentek meg (elsősorban nürnbergi) rölapok szakszerű hadmérnöki alaprajzot felhasználva (P-3705–3708). Öt évvel később mutatható ki egy újabb, magyar vonatkozású rölapkiadási csúcspont, amikor az 1697-es zentai csata jelentőségét fogalmazták meg újra több metszeten. (P-3752–3754). Egy kiadási hely nélküli rölapon – az 1664-es szentgotthárdi csata jelenetéhez hasonlóan – égi jel, zászlós angyalok kara jelezte, hogy döntő győzelem született,

ismét a folyón átkelő oszmán hadsereg felett. (P-3753)

A hadszínterek mellett a békekötés szinterein is érzékelhetővé vált, hogy az 1690-es évekre az uralkodói hatalom egyre tudatosabban tartotta kézben a nemzetközi nyilvánosság előtt megjelenő imázst. A ryswicki békekötés nagyhatalmi jelentőségét is politikai és államelméleti ismeretekkel túlszűfolt metszetek közvetítették. A karlócai békekötés pedig az Oszmán Birodalom új helyzetét és a megváltozó török politikát mutatta be.

Az 1686 és 1700 közötti időszakot átfogó rölapkatalógus érzékelteti, hogy az időszak meghatározó kérdése a Bourbon-, Habsburg- és Orániai-dinasztiák versenyfutása az eltérő, mégis egymásra ható színtereken (*Bourbon–Habsburg–Oranien, Konkurrierende Modelle im dynastischen Europa um 1700*, Christoph Kampmann, Katharina Krause, Eva-Bettina Krems, Anuschka Tischer (Hgs), Köln, Weimar, Wien, 2008). A katalógus három bevezető tanulmánya is a török-elleni háború, a dicsőséges forradalom és a kilencéves háború kérdéskörét eleveníti fel a rölapok tükrében, sajnos, nem a legsikerültebb módon és korántsem a legfrissebb szakirodalom alapján, holott éppen az újabb elemzések egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a politikai nyilvánosság felé vetített képnek, rölapokkal is argumentálva (SCHUMANN, Jutta, *Die andere Sonne. Kaiserbild und Medienstrategien im Zeitalter Leopolds I.*, Berlin, 2003; POLLERROSS, Friedrich, *Die Kunst der Diplomatie, Auf den Spuren des kaiserlichen Botschafters Leopold Joseph Graf von Lamberg (1643–1706)* Petersberg, 2010; PELC, Milan, *Theatrum Humanum, Illustrierte Flugblätter und Druckgrafik des 17. Jahrhunderts als Spiegel der Zeit, Beispiele aus dem Bestande der Sammlung Valvasor der Zagrabener Erzbistums, Ostfildern*, 2013).

A katalógus, amely újabb kutatásokra motivál, fontos viszonyítási pontot jelent hatalmas forrásbázisával. Nemcsak az árulkodó, hogy mi van benne, hanem az is, aminek nincs nyoma. Tanulságos, hogy az amúgy német kiadóknál népszerű Romeyn de Hooghe politikai szatíráit nem veszik át német kiadványok. Fontos kölcsönhatást jelentenek a kötetekben többször felbuk-

kanó almanach royalok is, melyek francia hatásra terjednek el német területeken. A magyar politikai elit török elleni küzdelme sem jelent meg markánsan ebben a másfél évtizedben, míg az 1663–64-es háború idején még kiugróan nagy számú röplap utalt Zrínyi Miklós és Péter, Batthyány Ádám és Kristóf, valamint Esterházy Pál török elleni személyes küzdelmére. A korábbi török háborúk tradíciója azonban a 17. század végi kiadványokon is tovább élt, jelezve, hogy a röplapműfaj is sokféle tradíció hordozója, szűkebb periódusok, de nagyobb időintervallumok tanulmányozása is sokféle réteget mutatja be a kora újkori politikai gondolkodásnak.

G. ETÉNYI NÓRA

Eubomír Jankovič, Inkunábuly. Umenie európskych knižných tvorcov 15. storočia v zbierke Slovenskej národnej knižnice, Martin, Slovenská národná knižnica, 2014, 358, [2] p. ill. 35 cm ISBN 978-80-8149-041-5

A szerző a Szlovák Nemzeti Könyvtár (Turócszentmárton) gyűjteményében őrzött ősnymtatványok, azaz a 15. századi európai nyomtatott könyvek művészi kivitelezéséről nyújt látványos képet. Eubomír Jankovič az itt őrzött 516 ősnymtatványból válogatott. A könyv a szerző előszavával indul, majd azoknak a kollégáknak mond köszönetet, akik munkájában segítettek. Következik a használati utasítás és egy rövidítési jegyzék, végül a gyűjtemény története. Ezek után jön a fő rész a képekkel, különböző szempontok alapján válogatva, s öt fejezetre osztva. Mindegyik fejezetet bevezetés előz meg, s mindegyik fejezetben újra kezdődik a képek számozása.

Az 1. fejezetben festett és aranyozott illuminációval, s szebbnél-szebb festett keretekkel díszített ősnymtatványokat láthatunk. Ez általában a nyomdász által szándékosan üresen hagyott kezdőbetű helyére festett iniciálékat jelenti, s minthogy a korai, 15. századi, sőt még a 16. század eleji könyveknél sincsen igazi címlap, ezt a szerepet rendszerint a kinyomtatott mű díszes kezdőlapja tölti be. E fejezetben 43 képet láthatunk, sőt nyugodtan mondhatom, gyönyör-

kódhetünk bennük. Ez nem jelent 43 nyomtatványt, mert gyakran, amíg az egyik – általában verzó – oldalon az adott ősnymtatvány teljes, díszített lapját közli Jankovič, addig a réktó oldalon nagytíva csak az iniciálé képe látható, és ez többnyire nem az előző kép kivágata, hanem egy gondosan készített újabb felvétel. Máskor, például az egyik legtermékenyebb német nyomdász, könyvkereskedő és könyvkiadó, Anton Koberger kiadványai esetében, egy közös lapon gyűjti össze az előzőekben bemutatott díszes lapok iniciáléit. Tanulságos, hogy ahogy mi is megállapítottuk az MTA Könyvtára ősnymtatványainak nyomtatott katalógusában, a szlovák kollégák is ezeket a díszes kezdőbetűket egy Kobergernek dolgozó könyvfestő-műhelyből származtatják. Nekem legérdekesebbek az 1488-as Prágában nyomtatott cseh nyelvű *Biblia* festett kezdőbetűi egy prágai műhelyből, és sajnálom, hogy a 65 iniciáléből csak tizenkettőt közöl a szerző. Magyarországon hat példány van belőle, de egyik sem teljes. Érdekes látni az ISTC világ-katalógusában, hogy amíg Angliában, Francia- és Németországban, Itáliában, Ausztriában, vagy Oroszországban alig akad belőle egy-egy példány, addig az USA-nak vagy kilenc példánya van. Ezeket vajon kik és mikor adták el Amerikának?

Több fejezetben a képek magyarázó szövege a margón két részből áll: 1. Kövérrel szedve a belső díszítés, illetve a könyvkötés készítésének helye, utalva a kutató nevére, aki a műhely meghatározta (pl. Studničková, Rozsondai). E név alapján lehet visszakeresni az irodalomjegyzékből („Literatúra”) a szakirodalom teljes címét. 2. Alatta normál szedéssel a közölt kép, a díszes kezdőbetű olvasata és annak leírása, amit látunk és a mérete. A lap legalján van a mű rövid címléírása.

A 2. fejezetben nem festett, hanem a kaligrafikus és tollrajzos díszítésű ősnymtatványokból állított össze 28 képtáblát a szerző. Az ősnymtatványokban a széles margók, üres helyek kínálták magukat rajzokkal való kifestésre, hiszen a legkorábbi nyomtatványok nyomdászai, de vevők is még a kéziratok könyveket, a kódexeket tekintették mintának. Ők is gyakorlott kaligráfusokat, rubrikátorokat kértek fel a könyveik

díszítésére. Cassiodorus: *Historia ecclesiastica tripartita*, Augsburgban 1472-ben megjelent, náluk őrzött példányából nyolc képet is közöl Jankovič, pedig, mint írja, épp ezek a rajzok talán a 20. század elejéről valók (66–70)! A további, e csoportba sorolt ősnymtatványok esetében is több tollrajzos iniciálét láthatunk ugyanabból a példányból, amit csak helyeselni lehet. A 85. old. 21a kép szöveg kezdete nem „A-Die”, hanem „A-D te” tudniillik „levavi animam meam”. Hasonlóképpen a 110. old. 13d kép olvasata nem „A-ccc”, hanem helyesen „E-ccc”.

A 3. fejezet a legterjedelmesebb, csaknem annyi, mint a többi négy fejezet együtt. Nem is csoda, hiszen itt a fametszetekkel gazdagított ősnymtatványok kerülnek sorra. E fejezetben még indokoltabb, hogy ugyanabból az ősnymtatvány példányból több képet is láthatunk, így festett, vagy csak egy színnel színezett, de festetlen fametszeteket is. A 111. oldalon öt „I” kezdőbetűt mutat be Jankovič, sőt mindegyik az Ignatius névhez kapcsolódik, mégis mindegyik másképpen díszes. Érdekes megfigyelni, hogy a Günther Zainer augsburgi nyomdájából kikerülő *Biblia Germanica* fametszetes iniciálékkal gazdagon díszített kiadása viszonylag korai, 1477-ből való, de általánosság a fametszetes ősnymtatványok az 1490-es évektől válnak. Ha mégis van korábbi, az 1480-as évek derekától fametszetekkel gazdagon illusztrált ősnymtatvány, akkor azt a könyv tárgya, pl. Breidenbach: *Peregrinatio in Terram Sanctam / Die heyligen reyssen gen Jherusalem*, Jacobus de Voragine: *Legenda aurea*, vagy a *Gart der Gesundheit*, *Hortus sanitatis* gyógynövényeinek, gyógymódjainak (kuruzslási szokásainak) bemutatása indokolja. Nem véletlen, hogy Hartmann Schedel *Világkrónikája* (1493), amelynek fametszetei Wolgemut és Pleydenwurff festő-grafikus műhelyében készültek, s az itt tanoncoskodó fiatal Dürer is közreműködött, 13 képpel szerepel. De találkozunk más misekönyvek mellett az 1493-as, 1495-ös és az 1498-as esztergomi misekönyv kánonképével, illetve néhány szép nyomtatott iniciáléjával. Szépek a cseh *Biblia* (Kutná Hora 1489) színezett fametszetei. A 160–161. lapon bemutatott töredékes *Almanach* unikum, miként Sebastian Brant, *Von dem Fuchshatz* egy-

levelés satirikus laptörredéke is (199, 97. kép). Ez utóbbinál meg kell azonban jegyezni, hogy az ISTC ib01097400 számon jelöl még egy példányt Halleban (Staatliche Galerie Moritzburg). A korai reneszánsz könyvművészet egyik gyönyörű példája Plutarchos *Vitae illustrium virorum* velencei kiadása 1491-ből. – A Thuróczy-féle *Chronica Hungarorum* e példánya a Semsei könyvtárból került a Szlovák Nemzeti Könyvtárba (174), míg Pico della Mirandola *Aureae epistolae* című művének itteni példánya a nyitrai rendházból (179), Petrus Lombardus: *Sententiarum libri IV* a kassai ferences rendházból (45). (Összeköt minket a közös történelem!) Visszatérve a Thuróczy-féle *Chronica*-hoz: a 174. lap 7b képen sárgával ki van emelve a „Zlowachko” név. Ez a rész igazán nem válik a résztvevők dicsőségére. Itt nem Szlovákiáról van szó, akkor az még nem volt, hanem Albert magyar király halála után Giskra gaztetteiről (1440), majd így folytatódik a szöveg: „Azután... Pongrác, aki kegyetlenebb volt, mint a külföldi ellenség, és Komorovszki Péter, Akszomit, Talfusz... és Szlovacsó, meg sok más... aki a zsákmányolásban lelte örömét... a szomszédságában lévő egész vidéknek rémületére volt.” Ahogy a szövegben áll: „... vicine regionis parti terrori erant.”

A 4. fejezetet a szerző a nyomdász- és kiadói jelvényeknek szenteli. A képek a megjelenési hely szlovák neve betűrendjében következnek, kezdve Augsburggal, de már a harmadik helyen Bazel után Velence következik – szlovákul: Benátky. Velencéből van, a többivel összehasonlítva, a legtöbb példa. Vannak feketével vagy pirossal nyomtatott vagy kézi színezésű jelvények. A név kezdőbetűit más-más ábra foglalja magába, például kettős címerpajzs (N[icolas] K[essler]), beszélő névre utaló címer vagy ábra (B[enedetto] F[ontana]), egy kút ágának két oldalán a kezdőbetűk, vagy Peter Drach jelvényének egyik pajzsán a sárkány), városi címer (a firenzei lilium két oldalán LA = Lucantonio Giunta). A kiadó költségén megjelenő nyomtatványok esetében nem a nyomdászok, pl. Johann Hamman és Bonetus Locatellus jelvénye látható, hanem a kiadó, Octavianus Scotus Modoiensis [= Monza] jelvénye: OSM körbe zárva, rajta kettős keresztrel (244–245). A ligált

AA betű, Alexander Alyate nyomdászjelvénye két fejezetben is szerepel (179. és 254.), bizonyára az ezt körülvevő gazdag fametszetes díszítés miatt. A nyomdász- és kiadói jelvények képe melletti rövid magyarázatot a szerző az öt fejezet után az „Ábrák annotált jegyzéké”-ben még bővebben kifejti. – 245. oldal: Jacobus de Voragine-nek van *Sermones de sanctis* c. műve, de ez itt hibás felvétel Goff J-191 tévedése nyomán (J-120a = J-191). Ezt vehette át Kotvan, s ezek alapján Jankovič, aki közli, hogy sem a GW-ben, sem az ISTC-ben nincs benne ez a kiadás. Benne van: ISTC ij00120500 számon, de a helyes cím: *Legenda aurea sanctorum*, és nem folió, hanem 4° a mérete. Az ISTC-ben a lelőhelyek között szerepel is ’Martin Matica’, s a „Notes”-ban említik Goff és mások tévedését.

Az utolsó, 5. fejezetben az állomány késő gótikus és kora reneszánsz bőrkötéseiből válogatott közel harmincat Jankovič, melyeket a részletekkel együtt 39 képen mutat be. Van, hogy ugyanannak a kötésnek bemutatja az elő- és háttábláját, amit az indokol, hogy a gótikus kötéseknek rendszerint az előtáblája gazdagabban, míg a háttáblája egyszerűbben van díszítve. Más esetben bemutatja nagyítva a kapcsolatot, a sarok- és középereteket. A mindössze hat reneszánsz kötésből az egyik magyar (31. kép), az utolsó jellegzetes krakkói kötés (39. kép). Két fonadékmintás velencei kötetet is láthatunk (35–36. kép), de ezek aranyozottnak látszanak, nem vaknyomásosnak. A 37. és 38. képen közölt kötések semmiképpen sem itáliaiak, akkor sem, ha mindkét nyomtatvány velencei. Ez a két-tő görgetős német reneszánsz kötés. Sajnos a 37. képen (300) Bernardus Claravallensis *Sermones*-ének (Velence 1495) elő- és háttábláját a restauráláskor felcserélték. Egrészt ezt mutatja a háttáblákon szokásos, a két kapocs szíjait leszorító fémlemezke, másrészt a görgetők képecskéi is a fejük tetején állnak. Egyébként nagyon jók a felvételek, a kötések díszítő motívumai jól tanulmányozhatók.

Az öt fejezetet az ott közölt képekre vonatkozó bővebb jegyzetek követik („Anotovaný zoznam...” 303–329), majd a nyomdászok, kiadók és könyvkereskedők betürendes bio-bibliográfiája. De itt szerepel Ulrich Schreier salz-

burgi, de Bécsben és Pozsonyban is működő könyvfestő és talán könyvkötő, a nürnbergi festő-fametsző, Wilhelm Pleydenwurff és Michael Wolgemut is. Közli az adott személy névváltozatait és irodalmi hivatkozást is ad (Geldner, Voit). Az életrajzoknál megadja, hogy az adott nyomdásztól milyen kiadványok vannak meg a Szlovák Nemzeti Könyvtárban. – Az Irodalom-jegyzékben Ferdinand Geldner munkái idézésénél zavaró, hogy az „*Inkunabelkunde*” Wiesbaden 1978 kétszer szerepel (mindkettő sajtóhibával), s a „*Die deutschen Inkunabel-drucker*” Stuttgart 1968–70. két kötete külön tételként felvéve, ez is sajtóhibákkal. De Borsa Gedeon *Clavis typographorum* két kötete is két külön tétel. Nem értjük, miért. Nem minden irodalmi hivatkozásnál ad oldal- vagy tételszámot (pl. Manfred von Arnim, Sz. Koroknai Éva). Az on-line források listáján is kétszer szerepel az osztrák <http://othes.univie.ac.at>, s vajon mi indokolja a <http://myfonts.com> tételt. – Kár, hogy az angol és német összefoglaló nem a szlovák bevezetés fordítása, hanem az öt fejezetre vonatkozó és az ott illusztráltakkal kapcsolatos eszmefuttatás, s a Slovenská národná knižnica kialakulásáról, könyvanyagának, különösen a régi könyveinek történetéről, provenienciájáról nem esik szó.

Mindent összevetve egy szép, a nagyközönség számára élvezetes reprezentatív kötetet kaptunk Ľubomír Jankovičtól a Szlovák Nemzeti Könyvtár ősnymtatvány-gyűjteményéről.

ROZSONDAI MARIANNE

Komorová, Klára – Saktorová, Helená, Tlačé 16. storočia vo františkánskych knižniciach. – Opera impressa saeculi XVI quae in bibliothecis Ordinis Franciscanorum asservantur, Martin, Slovenská národná knižnica, 2014. 703 p. (Generálny katalóg tlačí 16. storočia zachovaných území slovenska. – Catalogus generalis operum impressorum saeculi XVI quae in Slovacia asservantur, Tomus 3.)

1993-ban indult útjára az a szlovák könyvtörténeti sorozat, amelynek célja a teljes Szlovákia területén őrzött 16. századi nyomtatványok egy-

séges számbavétele. A tizenöt kötetre tervezett sorozat első darabja a turócszentmártoni Matica slovenská tőrszállományának 16. századi nyomtatványait (Saktorová, Helena, Komorová, Klára, Petrenková, Emília, Agnet, Ján, *Tlačé 16. storočia vo fondoch Slovenskej národnej knižnice Matice slovenskej*. – *Opera impressa saeculi XVI, quae in Bibliotheca nationali Slovaca societatis Matice slovenská Martini asservantur*; Martin, 1993, 462 p. – Ism. VELENCZEI Katalin, *Magyar Könyvszemle*, 1994, 235–237; MONOK István, *Magyar Könyvszemle*, 1999, 126–127), a második a négy piarista rendház: Podolin, Privigye, Szentgyörgy és Nyitra történeti könyvtárainak antikváit (Saktorová, Helena, Komorová, Klára, Petrenková, Emília, *Tlačé 16. storočia v piaristických knižniciach*. – *Opera impressa saeculi XVI, quae in bibliothecis Ordinis Scholarum Piarum asservantur*; Martin, 1997, 534 p. – Ism. KOLTAI András, *Magyar Könyvszemle*, 1999, 485–487; MONOK István, *Magyar Könyvszemle*, 1999, 126–127), jelen harmadik pedig az egykori ferences rendházak bibliotékáiban lévő, 16. századi kiadványokat adja közre.

A kötet legelején először a ferences rend általános, majd szlovákiai (értsd: a Királyi Magyarország felvidéki részének) történetéről az első rendházak alapításától (Nagyszombat, Nyitra, Pozsony) a 20. századig (amikor a szerzetesrendeket Szlovákiában is feloszlatták), majd az egyes ferences rendházak könyvtáiról és azok állományáról olvashatunk. A Szlovák Nemzeti Könyvtárban a ferencesek gyűjteményeinek jelenleg kb. 26 ezer kötete található: ebből 239, 16. századi kötet részletes leírása a sorozat első, 2300 köteté pedig a sorozat harmadik kötetében található.

A katalógus szerzői betűrendben tartalmazzák a sorszámmal ellátott tételeket, amelyek beosztása három részre tagolódik: 1) a bibliográfiai leírás, 2) az egyes példányok ismertetése, 3) az irodalmi hivatkozás. A bibliográfiai leírásban betűhíven közlik a címlapon szereplő teljes címet (mindig jelölve a ligatúrákat és az abbreviatúrákat is), a megjelenési adatokat, a terjedelmet és a méretet; ezen első egység legvégén pedig feltüntetik a könyv díszítőelemeit, s azok technikáját is.

A katalógustételek második részében az egyes példányok egyedi adatai szerepelnek: a kötések jellemzése (a történeti kötések anyaga, stílusa, díszítőelemei); az egykori possessorok, exlibrisek, superexlibrisek, bélyegzők közlése (a datálatlan bejegyzéseknél hiányzik a korszak/század megadása). Az egyes tételek leírását a bibliográfiai hivatkozás zárja.

A ferences katalógus anyagának áttekintését hétféle mutató segíti: 1) névmutató a címlapon található további szerzőkről, 2) az előszavakban, ajánlásokban és alkalmi költeményekben lévő nevekről, 3) a nyomdászok és nyomdák topográfiai mutatója (rövid címleírásokkal), 4) a nyomdászokról és a kiadókról, 5) az egykori tulajdonosok (pontosabban a kézírásos bejegyzésekben szereplő nevek) regisztere, 6) időrendi 7) és nyelvi mutató.

A szerzők a mutatókban, a szokásos módon, a történeti Magyarországon élt és működött személyeknél és helyneveknél általában a mai, Szlovákiában használatos névalakot veszik besorolási alapnak (magyar vagy latinus forma utalóként csak abban az esetben szerepel, ha a könyv címleírásában is ott van), pl. Kaldi, Georgius lásd Káldi, Juraj; Oláh, Miklós és Oláh, Nicolaus lásd Oláh, Mikuláš; Nadásd, Franciscus de lásd Nádašdy, František – van egy-két kivétel is, hiszen a köpcsenyi Listius/Listhius család tagjai megmaradtak pl. Liszti, Jánosnak.

A nyomdászmutatóban a 16. századi Magyarországon működő nyomdák neve a ma használatos néven található meg: magyar nyelvű névalakuk csak abban az esetben szerepel utalóként (az előző módszert követve), ha az adott nyomtatványon is megtalálható, pl. a kolozsvári nyomda Cluj-Napocánál található, a Claudiopolis és a Kolozsvár utal rá; Brassó a Braşovnál szerepel, s csak a Corona utal rá.

A 16. századi magyarországi tipográfiai kiadványainak szerény mennyisége jól tükröződik a kötetben, hiszen csupán a következő néhány nyomda képviselteti magát: a bártfai David Gutgesel (Martin Wagner evangélikus vitairata), a brassói Georg Greuss (az erdélyi szászok jogszabálygyűjteménye Matthias Fronius kiadásában), a kolozsvári Heltai (Molnár Gergely dialektikai tankönyve és Szilvási János vitairata),

valamint a nagyszombati Telegdi- és káptalani nyomda (Telegdi Miklós postillás kötete, egy magyarországi törvénygyűjtemény és Monoszlóy András vitairata).

A kötetben szereplő hungarikumok között találjuk még a következőket: Antonio Bonfini magyar története (két kiadásban is), Werbőczy *Tripartituma*, Székely István világkrónikája, Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt prédikációs kötetei, Fegyvermeki Izsák *enchiridionja* két kiadásban, Georg Wernernek a magyarországi vizekről írt műve, továbbá Szegedi Kis István, Náprágyi Demeter, Jeszenszky (Jessenius) János, Oláh Miklós, Johannes Honterus egy-egy kötete, a *Pannoniae luctus* című versgyűjtemény és szerkönyvek: egy esztergomi breviárium, egy esztergomi misekönyv, s egy Velencében kiadott zsoldároskönyv.

Mindezen hungarikumok közül csak három magyar nyelvű: Monoszlóy András, Székely István és Telegdi Miklós könyve. A katalógusban szereplő művek nagy része latin nyelvű, az arányokat tekintve a német és az olasz is kiemelhető, továbbá találunk még cseh, görög, héber, spanyol, lengyel, horvát, francia és többnyelvű kiadványokat is.

A művelődés-, irodalom- és könyvtörténet kutatói számára természetesen a legnagyobb érdeklődésre a possessormutató tarthat számot, s mondhatjuk, hogy ez esetben is számos művelődéstörténeti kincset tartalmaz – még akkor is, ha ezek egy része más forrásokból már ismeretek a hazai kutatók számára. Számítalan fontos, a korszak jeles személyeinek kézirásos bejegyzését olvashatjuk itt, így további új tételekkel bővíülhetnek többek között a már kiadott főúri és lelkészi bibliotékák anyaga is. Az impozáns névsorból néhány: Apponyi Balázs, Balassa Bálint, Batthyány Boldizsár, Elias Berger, Beythe István, Branik György, Brodarics István, Dragonus Gáspár, Johannes Eck, Nicasius Ellebodus, Johannes Fabri (talán a bécsi püspök?), Ferenczffy Lőrinc, Anton Fugger, Hajnal Mátyás, Johannes Henckel, Illyés András, Kanizsai Pálfi János, Káldi György, Kitonich János, Kutasi János, Laskai János, Monoszlóy András, Mossóczy Zakariás, Nádasdy Ferenc, Náprágyi Demeter, Nedeczky István, Oláh Miklós, Leonhard Stöckel, Szelevényi György, Thurzó

György, Verancsics Antal, Vörösmarty Mihály, Wathay Ferenc, valamint a Bornemisza, a Czobor, a Forgách, a Kecskés, a Kopcsányi, a Listi, a Rákóczi, a Révai és a Telegdi család tagjai. Továbbá ismert ferences könyvgyűjtő barátok is fellelhetők a leírásokban (természetesen csak *ad usum*), úgymint Dúsi Jakab, Somlyai Mihály, Újlaki Imre és talán a legismertebb, Nádasdi Bálint – ámbár az ő nem szerepel a névmutatóban, mert az *F. V. Nádasdi* bejegyzést tévesen Nádasdy Ferencnek oldották fel a szerzők (így az országbírónak nem két, hanem csupán egy könyve van a kötetben).

Természetesen az egyes ferences rendházak bejegyzései is igen fontosak, hiszen ha ezen meglévő kötetek mellé tesszük az ismert könyvjegyzékeket (*Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon: 1526–1726*, Jegyzékszerű források, sajtó alá rend. Zvara Edina, szerk. Monok István, Szeged, 2001. (Adattár 19/1); *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon: Ferences könyvtárak: 1681–1750*, Plébániák és más rendházak könyvtárai, sajtó alá rend. Zvara Edina, szerk. Monok István, Bp., 2008 (Adattár 19/3.)), akkor azok tovább gazdagítják és egyben árnyalják azt a képet, amit korabeli gyűjteményeiről tudunk.

Klára Komorová és Helená Saktorová neve a magyarországi könyvtörténészek számára is jól cseng: egyrészt a Szlovák Nemzeti Könyvtár könyvtárosai, másrészt pedig a történeti Magyarország (Felvidék) könyves kultúrájának kutatói, számos könyves katalógus összeállító. A közreműködésükkel készült kiadványok minőségi munkák, melyeket mind a hazai, mind a külföldi kutatók hálás szívvel használnak – ahogy tehetjük ezt jelen kötettel is.

ZVARA EDINA

Szinnyei és követői, id. Szinnyei József halálának 100. évfordulójáról megemlékező centenáriumi emlékkönyv, szerk. Szőnyi Éva, Budapest, OSZK, Gondolat, 2014 (Nemzeti Téka) 185 p.

Mindannyian, akik valamilyen vonatkozásban könyvtárosnak gondoljuk magunkat, könyveket, folyóiratokat vagy egyéb információkat szolgál-

tatóknak, tudjuk, hogy bármiben volt is részünk, bármit is próbáltunk létrehozni, megerősíteni, még mindig nagy adósságaink vannak, amelyek főként az elődök munkájának, tevékenységének számbavételéből, valamint a kortársak eredményeinek megismeréséből, pontosabban mindkettő hiányából tevődnek össze. Éppen ezért csak örömmel lehet üdvözölni a Magyar Könyvtárosok Egyesületének Bibliográfiai Szekciójá által kezdeményezett, id. Szinnyei József emlékére 2013-ben rendezett konferenciát, amelynek szerkesztett anyaga a Nemzeti Téka harmincadik köteteként jelent meg, Szőnyi Éva szerkesztésében.

A gyűjtemény írásainak ritmusa van, a két intézményi bevezető után három komoly írás foglalkozik Szinnyei József életével és könyvtárosi tevékenységével, majd átvezetésként a következő nagyobb egységhez, két, az évfordulóhoz kapcsolódó esemény beszámolója olvasható. A második részben három, hasonlóképpen elmélyült tanulmány szól Fitz Józsefről, Dezsényi Béláról és Busa Margitról, kitágítva a képet, s a kötetet egy tudománytörténeti összefoglaló zárja, amely a feldolgozó munka tág elméleti alapjait veszi számba.

Boka László bevezetőjével mintegy keretbe foglalja a kötet anyagát, számba véve Szinnyei művelődéstörténeti jelentőségét, különösen az Országos Hírlaptárat, valamint életrajzgyűjteményét, megnevezve és kiemelve a hazaszeretetet, amely a legfőbb indítéka volt az intézményhelyettesítő életmű létrejöttének. Szőnyi Éva, mint a Bibliográfia Szekció elnöke, két évtizedre visszamenő távlatban összefoglalja a szekció emlékezéseit: Apponyi Sándorról, Petrik Gézáról, Szentmihályi Jánosról és másokról. Mindketten beszámolnak arról is, hogy a Nemzeti Könyvtár az évforduló tiszteletére hírlapulosóját ezentúl Szinnyei Teremnek fogja nevezni.

Gazda István az évfordulós bibliográfus tudományos életművének feltárásáról, a további feladatokról írt adatgazdag és átfogó tanulmányt, amelynek legfőbb erénye az a pontosság és következetesség, amivel Szinnyei hagyatékát a legmodernebb feldolgozási lehetőségre tekintettel felsorolja; az a kritikai jelleg, amely egyes korábbi írások hiányosságaira is utal; az a dokumentumformabeli rugalmasság, amivel

az online közlésekre és a digitalizálásra is kiterjed figyelme; az a komparatív szemlélet, amely saját bibliográfiáját összeveti a Gyurcsó-bibliográfiával, körültekintően rögzítve mindkettő értékeit és használhatóságának erősségeit.

Kégli Ferenc tágabb körben tekint Szinnyei-re, hiszen tanulmánya legalább annyira a gőzhangyáról szól, mint a kortárs Aigner Lajosról, valamint a Magyar Könyvészet akkor aktuális lehetőségeiről. A szerző megmutatja, hogy száznegyven évvel ezelőtt a könyvkereskedelem, valamint a bibliográfiai feltárás milyen soros kapcsolatban állt egymással, írása ebben a vonatkozásban az összegyűjtött adatok következtében az elsőfokú forrás szerepét tölti be, amit a gazdag jegyzetanyag is alátámaszt.

Szögi László egy viszonylag rövid időszakot foglal össze Szinnyei életében, azt a két évet, amikor az Egyetemi Könyvtár igazgatója volt. Felidézi a kinevezéshez vezető előzményeket, az új épület szolgáltatásaival járó kényszereket, valamint a könyvtárrendezés és katalógizálás módját, valamint idejét illető, Horváth Árpáddal kialakult nézeteltéréseket. Szinnyei mintegy a véletlen következtében lett az Egyetemi Könyvtár megbízott vezetője, s ugyancsak véletlen, hogy igazgatása igen jelentős művelődéstörténeti vonatkozást kapott az isztambuli corvinák visszaszolgáltatásával. A szerző egyben cáfolja azt a közkeletű véleményt, hogy két év elteltével azért nem nevezték volna ki, mert nem volt egyetemi végzettsége; ebben inkább az egyetem konfliktuskerülése játszott szerepet.

Borsos Attila Szinnyei termi megnyitója mellett Perjámosi Sándornak, mint egykori társkurátornak az Országos Széchényi Könyvtár emlékkiállítását ismertető sorai az idő megragadására szolgálnak: a rövid avató szavak és a tárlók bemutatása nyomán az utókor is képet alkothat a már elbontott, életutat és életművet bemutató kollekcioról.

A második részben Pogány György Fitz Józsefről, Vass Johanna Dezsényi Béláról, Nagy Anikó pedig Busa Margitról közöl sok forráson, saját műveken alapuló, életrajzi adatokra is tekintő tanulmányokat. Fitz József nézetei a bibliográfiáról, Dezsényi Béla hírlaptári vezetői tevékenysége, Busa Margit szerepe a Ka-

zinczy-kutatásokban megannyi fontos vonás a magyar könyvtárügy huszadik századi történetében. A közlemények sok-sok újdonságot tartalmaznak, még azok számára is, akik a felsoroltak szakmai munkásságát ismerik. Például e sorok írója megdöbbenve olvasta, hogy Busa Margit egykor az ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézetének könyvtárosa volt, vagyis egyik hivatali elődje a most Toldy Ferenc nevet viselő könyvtárban. Ezek után még jobban igyekszik megbecsülni magát. Azt azonban talán mások nem tudják, hogy még az első világháború előtt, 1912-ben Babits Mihály közölt egy tanulmányt a *Nyugatban*, *Magántudósok* címmel a valóság-gal kapcsolatot nem tartó, saját tudományukba bezárkózó, holtig tanuló, de tudásukat semmire sem használó tudósokat aposztrofálva. Ezt az írást Fitz Józsefnek Brassai Sámuelről szóló könyve váltotta ki, s Babits oly mértékben megsértette vele az OSZK későbbi első számú

vezetőjét, hogy hosszú frusztrált levélben kérte ki magának a költő szavait.

Igen érdekes, elgondolkasztó Pogányné Rózsa Gabriella kötetzáró, komoly szakmai háttérrel mozgó tanulmánya, amely a Párizsi tervezettől az elektronikus katalógusokig jut el. Csak távoli szálon, a feldolgozás révén kapcsolódik Szinnyei Józsefhez, ennek ellenére egy nyilván már őt is foglalkoztató problémát jár körül. Mivel minden katalogizálás és bibliográfiai munka az egységesítés, illetve a feladatok/adottságok szabta sokszínűség között zajlik, vajon milyen esélyei, megalapozottsága és tartalma lehet az első és csakis az első lehetőség választásának?

Az alkalmilag született, de e kötetre szakmailag véglegesített írások méltóképpen őrzik meg és továbbítják az egyik legjelentősebb magyar bibliográfus emlékét.

BUDA ATTILA

SZÁMUNK SZERZŐI

- BOLONYAI GÁBOR**, *bolonyai@gmail.com*
- BUDA ATTILA**, ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet,
buda.attila@gmail.com
- ID. FRIVALDSZKY JÁNOS**, *frivaldszkyj@gmail.com*
- G. ETÉNYI NÓRA**, ELTE BTK Történettudományi Intézet, *etenyi.nora@gmail.com*
- K. KAPOSÍ KRISZTINA**, PPKE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola,
Textológia és régi irodalom program, *kriszta.kaposi@gmail.com*
- KÉGLI FERENC**, *kegliferenc@gmail.com*
- KNAPP ÉVA**, ELTE Egyetemi Könyvtár, *knapp.eva@lib.elte.hu*
- KOVÁCS ANDREA**, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei kutatócsoport,
met@vipmail.hu
- KÖRMENDY KINGA**, MTA – OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport,
kingakarak@gmail.com
- LOVAS BORBÁLA**, MTA-ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában
Lendület Kutatócsoport, *lovasborbala@gmail.com*
- MARKÓ VERONIKA**, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi
Intézet Eötvös Könyvtár, *marko.veronika@btk.mta.hu*
- OLÁH RÓBERT**, Debreceni Egyetem, BTK, Irodalomtudományok Doktori Iskola,
lapislydius@gmail.com
- P. VÁSÁRHELYI JUDIT**, Országos Széchényi Könyvtár, *pvj@oszk.hu*
- RÓZSA MÁRIA**, *rozsam@t-online.hu*
- ROZSONDAI MARIANNE**, *rozsondai.bela@upcmail.hu*
- SCHELHAMMER ZSÓFIA**, SZTE BTK, Irodalomtudományi Doktori Iskola,
Régi magyar irodalom program, *schelhammerzs@gmail.com*
- SIMOS MELINDA**, SZTE BTK Kulturális Örökség és Humán Információtudományi
Tanszék, Országos Széchényi Könyvtár, *msimon@hung.u-szeged.hu*
- SZÓKE KORNÉLIA**, *szokelia@gmail.com*
- VESELOVSKÁ, EVA**, Szlovák Tudományos Akadémia Régi Zenetörténeti Intézet
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ**, MTA–HIM–SZTE–MOL Medievisztikai Kutatócsoport,
veszpremlaszlo@gmail.com
- ZVARA EDINA**, SZTE BTK Kulturális Örökség és Humán Információtudományi
Tanszék, *zedina@hung.u-szeged.hu*
- ZSOLDOS ENDRE**, MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont
Konkoly Thege Miklós Csillagászati Intézet, *e_zsoldos@yahoo.com*

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.
